

Светозар Марковић
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА
I-XVII

3. фебруара 1869 г. Царинск.

№ 28723

1.

Брат Мило.

Ума време од 6 година како сам почео да управам њенима наукама (со грамату, 3у, историју и овоу географију), кад сам се нашао са њенима дејом још врло млад (18 година) да ми сам знамо да изведем ми околносту у којој морам да живим. Ја, срећом, народ и народољубивца ми своје обавезности. Умислио сам да будем ученик неког англеског да радим овој посао, којој народу користан, а да нећемо да се подринемо на се свега постојећег. Али од тог доба много сам размишљао да сам што брже изведем из ове ситуације је што сам знао да су сваки други услови кривци да се српски народ може развити у напредности и правду и да један човек мора имати своје право у свакој области тога света и својим инстинктима. Невољно ја сам обрнуо на своје инстинктивне. Миса је и сувише, алика и још да се држе да се неће у којој се даје још нешто друго и ја сам обрнуо својој ситуацији. Она је постала једна и сувише миса да се о којој миса неће обрнути, тек кад сам се обрнуо на своје инстинктивне" годне саммо од Министара Стата, које сам је обрнуо, ја сам сваки решио да је својој ситуацији. Ума сам обрнуо инстинктивне сваки сам сам што још, како сам

Братски садржав од С. Марковића

Адреса: Предигеркоф № 22. Стоме месец, два или редовнојем кукама дрвоја ја одржава у Крелу.

Петар Марковић.

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЗА ПРИПРЕМУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Председник

члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови

др Добросав Бјелетић, др Перо Дамјановић, др Сергије Димитријевић,
др Јован Дубовац, члан САНУ Душан Матић, члан САНУ Чедомир
Попов, члан САНУ Петар Поповић, др Јашар Реџагић,
члан САНУ Владимир Стојанчевић, др Андрија Стојковић
и инж. Душан Чкребић

Секретар

Ђорђе Митровић

СР – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323(497,11)“18“

МАРКОВИЋ, Светозар

Целокупна дела, Књ. 8 / Светозар Марковић
; уредник Радомир Лукић ; [приређивачи
Драгоје Тодоровић ... [и др.] ; фотографија
Радомир Живковић]. – Београд,? Завод за
уџбенике и наставна средства, 1995 (Ниш :
Просвета). XII, 288 стр. : илустр. ; 20 см

На спор. насл. стр.: Oeuvres complètes/
Svetozar Marković. – На врху насл. стр.:
Српска академија наука и уметности, Одељење
друштвених наука. – Тираж 3000. – Белешке
приређивача: стр. 243–276. – Регистри. –
Résumé.
ISBN 86-17-04107-2

а) Србија – Политичке прилике – 19 в
ИД=40068876

ISBN 86-17-04107-2

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
- CLASSE DES SCIENCES SOCIALES -

SVETOZAR MARKOVIĆ
OEUVRES COMPLÈTES

Vol. VIII

Reçu à la VIe séance de la Classe des sciences sociales le 10 septembre 1991
à la base des rapports des membres de l'Académie Obren
Blagojević et Miloš Macura

Rédacteur
RADOMIR LUKIĆ
membre de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts

MAISON D'EDITION POUR LES MANUELS ET FURNITURES SCOLAIRES
BEOGRAD
1995

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
- ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА -

Уд-400000/96

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

Књига VIII

Примљено на VI седници Одељења друштвених наука од 10. септембра
1991. године, на основу реферата чланова САНУ
Обрена Благојевића и Милоша Мацуре

Уредник
члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

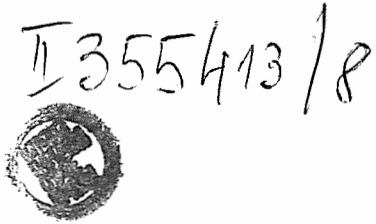
ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА
БЕОГРАД
1995.

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЗА ПРИПРЕМУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Председник
члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови
др Добросав Бјелетић, др Перо Дамјановић, члан САНУ Чедомир Попов,
др Јашар Реџепагић, члан САНУ Владимир Стојанчевић,
др Андрија Стојковић и инж. Душан Чкребић

Секретар
Ђорђе Митровић

Приређивачи:
др Драгоје Тодоровић, др Павло Николајович Рудјаков,
др Ђорђе Игњатовић, др Андрија Стојковић,
Јанко Сабадош, Ђорђе Митровић

Рецензенти
члан САНУ Владимир Стојанчевић, др Перо Дамјановић

Ликовно-технички уредник
мр Михаило Писањук

За извршног издавача
др Добросав Бјелетић, директор
Завода за уџбенике и наставна средства – Београд

*Главни и одговорни уредник у Заводу за уџбенике
и наставна средства – Београд*
др Петар Пијановић

Уредник у Заводу за уџбенике и наставна средства – Београд
Драгутин Ранковић

Технички уредник
Мирослав Митић

Лектор за српски језик
Светлана Милошевић

Лектор за украјински језик
мр Људмила Поповић

Регистри
др Андрија Стојковић и Ђорђе Митровић

Фотографије
Радомир Живковић, уметнички фотограф

Коректор за српски језик
Биљана Несторовић

Коректор за украјински језик
мр Људмила Поповић

ИЗ 355413 / 8

НАПОМЕНА УРЕДНИКА

Пре седам година изашла је последња од укупно пет до сада штампаних књига **Целокупних дела Светозара Марковића** (I и II 1987, III, IX и X 1988. године). Потом, мада су рукописи били припремљени, догађаји који су уследили омели су даље штампање. Помишљали смо, дакако, да ће можда и овај покушај, као и десетак ранијих – када је издавање Марковићевих дела у питању – пропасти. Како је ова, осма, књига прва која после „седам гладних година“ излази, сматрали смо неопходним да овде дамо и ово неколико напомена.

Програм и методологија рада на припреми ових дела дати су у Предговору I књиге. Низ драгоцених података о напорима да се ова дела приреде и штампају дато је у посебној **Споменици** поводом представљања првих изашлих књига **Целокупних дела Светозара Марковића** (САНУ, **Споменице**, књига IX, Одељење друштвених наука, књига 2, 1990), у којој су штампана саопштења и реферати са скупа организованог поводом приказивања првих изашлих књига, одржаног у свечаној сали Академије 2. марта 1989. године. Како неке установе, кључне у обезбеђивању услова (и средстава) за рад на овом пројекту више нису налазиле за сходно да учествују у заједничком раду, нужно је дошло до промена које ће читаоци лако уочити када упореде имена пређашњих и садашњих издавача, суиздавача, спонзора, као и саставе одбора и савета који су наведени у импресуму.

Одбор САНУ за припреме ових дела захваљује свим појединцима и институцијама који су нас и у овом времену подржавали да наставимо рад и истрајемо у послу, посебно Заводу за уџбенике и наставна средства у Београду, који је прихватио да буде извршни издавач и да финансира издавање следећих дванаест књига.

Академик др Радомир Лукић

НАПОМЕНА УЗ ОВУ КЊИГУ

Србија на Истоку представља „најбоље, најоригиналније и најважније дело” Светозара Марковића, како га је оценио Скерлић пре осам деценија, а данас би се том још могло додати – најчитаније, најпопуларније и највише штампано.

Светозар је *Србију на Истоку* припремао у Београду, ту је и урадио највећи део овога списка, наменивши га првенствено читалачкој публици Београда и Србије. Међутим, принудна емиграција омела је привремено његове планове, али он није напустио идеју о штампању овог рада. У Новом Саду Светозар дотерује рукопис и даје му коначан облик. Већ 13. јануара 1872. године, у четвртом броју *Радника*, почиње да излази у наставцима *Србија на Истоку*. Ређала су се поглавља и одмицале странице рукописа док није дошао наставак из седме главе, у којој Светозар износи свој критички суд о владавини „родоначелника” династије Обреновића, дотад славом овећаног кнеза Милоша. То је за цензуру био довољан разлог да забрани даље објављивање *Србије на Истоку*. Била је одштампана готово половина рукописа – са последњим наставком у броју 19, од 18. фебруара 1872. године. Редакција листа могла је само да саопшти својим читаоцима (тек у броју 22, од 12. марта 1872. године): „Није нашом вољом изостало продужење чланака *Србије на Истоку*”.*

Светозара Марковића забрана није обесхрабрила, већ му је дала нов подстицај. Иако се у избеглишту суочио и с материјалним недаћама, он доноси одлуку да штампа спис као засебну књигу, али уз новчану помоћ претплатника. У том смислу шаље 20. марта 1872. године неким листовима оглас с позивом на претплату за *Србију на Истоку*. „Под овим именом”, пише Светозар, „започео сам штампати у *Раднику*’ низ чланака у намери да покажем ’поступак данашње српске државе и значај прве српске револуције’ а у исто време да покажем ’шта ваља сада да радимо и чему да тежимо у великој борби за ослобођење ко-

---

* Разликс у текстовима објављеним у *Раднику* и у књизи дајемо у посебном додатку ове књиге (видети напомене означене заградама). С овим у вези, подсећамо да су Марковићеве напомене означене звездицама и дате на истим страницама уз његове текстове, напомене приређивача овог издања означене су бројевима и налазе се на крају књиге, а напомене о разликама текстова *Србије на Истоку* објављеним у *Раднику*, а потом у књизи, означене су бројевима у заградама и налазе се иза белешака приређивача (стр. 259 ове књиге)

је се сваког тренутка може одпочети на истоку и у којој је Србији без сумње намењена прва улога". Ови чланци нису могли да прођу у Београду под дуплом 'цензуром слободне штампе' (коју састављају фактор штампарије и члан полиције), зато сам науман да их сада издам овде у Н. Саду у оделитој књизи".* Изнесећи потом и податке о обиму књиге и цени коштања, Светозар на крају наглашава да „књига неће ући у штампу док се не јави 400 уписника”.

И *Радник*, и *Застава*, и *Панчевцац* објавили су овај Светозарев позив на претплату. А Светозарев поштовалац и сарадник Никола Марковић обавештава преко *Панчевца* да ће лично прикупљати претплату за Србију на Истоку и том приликом даје прву оцену, пуну хвале, за *Србију на Истоку*, на основу онога што је прочитао у *Раднику* (видети стр. ; препоруку даје и лист *Црногорац*).

Како је одзив на претплату био задовољавајући, Задружна штампарија у Новом Саду обавила је свој део посла и *Србија на Истоку* изишла је из штампе половином јуна 1872. године, о чему је Светозар Марковић обавестио јавност преко новосадске *Заставе* 20. јуна (видети стр. 107).

Књига ће временом побудити знатно интересовање и доживети више издања: *Уједињена омладина* штампаће је 1888. као засебну књигу; то ће учинити и *Одбор за издавање целокупних дела Светозара Марковића* као шесту свеску издање књижаре Љ. Јоксимовића 1892. године; у *Изабраним списима* 1937. године у издању *Српске књижевне задруге* штампаће се делимично; у издању *Просвете* 1946. године појавиће се као посебна књига, у редакцији Тура Гавеле; то издање у редакцији Т. Гавеле штампаће исте, 1946. године и *Накладни завод Хрватске* као засебну књигу у едицији „Српски писци”; *Државно књигоиздателство на Македонија* штампаће је 1946. у оквиру књиге *Србија на Исток и други одабрани списи*; *Српско културно-просвјетно друштво Просвјета* у Загребу у оквиру *Одабраних списа*, са предговором Веселина Маслеше о Светозару Марковићу, штампаће је 1950. године; у *Сабраним списима* појавиће се у књизи III уз друге радове 1963. године, а репринт-издање у Нишу 1972. (видети и друге преводе и издања, XVII књига овог издања).

Светозарева *Србија на Истоку*, снабдевена прилозима и преводом на украјински (видети стр. 117 и даље), као и регистрима и нашим напоменама, излази као посебна, VIII, књига овог Академијиног издања.

Приређивачи

*Видети стр. 101–103.

Портрет Светозара Марковића
(фотографија, Историјски музеј Србије)

СРБИЈА НА ИСТОКУ

написао

Светозар Марковић

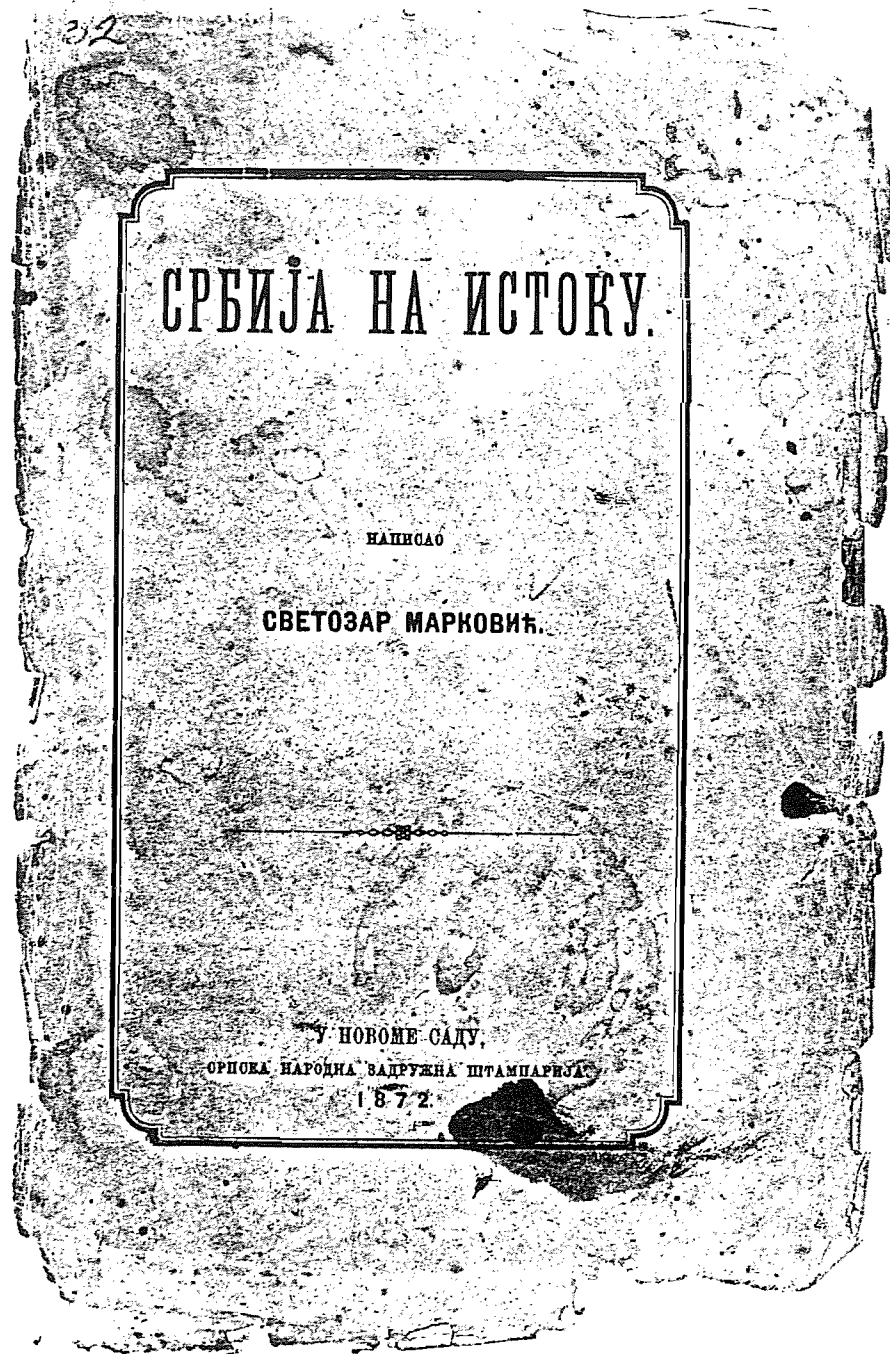
ПРЕДГОВОР.

Ја сам био намеран, да у облику новинарских чланака у „Раднику” изнесем једну социјално-политичну штудију о томе: како се развијао српски народ у кнежевини од како се ослободио турског господарства па до данас. У самом почетку мога рада био сам принуђен да оставим Београд¹ и на тај начин био сам лишен главних извора, који би ми служили као темељ ове моје штудије. Ово је узрок поглавито, што је мој рад остао у многоме неподпун и нетачан, а нарочито што сам многе стране из живота српског народа морао сасвим да изоставим н. пр. развитак одношаја у породици, развитак просвете и образовања у народу, развитак књижевности и т.д. На тај начин мој рад више се ограничио на развитак друштвених и државних одношаја. Ја нећу овде да се извињавам што је мој рад неподпун, већ оћу сам да кажем шта се у њему налази, а шта не.

Осим тога имам још ово да приметим: ја ни сам хтео овде да развијем неке научне законе друштвеног развитка, да разјасним и решим сложена друштвена питања и да изнесем облик будуће српске државе, као што га ја замишљах. Моја је цел била много мања и ограниченија. Ја сам хтео српском народу да изнесем слику: шта му је донела српска револуција, а у исто време да му покажем: шта је имао па изгубио, а шта је могло добити па није добио у свом државном развитку. Тиме сам хтео да побудим оне људе из народа, који имају обичај да мисле – да промисле мало и да виде да „слобода и јединство” српског народа не значи никако: да место паше дође „кнез” место муселим[а] начелник и капетан, место кадија – судије и т.д. као што је замишљао српско ослобођење још уставобранитељ Петронијевић², већ да под тим ваља разумевати подпуно ослобођење од власти и тираније, од умног и материјалног ропства.

Ја сам хтео поглавито да кажем шта ваља тражити у српском ослобођењу – а како се то налази? У томе се сигурно неће многи слагати ни са оним општим начелима, што сам их ја овде изрекао. – При свем том ја и то сматрам као добит што ће моје мисли изазвати многе, да сами размишљају о том предмету, а може бити и да обарају моје назоре...

Један део ове књижице штампан је био у Београду у „Раднику”.³ Што тамо није изишао цео предмет узрок је штампарска цензура, која у Београду мора да постоји, дакле где је штампар одговоран за печатане ствари као и сам писац. Ја сам допуштао да се чине све могуће из-

Насловна страна првог издања Марковићеве
Србије на Истоку, Нови Сад, 1872.

мене и поправке у „штилу”, само да би се ствар могла у Београду штампати, али није ништа помогло. Штампар није хтео да пусти чињенице које су са свим од речи до речи узете из књиге г. Нила Попова „Србија и Русија”, која је у истој штампарији штампана и у којој се често до подлости ласка владајућој династији н. пр. писмо Вука Караџића кнезу Милошу,⁴ или како је кнез Милош издао неке српске старешине Турцима⁵ и др. Мени није било стало да карактеришем личности оног времена већ ондашње стање и појмове. Али штампар није на то обраћао пажњу, сигурно од страха да се не замери старијима.

Огласи.

Није нашом вољом изостало продужење чланака „Србија на Истоку”. Они су прекинути у половини и у овом листу не могу више изlazити. Због таквих незгода није нам ни овај број могао на време изаћи. То нам се чешће дешава, па зато нек нас наши читаоци извине ако се који пут с листом одоцнимо.

Оглас у *Раднику*, бр. 22, од 27. фебруара 1872. године,
о престанку штампања *Србије на Истоку*

Овај страх сигурно је узрок те је у моме штилу чинио поправке, које су управо смешне, детињасте н. пр. није допуштао нигде да се спомене име Кара-Ђорђа, већ увек је стављао „вожд”.⁶ Ма да сам ја на прилику говорио, да је Карађорђе заводио централизацију и тежио да оснује монархију што је било од велике штете српском народу и др. – свеједно, само *име* да недође...⁷

Како су ови чланци били писани за новине, дакле морали су се дуго прекидати и продужавати, то су била неизбегна многа опетовања, што врло непријатно долази, кад се чита у засебној књизи. Код све моје воље то нисам могао са свим да поправим, јер би морао пореметити цео склоп мојих мисли, које су већ биле написане.⁸

У Новом Саду 10. Јуна [1872]

С. Марковић.

Број 4.

У Београду, 13. Јануара 1872.

Година II.

Илази средом, петком и недељом.

Стаје: на годину . . . . . 80 гр.
на године . . . . . 40 "
четир год. . . . . 20 "
За Аустрију - Угарску 12 евр. на годину 5 ил во год. и 3 ил чет. год.
За остале земље кошта лист на годину 120 гроша.

РАДНИК.

За огање илази се 10 пара од врсте за сваки пут и 1 грош од реда за "српскогласно".
Чувањем као и претдато илазе се Администрацији.

Стан је уређивања у новој кући г. Мате Велчиновића.

СРБИЈА НА ИСТОКУ.

Више пута говорено је код нас о „мисији“ Србије на истоку. Обично се ту разуме: границе државне, влада и друге, управо спољашње, политичке форме, у којима би поникла „нова српска држава“; али какав унутарњи друштвени преображај може и треба Србија да учини међу народима на југоистоку Европе? Држава је само организовано друштво. Устапине политичке само чувају породични и друштвено економни склоп, што је темељ државе. Ко год је проучио историју српске револуције у почетку овог столећа, мора увидети да ту није учествовала промена власти, подела државног земљишта и у опште пека промена политична, већ

јава која је њу исту подјармила, јер раја издржава тој држави војску, чиновнике на и сам двор.“

У Турској царевини овог доба сви мухамедовци сиром хришћана изгледаше као власт сиром поданика. Султан, као сви мухамедовски владари, био је по когању господар све земље, која је била освојена, а разуме се и господар људи, који су живели на тој земљи. Остали турци скоро сви без разлике били су органи султаноше власти т. ј. имали су некакав заштитачки положај у држави, а присуство прости поданици као хришћани.

Цело царство у 18 веку, вели Рашке, било је подељено на тимаре и сохилуке; и тих спахија износило је на 132.000

власт јавичарима у његовој области и плаћао све друге управне трошкове. Разуме се, њему је било остављено погранично право да све те владате наплаћује од раје како зна. Царски харач, који је плаћао свака мушка глава од седме године био је до душе одређен, али попис душа у пашалуку није постојао, и паша је порезу одређивао одсезом на нахије, па је остављао нахијским кезовима, да је они порезу на села и поједине куће и наплате како знаду. Осим тога паша је узвио на се доњи и равни форми: у овла кулува, (тако су ишканд сељаци из целе Србије били принуђени да раде на пашиној земљи по 100 дана у годњи); шав у си-

Број 19.

У Београду, 18. Фебруара 1872.

Година II.

Илази средом, петком и недељом.

Стаје: на годину . . . . . 80 гр.
на године . . . . . 40 "
четир год. . . . . 20 "
За Аустрију - Угарску 12 евр. на годину 5 ил во год. и 3 ил чет. год.
За остале земље кошта лист на годину 120 гроша.

РАДНИК.

За огање илази се 10 пара од врсте за сваки пут и 1 грош од реда за "српскогласно".
Чувањем као и претдато илазе се Администрацији.

Стан је уређивања у новој кући г. Мате Велчиновића.

Молимо све наше уписанике да похитају те једном измире старе дугове. Уписаници на Смедереву и Пожаревцу који још нису платили а лист држе, нека се јаве до краја овог м. иначе ћемо престати даље лист слаати.

СРБИЈА НА ИСТОКУ.

VII.

(Наставак).

Кнез Милош био је у ствари вођа српског народа. Народ је имао највише вере да га он може спровести од насиља својом невином и познатом са турским власницима. Турци опет признавали су у њему главног старешину с тога, што је он био најспособнији да одржи поредак у народу и сачува мир у земљи султановој. Свакојакво главна његова снага била је поштовање што га је имао код Турака. То поштовање дошло му је материјалну власт и богатство, а у исто време поштовање и покорност народа. Отуда је дошло да су све војводе, које су хтеле да поделе власт с Милошем, тежице поглавито да задобију поштовање код Турака. Све су војводе клеветале једни другима код паше, како овај или онај њихов противник „спрема буну

ди и вође сеога народа, а још страшније је утицала је та борба на дух народа; она је утукла оно одушевљење за потпуним ослобођењем, што се беше појавило у првом уставу српском; утишала је овај човечански понос: да је стидно робовати, који се тек беше почео да развија код Срба. У овој борби васпитан су се они српски државници, који су издавали веспријатељима државне тајне и припреме за ослобођење, само да задобију власт над српским народом помоћу страних витрига: у овој борби васпитан су се доцније ове жупадисте, које су проповедале јавно да се само под сепком султаношког закриља може устребити српски народ; ту су пошкани и они песници који су у стиховима и прози певали „оде“ султанима.

Писци који су описивали борбу између кнеза Милоша и српских великаша онога доба, сватили су је већином неправилно, као год и борбу „господара“ и врховног војда у првом уставу. Једни су тврдили да кнез Милош оличава борбу народа против великаша. Други опет велу, да су великаши преставници закона против самовоље, дакле заштитници народа против тираније, нарочито кад су почели посетити имено „устано-брашнетица“. У ствари то је била борба око власти,

што заслужује нашу пажњу. Доцније кад су све порезе, које су доносили Турцима, прорачунате, ишле су 2,300,000 гр! Бар на толико су турци пристали према броју душа и богатству становништва Србије. У горњу суму ушао је и одкуп спахијски и њумручки приходи, управо све. У први мах кад је те све приходе почео да прикупља кнез Милош од народа, још није била одређена црера своју данака, али свакојакво морала је бити велика разлика између оне суме која се данала Турцима и оне суме, која се скупљала од народа на рачун турског пореза. За издржавање српских власти уздрало се особити порез. Ова разлика, као што нам се чини није ишла у народну касу, већ у опда постојећу приватну касу кнеза Милоша. Бар то се поједино зна за спахијуке и њумруке, што их је кнез Милош одкупно од паше. Српски народ имао је управо све оне обвезе сиром кнеза Милоша, што их је имао сиром спахија. Добит што је он имао од спахијука, то је била његова приватна добит. Отуда је сигурно поникла она тежица српских великаша да „заведу спахијуке“ у Србији. Управо они су хтели да уздому спахијска права што их је сам кнез Милош узвез. Тако исто је било и са њумруцима. Добит при плаћати данка што га је имао на пошту,

УВОД.

Више пута говорено је код нас о „мисији“ Србије на истоку.⁹ Обично се ту разуме: границе државне, влада и друге, управо спољашње, политичне форме, у којима би поникла „нова српска држава“. Али какав унутарњи друштвени преображај може и треба Србија да учини међу народима на југоистоку Европе? Држава је само организовано друштво. Установе политичке само чувају породични и друштвено економни склоп, што је темељ држави. Ко год је проучио историју српске револуције у почетку овог столећа, мора увидети да ту није учињена промена власти, подела државног земљишта и у опште нека промена политична, већ је том приликом учињена дубока, друштвена револуција, која је из корена изменила строј српског друштва под Турцима, па је заватила и саме појмове српског народа.

Оно што се свршило у Србији револуцијом може нам служити као поука шта може и шта треба да буде циљ револуције у Турској царевини – а може бити и у некој другој држави. Али да би тачно разумели шта нам је донела револуција, ваља да проучимо како је поникла данашња српска држава; шта је у њој дошло развртком оних појмова и оних установа, који су остали пошто је срушена турска владавинска система, шта је дошло утицајем науке, а шта простим подражавањем туђинским формама.

Тумачећи постанак данашње српске државе и значај прве српске револуције, ми оћемо дакле да покажемо: шта ваља да радимо и чему да тежимо у великој борби за ослобођење, која се може сваког тренутка отпочети на Балканском полуострву¹⁰ и у којој је без сумње Србији намсњена прва улога.

Насловне стране Радника из 1872. године са почетком и последњим наставком текста Србија на Истоку

I.

Турска државна система пред српским устанком. Организација општине и нахије. Црквена власт.

Историк српске револуције Леополд Ранке у неколико речи потпуно је карактерисао турску државну систему: „Народ и земља изгледају као какав голем капитал, на којег интересе има влада највеће право и од којих она неке уступа у наплату за одбрану, а неке даје чиновницима готово као под аренду. Раја је лишена сваке јавне власти, и још се показује само као оно, чим се управља, као средство да буде држава, и то држава која је њу исту подјармила, јер раја издржава тој држави војску, чиновнике па и сам двор”.¹¹

У Турској царевини оног доба *сви* мухамедовци спрам хришћана изгледаше као власт спрам поданика. Султан, као сви мухамедански владари, био је по корану господар све земље, која је била освојена, а разуме се и господар људи, који су живели на тој земљи. Остали Турци скоро сви без разлике били су органи султанове власти т.ј. имали су некакав званичан положај у држави, а нису били прости поданици као хришћани.

„Цело царство у 18. веку, вели Ранке, било је подељено на тимаре и спахилуке: и тих спахија износило је на 132.000 људи¹².” Спахије су биле привилегисани војници. Они су били обвезани да ратују у свако доба на позив султанов, зато им се давало право да узимљу неки приход (обично десетак од зрна и стоке) од једног или више села. То право било је наслеђено у њиховој породици. Али права својине они нису имали као бегови у Босни, нити су имали право да суде раји, нити да им раја кулучи. Као што рекох, то су били привилегисани војници којима је, место вечите пензије из државне касе, био одвојен неки део раје као породични приходни извор.

За спахијама долазили су јаничари. Њих је било на 150.000; били су подељени на орде и растурени по свој турској царевини са врховном командом у Цариграду. На тај начин они су били војничка целина, која је држала јединство турске царевине. Они су чували царске градове и зато примали плату из царске хазне, осим тога добијали су негде приходе од ђумрука и друге повластице. У мирно време по варошима радили су занате, и трговали али у свако доба обвезани су били да врше царску службу. То је била источњачка, *регуларна* војска.

Тако је била организована турска војничка сила. Управо огромна већина Турака и муамеданаца у опште били су војници. Покорена раја била је извор одакле су они добијали своје издржавање.

Врховна политична и административна власт у областима била је у рукама паше. У мирно време пашалуци су се обично куповали. Али и без тога паше су гледале да што већма исцеди потчињену рају. Паша је био обвезан да плаћа данак у централну касу, који се на сваку област одређивао одсеком, он је издавао плату јаничарима у његовој области и плаћао све друге управне трошкове. Разуме се, њему је било остављено неограничено право да све те издатке наплати од раје како зна. Царски харач, који је плаћала свака мушка глава од седме године био је до душе одређен, али попис душа у пашалуку није постојао, и паша је порезу одређивао одсеком на *нахије*, па је остављао нахијским кнезовима, да је они порезу на села и поједине куће и наплате како знаду. Осим тога паша је узимао за се данак у разним формама: у виду кулука, (тако су некада селјаци из целе Србије били принуђени да раде на пашиној земљи по 100 дана у години); или у сировим производима или у новцу или све у исто време. Овакве су порезе за свој рачун ударали извршни органи пашини у нахијама – *муселими*. Управо паше су изгледале као неки закупници државних прихода у областима и њихова је сва брига била о томе да истерају од свог закупа што већу чисту асну. У њиховим је рукама истина била врховна полицајска, војничка и финансијска управа, али у свима тим гранама управе они нису имали готово никаква посла. Гоњење ајдука, издавање плате војницима и чиновницима, прикупљање порезе – то су били сви државни послови пашалинске управе у мирно време.

Судска власт у Турској држави била је у рукама свештеничке класе. Кадије су куповали већином своја места од Шејк-ил-ислама у Стамболу, као год што су и паше куповали своја места од Дивана. У свакој нахији у Србији седео је по један кадија. Плате нису имали већ су се издржавали од дохода, што су им доносиле парнице и други судски послови као: куповине, брачни уговори и т.д. Али разуме се највећи део дохода морали су подмиривати хришћани. Кадија је као год и паша морао, да из свога положаја изирпе аренду, коју је у напред платио у Стамболу са што већим чистим приходом, а зато разуме се није смео глобити правоверне Турке већ само хришћане.

У целој Турској државној системи огледа се подела на муамеданце и хришћане. Муамеданци сви су власт спрам хришћана. Спрам султана Турци нису поданици као хришћани: они не плаћају никакав порез и само служе као војници за обрану вере пророкове. Управо, кад би се прерачунало колико је било спахија, јаничара и чиновника сваке сорте у Турској држави, остао би веома незнатан број оних, који нису имали никаквог званичног положаја у држави. И они Турци, који немају званичан положај, спрам хришћана су опет власт. Они имају искључиво право на неке занате, на зелену боју у ношиву, на ношење оружја, хришћанин не сме јашити коња пред Турчином и т.д. Цела је државна машина удешена управо само, зато да одржи у покорности потчињену рају. Хришћани су са свим искључени из управе. Они су *радничка класа* која издржава својим радом државну машинерију. Државних установа

за опште народно унапређење, у смислу европске државе нема никакко. И до данас Турцима је непојмљива идеја сувремене европске државе. А у оно доба код њих је раја [била законита]⁽⁴⁾ својина правоверних, коју су они добили на сабљи, и којом по праву могу да располажу. Да су хришћани одржали победу у борби над муамеданцима у оно доба, без сумње истребили би их све до једног; или би их принудили да се покрсте, као што су радили хришћани у Шпанији са Маврима. Турци на Балканском полуострву нису то радили само из тог разлога, што су им живи покорени хришћани били од веће користи но мртви.

Према таком сватању своје власти над хришћанима они су организовали своју државу. Сва њихова система била је удешена за ту циљ, како ће са што мање посла и бриге имати што веће асне.

Власт турска била је концентрисана у варошима. Због самог малог броја мухамеданаца спрам потчињених хришћана они нису могли да владају непосредно над селима. У Србији Турци никад нису живели по селима; ту је српски народ остао сасвим чист. Ово је главни узрок што су Турци оставили самоуправу општинску.⁽⁵⁾ Још до последњег времена Турци су остављали општинама у Босни право да бирају своје учитеље и свештенике и да отварају школе. Тек пошто су се Турци научили од Европејаца бирократизму они су почели да уништавају општинску самоуправу. Они нису могли да раде друкчије. Остављајући општини да сама бира своје старешине, они су зактевали од свију чланова општине *узајамну одговорност*⁽⁶⁾ за целу порезу, која је била одређена на цело село за кулук и све друге данке, који су падали на рају. Тако исто цела општина одговарала је за убиство, које се у њеном атару догодило. Цело село плаћало је *крвнину* турским властима. Ако је убијен хришћанин, Турци су у име крвнине наплатили само штету, што је *један* раја, један део царског имања, уништен. Другу какву казну турске власти нису одређивали. Само село морало се старати да измири убицу са породицом убијеног, да не би било даље крвнине освете, јер би село на ново морало плаћати крвнину Турцима. „Крвнином” Турци су нагонили српска села да гоне ајдуке, своје заштитнике и да издају њихове јатаке.

Не мешајући се у унутарње општинске одношаје, Турци су само скинули себи бригу с врата. Они су имали посла само са сеоским кнезом, а он тамо нека крпи како зна. На тај начин и пореза и кулечење било је сигурније, кад је падало на целу општину, а тако исто и поредак у земљи. Самоуправом и узајамношћу општинском пред Турцима, турска управна машина доведена је до највеће простоте.

Управа нахијска била је у турским рукама, као што смо већ казали. *Кнезови од нахија*, више су били турски помоћници и саветници при разрезивању порезе и други данака на народ него ли власт⁽⁷⁾ у нахији. Они су живели по селима као и други сеоски кнезови и у оним селима где су живели већином су били у исто време и сеоски кнезови. Само због свог чувеног имена или због богатства, они су се сматрали као неки претставници целе нахије. Барем не види се нигде да су они имали какве фактичне власти над другим кнезовима у нахији. Само у неким крајевима нахијски кнезови имали су фактичну власт над нахијама.

Такви су кнезови имали особите привилегије од султана – *берате* као што су били Кара-Панџићи у Крајини, Рашковићи у старом Влау и други. На сву прилику то су остаци старог српског племства. Нахијски кнез више је била титула но власт. Као што се види на кнезу Милошу кога је Сулејман паша поставио за „обркнеза” у три нахије. А није ни било од потребе Турцима да имају у нахијама неку српску власт покрај муслима.

Таква је била турска државна система до дахија. За време дахија она је насилно измењена. Место паше и његових муселима заузеле су *дахије* и *кабадахије*. Самоуправа општинска била је уништена. У сваком селу намењен је *субаша* са гомилом *јаничара*, који су непосредно вршили власт у општини. А што је најглавније: спахије су биле протеране а дахије и јаничари нису хтели да се задовоље само спахијским доходком од раје већ су присвајали земљу и рају на њој као своју имовину т.ј. почели су уводити праву беговску систему као што је била у Босни.

Али овај преврат државне турске системе трајао је кратко време. Управо он је у самом почетку спречен српском револуцијом, зато о њему не ћемо да говоримо. За нас су важније оне установе и она државна начела, која су се дуготрајношћу укоренила у српском народу, па су продужила свој живот и у новој српској држави.

На свршетку да напоменемо и црквену власт која је у целој турској царевини и до данашњег дана у тесној свези са влашћу политичном. Црквена власт у Србији, пошто је уништена српска патријаршија, прешла је у руке цариградског патријарха. Цариградска патријаршија управљала је црквом по истом начелу као и турски диван државом. Епархије продаване су онако исто као и пашалуци. Сваки владика морао је да плаћа извесну суму патријаршији сваке године и он је сматрао своју епархију као приходни извор, одакле је требао да истера своју аренду и чист приход што већи може. Владика је врховни судија у црквеним и брачним стварима, врховни надзорник над црквеним имањем и духовна глава јерархије. Са свим тим својим правима он је водио трговину, као и турски паша са својим правима. Осим тога он је имао право да наплаћује порезе од сваке куће – димницу. Његови приходи истеривани су оружаном силом као и пашински. Зато је црквена и светска [световна]¹³ власт над потчињеном рајом вазда била у тесној свези. Заједнички интереси везивали су њено пријатељство. Црква је у неку руку санкционирала државну власт турску, а у многим приликама фактично је помагала да се раја одржи у покорности као што се то види у првом српском устанку.

Административна, судска и црквена власт, са својим центром у Стамболу били су тврда веза, која је везивала покорену рају. Међу собом ове поједине пијавице понекад су се гложиле који ће више зграбити, али спрам раје сви су били савезници.¹⁴ Таквом тврдом кором притиснут је и окован био унутарњи живот народни. Да видимо какав је био тај живот.

II.

Породица, задруга и њен економски значај. Патријархалне економске установе: моба, позајмица, спрег. Општинска, задружна и лична својина. Друштвени значај задруге и општине. Развитак личности у патријархалном друштву.

Турска државна система била је основана на противности између Мухамеданаца и Хришћана. У турској држави муамедански део држављана био је над хришћанима као зетин на води. Они се нису никако мешали. Ми остављамо историчима да истражују шта је томе узрок: да ли разлика религије, раса, језика, цивилизације или све скупа? Узгред само примећујемо, да у људској историји има доста сличних појава. Тако су н.пр. Арапи у Шпанији и Монголи у Русији остали једнако раздвојени и једнако непријатељи докле год се подчињени народи нису ослободили. Такав је исти случај био и код српског народа на Балканском полуострву. Кад су Турци уништили српску државу а с њоме и ону горњу кору цивилизације, која је обуватала: двор, племство, више духовенство и варошане, остао је само доњи али највећи слој народа – *сељаци*, до којих се није ни дотакла српска византијско-млетачка цивилизација 14. века. Српски народ у Турској држави био је управо сав *сељак*. Најимућнији трговци и нахијски кнезови живели су по селима. У варошима су живели само турске улицице и народне глобације. Прави Србин бежао је што даље од вароши у шуме и гудуре. То је узрок што је живот народни под туђинском владом остао чврст и *непромењен* у течају много векова. Кад је пропало турско господарство, српски народ је управо продужио свој унутарњи развитак онде, где је био заустављен, кад је подпао под турску власт.

Сви патријархални народи појављују се као савез племена. Ово првобитно стање проживели су сви народи, који данас стоје на високом ступњу цивилизације. У Србији се пред револуцијом непримећува *племе*, као нека засебна јединица, као што се то види у Црној гори и Ерцеговини до данашњег дана. Узрок је томе сигурно, што су ови крајеви веома често опустошавани и што се народ непрестано пресељавао и расељавао за времена дугих и страшних ратова између Турске и Аустро-Угарске. И до данашњег дана по српским селима налази се по

Божих у српској кући, Београдске илустроване новине, 1866.

Вршидба (цртеж Ф. Каница)

педесет и сто кућа, које се сматрају као крвни рођаци и не жене се између себе, но те су појаве доста ретке. Али *породица* српска и до данас, а још више у време првог устанка, имала је сасвим патријархални облик. Овај патријархални облик огледа се у чврстој узајамности у раду и животу свију чланова породице с једне стране; а с друге у подчињености млађих старијему и женских мушкима. – Подчињеност у породици веома се разликује од бирократске или у опште државне подчињености. Она има свој ориђинални корен и свој особити значај. *Старешинство* по самом пореклу речи показује значење те подчињености. Глава породице, муж и отац, обично је по годинама најстарији у породици. Он се стара за своју породицу, рани је и брани; он је њен природни заштитник. Он је представник породице у општини и пред турским властима. Подчињеност према таквом старешини оснива се дакле на љубави што долази од крвног родства, на *благодарности* за очинске бриге и старање и на *поштовању* старости и искуства. По свом пореклу, дакле, власт у породици припада *најстаријем*. Разуме се ова је власт блага, очинска, али је *веома пространа*. Она се простира чак и на најњеснија осећања човскова – на љубав између мужа и жене. Женидба сина и удаја кћери припада родитељима. Момак и девојка често се и не виде, већ њиови родитељи сврше погодбу и углаве свадбу између „своје деце”. Морална власт што је у оваким одношајима имају родитељи над децом, веома је силна. Она је јака у Србији и до данашњег дана. И данас се чује: ја сам те родио (или родила) и одранио – ја сам *твој господар*. Овакве су појаве у оно доба биле опште. Такву власт родитеља над децом подпомаже „јавно мњење” целог народа, које обасипље презирањем сина или кћер који неслушају и не поштују своје родитеље. Но случајеви непослушности ретки су. Обично се то свршава у највећем реду и пристојности. Жена синовљева у кући је слуга и мужу и његовим родитељима. Дубока укоренења повика на свекрве у нашем народу најочигледније доказује власт у породици.⁶⁶ Невеста обично никога не зове по имену – од стида. А име свог мужа не спомиње по неколико година пред другима. Ово се и данас примећавало у Србији чак и по варошима. У опште жена је у кући млађа од свију пунољетних мушких чланова. Само старост даје поштовање матери и неки самосталан положај спрам синова. Али никад се жена у породици толико не узвишује, да она буде глава породици, ако у њој има одраслих мушких чланова.⁶⁷

Заједнички рад и живљење породично показује се у задрузи. Појам задруге у српском народу управо је нераздвајно свезан са појмом породице. Имање сваке породице заједничко је т.ј. на њега имају подједнако право сви мушки и женски чланови *док су у задрузи*. Тако исто сваки члан обвезан је да ради оне послове, који му се одреде. О пословима у задрузи саветују се сви чланови задруге и мушки и женски, па и слуге ако их има; који ће шта радити, то је тако рећи само по себи одређено самим способностима задругара. Иначе одређује послове кућни старешина. Али и старешина се држи *уобичајеног реда*, који је највећи⁶⁸ ауторитет за целу породицу и над самим старешином. У сеоској задрузи сама природа посла таква је, да је лако одредити ко је за

какав посао н.пр. за стоком отићи ће најпре деца, ако нема деце – женскиње и то оно, што се не може употребити за какав крупнији посао. Копање, сејање, жетву, вршидбу, везивање, загртање, и брање винограда и др. раде и мушки и женски подједнако; орање, косидба и сечење дрва у шуми, где треба више снаге – то су послови само мушки; ситни кућевни послови нарочито справљање јела и одела припадају женама, а сви послови ван куће, особито продаја производа и послови општински и државни припадају мушким. Према добу године, количини рада и броју радних руку веома је лако поделити посао у породици. Ту нетреба никакве особите памети, само поштења и непристрасности. У опште економски значај старешине у задрузи није тако велики као што му је морална власт знатна. Најстарији у породици⁹⁹ обично је и старешина задруге. Само у *изванредним* приликама оступа се од тог реда н.пр. кад је старешина распикућа, лењштина и у опште кад упропашћује задругу, што је разуме се редак случај. Тада се старешина бира из средине чланова задруге. То су од прилике исти случајеви у којима по нашем грађанском закону синови могу да одузму оцу руковање с имањем. Чешће се дешава то, да син породичног старешине постаје глава задруге а има старији стричева. То се нарочито дешава, кад је глава породице веома разборит човек и поштован у целој околини. Ту се поштовање према оцу преноси и на сина (то је иста клица из које постаје насљедни ред кнезова у нахијама, попова у парохјама па и владара у државама монархичним). У таквим приликама изгледа да старешина задруге није најстари по годинама, али очевидно то старешинство још је даље од *изборног* старешинства, но и оно које долази по годинама.

С економског гледишта задруга је првобитна асоцијација за производњу и потрошњу у исто време. Али има једна *економска* црта, којом се задруга одликује од свију сувремених дружина за производњу и потрошњу а то је: *задруга производи сама све своје потребе*. Оно што задруга набавља куповином са стране, то је тако незнатно, да није вредно ни говорити о томе. Обично задруга купује: со, гвоздене алате, нешто посуђа и то је готово све. Ова способност¹⁰⁰ задруге да набавља сама све што јој треба за живот долази од самог патријархалног живота народа. Потребе су свију чланова мале и могу се намирити домаћом производњом. *Подела рада* у сувременом значају, где један човек производи само један производ, а све остале добија у размену куповином и продајом, у првобитном друштву не постоји. Задруга производи све сама: рану, одело, обућу, постељу, алате, кућу – све. По своје строју породична задруга не би била кадра да произведе све намирнице у развијеном људском друштву, и то је један узрок што она пропада са развитком цивилизације. Али је значајно, што у данашњем друштву¹⁰¹, сви највећи мислиоци о друштву сматрају као економски идеал таквог друштва¹⁰², где би сваки члан радио природним склоностима и способностима, а не би био прикован за један посао као сувремене европске радник; осим тога: да сваки¹⁰³ члан друштва узајамном обвезом свију чланова добија намирнице, и да не мора прометати куповином и продајом из 99-те руке оно што

може добити из прве. Једном речи: сувремене економски идеал веома је близак у начелу оном економском строју, који постоји у задрузи.

Ову страну задруге ваља да проучимо; но ми ћемо најпре да видимо још неке патријархалне установе, које у неку руку допуњују задругу а то су: моба, позајмице и спрегви.

Све су ове установе познате српским читаоцима, зато ћемо само да их споменемо. Кад наступе пољски радови у велико, често поједине задруге нису кадре на време да сврше своје послове. Тада она позивље чланове из других задруга у помоћ. То је онда *моба*. То је рад без икакве накнаде, само домаћин у кога је моба, рани је и поји за време рада. Моба је најјачи доказ, да поједине породице осећају своју узајамност у нужди. Сваки који иде на мобу уверен је да ће се и њему тако исто ићи ако му затреба. *Позајмица* је рад на зајам. То се обично погађају на који ће се начин вратити рад. Некоме треба од једаред више радника, па позајмљује од више њих на једаред радника, а враћа им за дуже време; неки пут опет бива обрнуто. Рачуна се обично један радник за једног радника за исто време; често се позајмљује радник за један посао а враћа се за други, н.пр. копач за косача; или за неки лакши посао 2 радника за једног н.пр. 2 берача за једног копача у винограду и т.д. а некад се место радника тражи стока у помоћ. *Спрег* – то је помагање стоком у време орања. Који нема довољно стоке да узоре своју земљу он саставља своју стоку са другим коме такође треба спрег. Често газде узимљу у спрег сиромаше. Рачун је ту тако исто лак и прост као и код позајмице. Ко даје мање стоке у спрег, томе стока мора дуже време да ради за другога, док дуг неподмири и обратно.

Моба, позајмица и спрег, то је управо узајамна помоћ задруге. Тиме се економски шири сама задруга. Капитал појединих задруга не меша се до душе, али рад целе општине, а често и различних општина, изгледа као неки *заједнички фонд* којим се све задруге по узајамном договору користе. Тиме је избегнуто најамништво, које је темељ производњи на западу.

Осим ових установа има у српском народу правих *асоцијација* народних, које се по начелу и по своје строју веома слажу са сувременим појмовима о асоцијацији.

Таква је сточарска задруга *бачијање* коју је описао г. М. Милићевић у својим „*Путничким писмима*“¹⁰⁴ пролазећи кроз оне крајеве Србије где се оно и до данас задржало (окр. црноречки и књажевачки). Кад се јави трава у планини, више кућа најме заједнички чуваре за стоку па изјаве стоку у планину. Одма првог дана они донесу судове и помозу сву стоку да виде колико која даје млека; према томе прорачуне колико пута који треба да помозу сву стоку. Често се дешава да неки сиромашак нема ни једну мужу потпуну, већ и ту једну дели с неким, па опет је и он члан дружине. На тај начин свака кућа уштеди што не мора за своју стоку држати оделита чувара, не мора сваки час да има посла око муже и може наједаред да добије у већој количини белог смока за кућу и за продају, што је много удесније, но кад се чека да се сакупи мало по мало а и бољи је.

Оваке сточарске задруге задржале су се у Швајцарској још од патријархалних времена и још су се усавршавале према данашњим појмовима о сточарском газдинству. Но није нам намера да овде улазимо у подробности ових асоцијација. Наша је главна цел да покажемо, како се економска узајамност у српском народу која је у задрузи основана на крвном родству, простирала у многим приликама далеко ван задруге, као што се то види у моби, позајмици, спрегу и бачијању.

Осим ових установа, где се рад појављује као заједнички фонд у свакој српској општини и до данас има изванредан капитал, који се сматра као својина целе општине. То је поглавито општинска земља, по највише пашњаци и шуме. Општинска земља припада свима члановима општине подједнако т.ј. сваки члан општине има право да се користи с њоме колико и сваки други. Али ни један делић општинске земље не може поједини члан по својој вољи присвојити, продати или задужити. Сваки има право употребе на општинску земљу, али не право својине. Цела општина може својом вољом оделити поједином свом члану неки део општинске земље. То општине и раде спрам пукне сиротиње. Такође цела општина има право да прода или задужи своју земљу, али појединац не може никад да задужи свој део или своје право на општинску земљу. То је појам општинске својине код Срба.

Задружна својина основана је на истом начелу као и општинска, што никако нису могли да свате први српски законодавци. У задрузи земља и све друге покретне ствари, које спадају у оруђа за производњу као: зграде, стока, плуг, кола, управо оно што неки економисте зову „капитал” у савременом газдинству, спадају у заједничку својину. Изумљем се само неки ручни алати, који обично припадају лично ономе, који се с њима служи. Задружну својину не може ни један члан задруге задужити на рачун свог дела, а још мање продати. Ако задругар остави задругу, нема никаква права на задругарску својину, само кад се врати има право опет да заузме место у задрузи. У оно време кад је независна земља било изобилја и кад јој је цена била веома ниска, нико није ни марио да има „право својине” на неку земљу, коју не ради. Зато је сасвим природно да члан задруге пошто изађе из задруге и лати се другог посла, било у истој или другој општини, нема право на задружно имање. То је начело јасно изречено у закону „о задругама” у војеној граници у Аустрији и очевидно је израз народног сватања о задружној својини. Само сви чланови задруге својим решењем могу располагати имовином, задуживати је и продавати. Ако се чланови породице умноже или ако из ма ког узрока неће да живе заједнички, онда се задруга дели и онда тек пристанком свију, поједини постају власници над једним делом раздељеног имања а пре – не.

Лична зарада сваког појединог члана иде у општи приход целе задруге и сваки члан има подједнако право на целокупни приход целе задруге. Приход се мери потребом сваког члана а не његовом личном зарадом. Неки пут се деси да за неког члана треба изванредних трошкова као н.пр. код женидбе и те сноси цела задруга. У породичној задрузи влада дакле најподпунији комунизам у имању, раду и уживању. У личну својину долази врло мало предмета, управо они који служе лич-

ној потреби сваког члана. Разуме се, предмети који долазе у личну својину као рана, одело, посуђе и т.д. долазе из општег прихода задруге по општем одобравању. Али у свакој задрузи има неких ситница, које сваки може присвојити без питања задругара. Тако је још пре 15–20 год. у српским задругама био обичај да новци од воћа, пилића, јаја и других ситница, што обично жене и девојке продају из куће, долазе у њихову приватну својину. Задруга о томе не води рачуна. Али таквих је предмета мало. Мушки чланови задруге, који изуче какав занат (обично самоучки) па могу покрај заједничких послова сами зарађивати ван задруге, имају право на ту зараду, али они обично тада остављају задругу. Кад се задруга дели, непокретну својину добијају мушки чланови. Женскиње при деоби не добија никаквог дела. Као што смо већ једном казали у породици је женскиње подчињено мушкињу, и то се огледа при подели имања. Кад се девојка удаје из куће добија само „дарове” из покретних ствари. У оно време, где се жена сматра као неравноправни радник у кући, за њу плаћа кућа у коју долази родитељима или браћи. У патријархалном друштву „мираз”, у данашњем значају те речи, не постоји. Појам о миразу, као год и појам о равноправности женскиња у задружном имању, у основу је противан појму о задружној својини. Јер кад женскиње при удаји прелази у туђу кућу, онда би оно морало да се дели из задруге и да однесе свој део својине у ону кућу куда одлази, а то би разрушило задружну својину. Ову су тегобу увиђали доцније и наши први законодавци, те да не би женскиње са свим начинили бесправним чланом породице, узаконили су да има право да се „удомити” из задружног имања.

Овако чврста организација у задрузи и општини изгледа, као да развитак личности са свим спречава.⁽⁴⁾ Члан задруге везан је за оно место где живи, па баш и за ону кућу у којој живи. Он не може претворити своје имање у новац, па се винети у бели свет или положити свој капитал у какву банку или државне папире па вући ренту или тако што год. Члан сељачке задруге ван своје породице нема никаква имања. Али и кад би имао право да се одели у свако доба и да износи свој део из задруге, то му не би много аснило. Богатство у патријархалном друштву у опште је мало. С те стране задругарски „сопственик” није дакле у великом губитку. Али има једна страна у задрузи која му даје огромне користи према раднику који је слободан да продаје по вољи своју радну снагу, и који толико исто а можда још и више зарађује но један члан сељачке задруге.

Зарада једног задругара пред српском револуцијом (а готово и данас) једва да износи више но зарада средњег радника у Европи. Ја ту не узимљем цену њихове зараде, већ баш количину намирница које сваки од њих набавља својим радом. И данас српски сељак ако не живи горе, зацело не живи боље но раднички свет на западу. Болешљивост, кржљавост, самртност – све је то подједнако код једних и код других. У опште материјалне угодности код српског сељака нису ни мало веће но што су код обичног радника на западу. Па опет каква је огромна разлика у развитку личности и свију друштвених одношаја код једних и код других?

У српском патријархалном друштву небеше никад ни проституције* ни пауперизма,** у којима труле хиљадама људи на западу; у српском народу весеље се никад непретвара у пијанство, од чега болује раднички свет на западу, а љубав се никад непретвара у разврат. Породична веза и општинска узајамност оградилa је сваку личност од крајњих друштвених болести, којима подлеже раднички свет на западу. Ова узајамност у целој општини огледа се у свакидањем животу, као и у пољским радовима. Ако се коме роди дете у кући носе му пријатељи и познаници „повојницу” – то је прва помоћ, коју пријатељска љубав у општини чини свом новом члану, ако се ко жени сватови обично донесу као „ударје” све покућанство новом брачном пару. Тај се обичај био задржао до скоро и по варошима. Ако је ко болестан доноси му „понуде”. У случају кад је глава породице или нски главни радник дужне болестан, родбина и комшије сматрају за дужност да кућној чељади помогну да посвршује све пољске радове; а у случају кад у нечијој кући остану саморана сирочад, рођаци, кумови па и саме комшије узимљу их као своју децу. Ова узајамна помоћ свију и свакоме изумире, чим се раскину патријархални одношаји у друштву. Сам начин живљења у друштву, где је довршена „подела рада”, не дозвољава овако помагање, где се иште жртвовање времена и рада.

Љубав породична васпитава племенитост осећања у човеку. Кад човек није саморан у свету, кад има некога, који га воле и кога он воле – тада је свакоме живот милији и подпунији. Братска помоћ и љубав пријатеља и познаника још више шири и крепи ова осећања у човеку. То је узрок што је у српском народу и под највећим притиском под Турцима сачувана појезија у животу, у раду и обичајима, – *појезија среће и задовољства какве нема у слободној Србији*. Српске славе, заветине, свадбе, села, пољски радови па често и свакидањи кућевни послови, зачињени су песмом и весељем. Таква је снага породичне љубави и општинске узајамности у патријархалном друштву.

Усамљеност и самораност у свету, највише морално убија раднички свет на западу, и он тражи данас да дружинама за „узајамно помагање”, „за обавештавање” и другим срствима надокнади заједницу која је пала са пропашћу патријархалног живота.

Само *разнородно* занимање у сеоској задрузи чини, те је радник у њој ведрији, разборитији и енергичнији, но онај радник који је *прикован све за један посао*. Ништа тако не убија вољу за рад и *предузимачки дух*, не затупљује ум човеков, као *непрскидни рад једног истог посла*. Један од најважнијих зактева савремене друштвене науке: да се сваки радник занима разноликим послом – постигнут је у сељачкој задрузи. За то пољски радник и код највећег терета, не може никад да се претвори, у тупи, неосетљиви алат или саставни део машине, као што се веома често дешава са радником на западу. Сиротиња и рђав

* „Проституција” зове се у књижевном језику занимање јавних женскиња. Наши крајеви знаду само за назив „Кшефт”.¹⁵

** „Пауперизам” је крајња сиротиња, неспособна за рад, која живи већином од милостиње и крађе.

живот у задрузи долази од незнања и невештине у раду, од незнања хигијенских услова за здравље, од ниске културе у опште; али зато сви услови за развитак моралног осећања и душевне снаге личности у патријархалном животу стоје далеко више но у радничком животу у цивилизованом друштву.

Ми за сада нећемо да вучемо никакве закључке из овог упоређивања између нашег патријархалног живота и живота радничког света на западу – то ћемо оставити на свршетку. Овде ћемо само да споменемо да је и тај раднички свет некада живио у таквом истом патријархалном друштву, па је то друштво *пропало*. Очеvidно код свију његових врлина оно мора имати неку клицу у себи, која га руши. Но и о томе ћемо говорити доцније. За нас је главно било да покажемо утицај патријархалног живота на развитак личности.

Патријархални живот само био је кадар да створи и васпита оне чврсте, челичне карактере, који су се јављали у српском народу за сво време турског господовања, као протест против турске власти. *Хајдуци* ницали су из српских задруга и најчешће они су ускакали у гору да освете погубљеног оца или брата, погажену част сестре, ћери или своје „љубе” и уопште да освете *крв*. Породична веза била је главна снага која је гонила ајдуке на освету и главна помоћ у невољи. У овом патријархалном животу изучио је прост народ у песми своју прошлу историју – ту је он смишљао и своју будућност. Ту су се васпитали они *сељаци – револуционари*, који су вечито правили завере против „власти” – турске – на саборима, који су вечито шуровали са бечким ћесарима и сваку прилику употребили да дижу *буну*, напоследку који су започели „преврат” у Србији 1804 г. и шиљали посланике у Петроград, Стамбол и Беч, да воде преговоре са царем московским и са свима европским дворovima.

Задруга и Општина – те две српске установе остале су недодирнуте од турске државне системе. У њима је српски народ прикупио свој развијени народни живот и из њих се одупирао Турцима. Задруга је била економска а општина политичка јединица српског народа. За Турке то је био само извор, из кога су они наплаћивали своје приходе. За српски народ, то је био морални и материјални извор из ког је црпео снагу за ослобођење од турске власти. Одма у почетку српског устанка видело се да је то огњиште из кога је планула револуција, која је уништила турску државну систему, а тако исто да је то основа нове српске државе.

III.

**Противност између српског друштва и турске државе.
Утицај управе⁽¹⁵⁾ на ту противност. Хајдуци, њиов –
грађански и политични значај. Српска револуција
и политично-друштвени преврат,
што га је она учинила.**

Српски народ у свој турској држави живео је својим оделитим животом. Било би веома погрешно приписивати једино различитости у вери, ову противност. Нема сумње, да је вера имала јаког утицаја на сву борбу између Срба и Турака од како пропаде српска држава, али све чињенице показују нам, да вера није била никако једини и одсудни чинилац у тој борби. У српским песмама пева се често, да се јунаци боре „за крст часни” и „име ришћанско”; али у ствари не налазимо никде у српском народу никакав религијозни покрет против Турака. На против: све оделите буне, као год и српска револуција, *имају увек политични и друштвени карактер а ни мало религијозан*. У домаћем животу српског народа – у задрузи и општини, такође, веома се мало, или управо не види се ни мало утицај хришћанске вере. Сви одношаји у српском друштву имају чисто народни тип и сигурно су далеко старији но хришћанска вера. Турски елеменат просто није учествовао у том народном животу. Турци нису знали за српску задругу, за мобу и позајмицу, као ни за славу и заветине.

Вера хришћанска код Срба састојала се готово из самих обичаја, који су већином имали *народно порекло*, па су само у неколико добили црквено-религијозни облик. Народ је држао све своје обичаје као и веру, за светињу коју су Турци скрнавили, и коју је он дужан да брани. Али нити је морал Христове вере усвојен у српском народу, нити су догмати фанатисали свештенство и народ, нити је опет српска црквена јерархија била чврсто организована у борби против светске власти, као што је била јерархија католичке цркве на западу. На против, виша јерархија била је увек на страни Турака, а ниже свештенство било је тако исто необразовано и душевно немоћно, као што је био и народ сам. Ранке прича у својој „историји српске револуције” једну црту из народног живота, која веома карактерише положај свештенства у оно доба: дете види попа да чува говеда, па га пита: „попо, зар и ти чуваш

говедла?" а попа одговара: „још да су моја сине!" Такав јадан положај не може имати једна класа људи, која има одсудног уплива на судбу народа. Калуђери и манастири имали су више поштовања код народа, али саборни, заветине и славе код манастира, установе су народне а не црквене. Манастири код српског народа у том погледу имали су исту улогу као и на западу т.ј. они су били огњиште на коме се чувала и разгоревала свест народна, али *гориво* за огањ био је сам народ са својим осећајима и мислима, са својим обичајима и установама.

Ми не ћемо овде да доказујемо улогу хришћанске вере у борби између Срба и Турака. Наша је намера само да покажемо, да је између Срба и Турака лежала дубока социјална провала у свакидањем животу, као и у целој државној системи. Религијозна разлика била је само један од узрока социјалне провале.

Турски народ управо је састављао државу и власт у турској царевини. Покорена раја била је један огроман раденички сталеж, који је издржавао ону власт, управо цео турски народ који је над њим владао. Српски народ са своје стране, сматрао је ту власт вазда као нешто туђинско – наметнуто. Дуготрајним робовањем већи део народа до душе био је тако утучен, да није често смео ни мислити да се може ослободити ове власти; али при свем том сматрао је турску владу као туђинску и непријатељску. Сваки пут кад је каква страна сила ратовала против Турске, српски народ био је готов да помаже страну државу. *Турску државу никад није сматрао као своју државу.* Па и у мирно време Срби нису никад поштовали „јавно право" и „друштвени поредак" у Турској држави, на што је обвезан сваки „држављанин". Најочигледнији је доказ томе: српски хајдуци.

Држимо да је свакоме Србину познато, ко су били српски ајдуци под Турцима, па зато ћемо о њима рећи веома кратко. Ајдуци су били бунтовници против државе, по цивилизованим појмовима европским. Али српски народ сматрао их је као борце против насилника, као осветнике своје погажене слободе и права човечанских – јер српски народ сматрао је турску државу и њен „поредак" као насиље над собом. Па не само то. Кућевни људи⁽⁶⁾ из разних крајева Србије склапали су међу собом *побратимство*, зарад заштите од насилника. Кад су Турци долазили у какво село да чине зулум побратим је јављао побратимима из даљих крајева, сви су долазили у помоћ, дочекивали зулумћаре и убијали, а сељани су огласили да су били „ајдуци" и власт турска тражила их је по шумама, а они су седели код куће. Ајдуци се често свете *приватним* личностима, и то не због какве личне увреде већ просто за то: што су „Турци". Ајдуци нападају на куће беговске, дочекују са мора трговце, као год и харачлије цареве. Све њи ајдуци подједнако сматрају као насилнике и глобације српског народа. Очевидно српски народ није признавао никакво право својим „суграђанима" Турцима – члановима исте државе – да живе на српској земљи. Српски народ нишао је просто да *истреби* Турке. То се показивало доцније у српским устанцима, где су Срби убијали Турке који су им се на веру предали. Спрам Турака Срби су имали особите појмове о праву и моралу. „Савест" као да их није ни мало гризла да учине ма какво зло дело по сувременим нашим

појмовима, само да се освете за насиља, која су Турци вековима почињили. Крађу, отимање и убиство само кад су учињени спрам Турчина, у мирно време као и у рату, сматрали су као са свим морална дела.⁽⁷⁾

Турске власти старале су се да искорене хајдуковање силом. Глобом – крвином – они су принуђавали саму рају да гони хајдуке, али им то није ништа помогло. Целом својом државном системом они су стварали хајдуке. А кад су наумили да „радикалним" мерама искорене у самој клици сваку непокорност свом господству, они су изазвали револуцију. Дубока непомирљива противност између српско-народног друштвеног устројства и турске државне системе, чинила је, те је ова револуција била неизбежна. Дахије су само ускориле устанак народни, али и без њих дани турске царевине били су избројани. Већ пре њих српски „фрајкори" који су се под аустријским заставама борили против турске државе, бројали су до 18.000 људи. Спрам цифре насељења у тадашњем београдском пашалуку, то је био огроман број. У српском народу већ је било иљадама људи, који су се борили да униште турску државу. С друге опет стране, саме турске паше са својим честим бунама, олакшавали су раји пут да дође до слободе.

Збор у Оранци 1804. године – избор Карађорђа за војсковођу Првог српског устанка (рад Вељка Станојевића, Историјски музеј Србије)

Пред српским устанком, турска држава била је слабија но и кад. То је био тренутак, кад су турске орде биле сузбијене уређеном војничком силом Русије и Аустрије преко Саве и Дунава. Чим је Турцима пресечен пут да пљачкају околне народе, већ су били ограничени на саму рају на Балканском полуострву, они су се отимали између себе око *извора* својих прихода – око власти над рајом. Паше и Султани, јаничари и спахије, сви су живели на рачун рајин, о њеној муци и заради. Против раје њихови су интереси били сагласни; они су били једна привилегисана каста над народом, као што постоје у свима азијатским државама. Али између себе, они су се грабили, ко ће имати већи при-

ход од раје. Отуда су ницале све оне буне паша против Султана и буне јаничара против Султана и против паша и спахија. Оне би буне за кратко време уништиле турску царевину, да Турска са помоћу Европљана није „цивилизирала“ своју војничку силу и своју државну администрацију. Свакојако, у оном тренутку турска државна целина и турска централна власт, били су слабији но и када и то је веома олакшало успех српске револуције.

Преврат што га је учинила револуција у српском народу, тако је огроман, да ми данас управо не можемо ни да претставимо његов прави значај. Није ту било само поделење турско-државног земљишта, нити промена владе, већ је ту збрисана цела једна нерадна класа људи која је живила са свим другим животом, говорила другим језиком, веровала другу веру, а сматрала српски народ као своје имање.¹⁵ Спахије, који су купиле десетак; јаничари, који су примали плату, држали ђумруке и занимали се званичним отимањем од народа, субаше и дахије – као паше и кадије, све је то ишчезло. Незна се колики је био број ових изелица у ондашњем београдском пашалуку, али судећи по томе, што су они имали субаше чак и по селима и судећи по борби, коју су Срби морали с њима да издрже целе 2 године, то мора бити да је њиов број био доста велики. Ова изеличка класа састављала је у исто време и организовану снагу турске државе. Једним махом дакле српски народ постао је слободан и социјално и политично. Од тог тренутка управо могло је бити речи о властима, закону и поредку у српском народу, јер српски народ не признаваше турску државу за своју – нити себе за грађанина у њој. Даље: уништењем турског елемента у Србији започела се промена културе у српском народу. Од тог доба управо Срби почињу да живе у варошима и источњачке навике, обичаји, производи, укус и т.д. који су владали у варошима, замењују се европским. Од тог доба започиње економски значај вароши, и започиње се процес распадања патријархалног економског устројства српског народа у селима.

IV.

Социјално-политични преврат у српској револуцији. Образовање нове српске државе. Патријархално и демократско друштво. Господари и „врховни вожд”.

Од српских писаца историје нема ни једног који је написао историју српске револуције – историју онога преврата, који је учињен у државном и друштвеном животу српског народа и у основним његовим појмовима о својој народности и својој држави. Наши историци били су обично људи од партије једне или друге „династије” и у њиовим списима свуда се огледа њиова главна тежња да опишу заслуге једне династије или управо њеног оснивача, а да покуде другог. А осим тога то су били људи без темељног образовања, који управо нису ни разумевали шта треба да покаже историк, а нарочито историк српске револуције. Зато до данашњег дана ми имамо разних историја бојева за српско ослобођење, историја партајских бораба, а немамо ни једну у којој би био показан развитак идеја и установа – развитак друштвеног и државног живота српског народа¹⁶ осим у неколико историја Л. Ранке-а Немца која ни додanas није могла да се преведе цела на српски језик из неких обзира династичних.¹⁶

Ми спомињемо овај факт нарочито с тога, што се наша тако звана интелегенција, у течају 40 год. тако образовала у духу монархичном те и *непримсћава* срамно сакаћење историје српског народа, којим се цео народ преставља као богаљ, а поједине личности као његови спаситељи. Барем до сада ми не видесмо нигде научног протеста против таквог сватања српске историје. А у последње време са свим је уобичајено да се код нас почетак српске револуције сасвим *брише* из живота српског народа, као да га није ни било или као да је то неки четнички покушај, као што је било више таквих покушаја за време турско-аустријских ратова.

По самом облику наших чланака¹⁷ (осем других важних околности) ми не можемо да пишемо историју српске револуције. Али тежећи да изнесемо на видик значај Србије међу народима на југоистоку Европе, ми морамо барем у главном да сватимо порекло и развитак оних државних начела, што су остварена у данашњој Србији. За ту целу нужно нам је да пропратимо развитак српске државе од самог њеног почетка. А почетак нове српске државе, а нарочито њена главна идеја:

Ђорђе Карађорђе Петровић (1768–1817; рад В. Л. Боровиковског, Историјски музеј Србије)

ослобођење и јединство целог српског народа – настаје од првог српског устанка на дахије. Одма у првом устанку на дахије српски народ мисли на ослобођење своје браће у Босни, води преговоре с Црном гором и започиње рат с турском царевином ступајући ван граница београдског пашалука. У исто време српски народ у Аустрији помаже српску револуцију новцем и цебаном; српски официри у аустријској војсци краду топове са градова, и додају их својој браћи и сами долазе да се боре против Турака, а први српски научњак тог доба, отац српске књижевности *Доситије*, долази да буде министар просвете у новој српској држави. Мисао и нада да ће српска револуција у Шумадији ујединити цео српски народ била је општа у свима крајевима српским.

Један од најпретежнијих преврата у умном развиту српског народа што га је донела прва српска револуција, без сумње је она револуционарна мисао покорене раје: *мисао да створи српску народну државу која би обуватала цео српски народ*. Та мисао изнесена је после пропасти српске, први пут српском револуцијом. Она раја, која је крила пушке, кад је ага покрај ње пролазио, газила блато да само Турчин прође по суву – та раја замишља да обнови своју српску државу и уништи турско царство у Европи. Та мисао била је још дуго време *општа-народна* док није загушена победом династичног⁽²⁰⁾ начела и бирократском системом.

Кад је планула прва српска револуција, видило се одма да то није четнички покушај појединих хајдука зарад освете Турцима, нити је то заповест фрајкорског вође из Аустрије. У једно исто време без предходног договора, устао је српски народ у Колубари, усред Шумадије и на десној страни Мораве. Вође његове били су домаћи синови, који су имали гласа и поштовања у народу, већином највеће газде у околини. И ове вође у први мах нису имали другог договора између себе осим кад је коме нужна помоћ. Врховну команду није имао нико од њих. Па и доцније, Ђурчија је подигао Јадар и Рађевину, а Вељко ослободио Бању и Црну реку на своју руку – без ичије команде. Управо устао је цео народ, што више није могао да трпи насиље. Сваки је увиђао, као што вели певац српске револуције Ф. Вишњић да је „крвица из земље провела” – па је дошао земан: „сваки своје да покаје старе”.

Пошто је народним устанком уништена турска државна система, у народу је моментално настало *безвластије*. Ми велимо „безвластије” што није било никакве државне организације, никаквих признатих власти ни закона. Српски народ могао је да уреди своју државу на свој начин, како је хтео и како му је била потреба. У српском народу не беше тада династије, не беше спахија, не беше у опште никаквих привилегисаних породица. Сви су били равни између себе – сви беху сељаци. Од целе организације државне беше остала само једна клица, која се је сачувала и под Турцима – и то је *општина*. У општини беше начело „демократско” (као што га зову на савременом језику) т.ј. сви су чланови општине – равноправни између себе; а кнез општински, власт је изборна. Њега бирају и збацују чланови општине. За време Турака, турске су власти до душе утицале на избор општинских кнезова, али је народна воља опет била меродавна; ако ли је кнез и против воље оп-

штине остајао кнез, а тужбе код турских власти нису помагале, тада је народ имао средстава да га принуди на оставку. Та се средства употребљују и данас у Србији н.пр. упалити кмету сено или жито на гувну, или вајат или кош са житом, и т.д. Него то су били изузетни случајеви. У главном може се рећи: да се кметовска власт добијала вољом и избором народа. Према овакој основној организацији, изгледа као најприродније да је у српској новој држави цела државна организација основана на изборном – демократском начелу. Саме вође што се истакле на чело народа, беху добровољним пристанком народа признате за вође. Они немадоше друге силе осим народа, нити других каквих права, осим да воде и заповедају у боју. Начело њихове власти на први поглед беше такође изборно демократско.

Сипријан Роберт француски путник који је пропутовао наше крајеве и добро проучио наш народ, вели на једном месту у свом делу „Хришћани у Турској”,¹⁸ да је дуготрајно ратовање од 1804 до 1813 год. учинило те су војводе и врховни вожд задобили диктаторску неограничену власт над народом, а да тога није било, вели С. Роберт, већ да је нека хришћанска сила одједаред уништила турску власт, па оставила народу, да се сам организира, цела би му државна организација била демократска. У овом мишљењу има доста истине. Нарочито што се вели да је деветогодишње ратовање учинило те се је у Србији образавала неограничена влада.¹⁹ У природи човековој лежи да се у опасним тренутцима као што су бојеви, људи храбри и енергични, умни и предузимљиви истичу напред, а слабији иду за њима – покоравају им се. Тако се код свију ратничких племена код првобитних народа истичу природне поглавице. Њих нико није ни „изабрао” ни „поставио”. Њих је изнела на врх њихова лична врсноћа, народ их је само признао. Тако је било и у српском устанку – тако су постали господари – вође, који су се у први мах истакле пред народом у борби против Турака. Ми ћемо доцније видети како се развила и утврдила господарска власт у Србији, али предходно нужно је да знамо основне појмове патријархалног друштва. Тада ће се лакше разумети не само постанак „господара” у српском народу него у опште постанак монархичне власти.

Има врло много људи, који не могу да разликују друштво основано на начелима патријархалним од друштва, које је основано на начелима демократским. Да се неби порађала збрка у овим називима, ваља знати, да је патријархално друштво оно, које је основано на истом начелу на коме је и породица; где се дакле природни старешина признаје као законита власт као год и отац у породици, и где је поглавици остављено неограничено право и неограничена власт, да управља целим народом и државом као и глави породице са кућом. Демократско је друштво по сувременим појмовима оно где народ издаје законе како да се управља народом и државом, где је дакле влада закона, влада народа самог. – Извршитељи закона²⁰ не старају се о народу као о својој кући, већ раде онако како је сам народ нашао за добро. Управо: тип је демократског друштва – асоцијација, а патријархалног породица.

Према овоме могло би се узети као да је патријархално друштво – монархија, само таква монархија, где народ живи још у племенском

стању, па су крвне сазе између владара и других племенских поглавица и осталог народа још очевидне као н.пр. данас у Црној гори. Оно доиста: патријархално друштво показује се најобичније у таком облику и такав су облик проживеле скоро све сувремене монархије у Европи. Али патријархално друштво не мора бити у облику монархије. Републиканска влада²¹ може бити основана тако исто на начелима патријархалним као и монархија. Само да се то увиди ваља дубље проучити разлику између патријархалности и демократије, а не судити само по спољним облицима као што се често код нас ради. Код нас је уобичајено²² да се најпротивнији појмови и начела бркају само да се постигне нека тенденција и то раде не само свакидањи новинарски писци већ људи који спадају у ред научењака.²³

Доказ,²⁴ да влада републиканска може бити основана на начелима патријархалним, најбоље се види у римској републици. Римска држава била је основана из неколико породица, и чак пошто је пала прва монархија у време републике, познавала се ова породична основа. Римљани²⁵ нису имали никада појма о „суверенитету” народа, који би издавао све законе и о „властима”, које би биле само извршитељи народне воље а не влада т.ј. господари народа. Они су за разне струке у разним приликама изумевали разна звања за разне државне дужности: конзуле, диктаторе, децемвире, цензоре, трибуне и т.д. а сви ти звањници имали су у својој области неограничену власт. Њихова је воља била закон. Најочигледнији је доказ томе уставна трибуна, којом је прост народ хтео да ограничи власт конзула и сената, који је био састављен из племића. Они нису законом ограничили власт конзула, прописав права и дужности његове, што би било по појмовима демократије, већ су из своје средине бирали противну неограничену власт, која је својим простим „вело” могла да обустави извршење заповести конзула и сената. Ту се види онај патријархални поглед на државу: ми те бирамо да нас заступаш и браниш како знаш – „бог ти а душа ти”. Тако је заиста и било у римској републици. Од личне увиђавности и енергије трибуна зависило је колику ће власт имати конзули и сенат²⁶, а не од закона и воље народа самог.

Карактерна¹⁹ црта по којој се познаје патријархално друштво и у облику монархије као и у облику републике, у томе је дакле: што народ уступа једној или више личности власт без одређених граница.

У породици је власт старешине ограничена самим ограниченим кругом радње породичне, а још више крвном везом и љубављу чланова у породици. Али опет има породица, у којима сви чланови играју што но веле „на нокту” на миг старешине. У општини круг власти такође је ограничен у многоме, јер су одношаји између старешине и чланова општине утврђени обичајима. Али и овде стоји опширно поље за самовољу. Нарочито кад се узме у обзир да породичне везе, пријатељски обзираи и богатство могу имати веома силног утицаја на избор главара као год и поштење, ум и предузимљивост. Но опет у општини јавно мњење и обичај народни вазда имају одсудни утицај – нарочито у друштву, које није искварено утицајем централне власти, као што је био српски народ у то доба.

Кад је пропала турска управа у београдском пашалуку, српски народ требао је да организује државу. Какву је државу могао организovati народ, који није имао никаквог појма о државној заједници, о пословима које има цео народ да врши, о одношајима, који ваља да постоје између свију чланова народа? Обичај ту га није могао да руководи као при заједничкој радњи у општини. Свакојачко народ није могао друкче радити но као што је радио у општини т.ј. изабрати поглаваре па оставити њима да се брину о држави „као добар домаћин о својој кући”. А природно је да ће народ изабрати или боље признати оне поглаваре који су се већ истакли као вође у првој борби. Тако је заиста и било.

Као што смо већ казали *господари*, што први започеше устанак против Турака, постадоше фактична влада у новој држави. Одмах после првих победа над Турцима, кад задобише уважења код народа и пљачке од Турака, они сакупише око себе момке, који су вршили њихове заповести и помагали да врше „власт”. У целој борби од 1804 до 1813 г. ми не налазимо у народу протеста против овог самовољног зава-тања власти. На против народ је у њима поштовао своје прве људе и своје заштитнике и кад су два господара Миленко и Петар протерани из Србије, народ њиовог краја бунио се против совјета и врховног војда у корист својих господара.

По самом пореклу ове владе, није могло бити одређености нити у њиовим одношајима између себе, нити у њиовим одношајима спрам народа. У својим крајевима они су се држали својим личним врлинама и везама породичним и пријатељским, а њиов положај у врховној управи зависио је од њихове силе у оном крају, у коме су били господари и од њиових међусобних веза.

„Врховни вожд” био је у први мах изабран за врховног управљача српског народа за време рата. Њему су просто казали неколико одабранијих људи из народа: „ти заповедај а ми ћемо те слушати”. Али нити је њега изабрало неко народно преставништво, нити су га признали сви господари, који су имали у својим крајевима таку исту неограничену власт као и *вожд*. Као год код свију првих господара и његова је власт била са свим неодређена – управо зависила је од саме његове личности: колико је могао да заузме и колико је умео да употреби.

Тако је од прилике постала централна влада код свију патријархалних народа и из такве је форме владавине ницала и апсолутна монархија и феудална система. На тај начин развила се монархична влада и код Срба.

V.

Организација прве српске државе. Совјет и магистрати. Народна скупштина. Узрок пропасти демократског начела у првој српској држави. Начело монархично и династија.

На први поглед чини се савременом државнику, да држава српска од 1804 изгледа тако ровито и поцепано, да управо и незаслужује име „државе”. Али тако се чини само на први поглед. Ако пропатримо ону деветогодишњу борбу српског народа са Турцима, морамо признати, да је ту морала бити много чвршћа народна организација, но што се показује с поља. Осим тога: ко упоређује организацију државе од 1804 и ону од 1815 г. увидиће да су и у једној и у другој основна начела па и саме основне установе биле: *једне исте*. Са нашег гледишта ово је нарочито важно, јер ми оћемо да проучимо *развитак* појмова и установка у Србији.

Главна снага српског народа под Турцима била је прикупљена и организована у економској заједници: *задрузи* и пола економској пола – политичној задрузи: *општини*. Задруга и општина били су главна снага српског народа у борби против Турака и општина још више но и задруга. Никакво војничко устројство нити државна организација, неби могли да издржавају у тако сиромашном народу толику војску, као што је могла организација српских општина у време деветогодишње борбе. Цела Србија у то време беше војнички логор, а цео српски народ наоружана и организована војска, готова да се крене на прву заповест својих старешина. При одређивању војника, који ће ићи на први позив, као и при бирању: топција, коњаника, добошара и трубача, који су морали да иду из општина у централно место, да се предходно обучавају, пазило се да се поштеде инокосне породице. У време рата свака је кућа издржавала своје војнике, а цела општина старала се да земља свију породица *буде урађена* – што је најважније у организацији српских општина.

Финансијска система српске државе у начелу била је иста, што и под Турцима, осим што су многе порезе одпале као *арач* цару, *кулук* и друге. Главни је приходни извор био *десетак* у житу и стоци и порез на главу²⁹. Само што сада десетак није ишао спахији, већ жито је ишло у

Београд, Теразије, снимак Ј. В. Громана 1876.

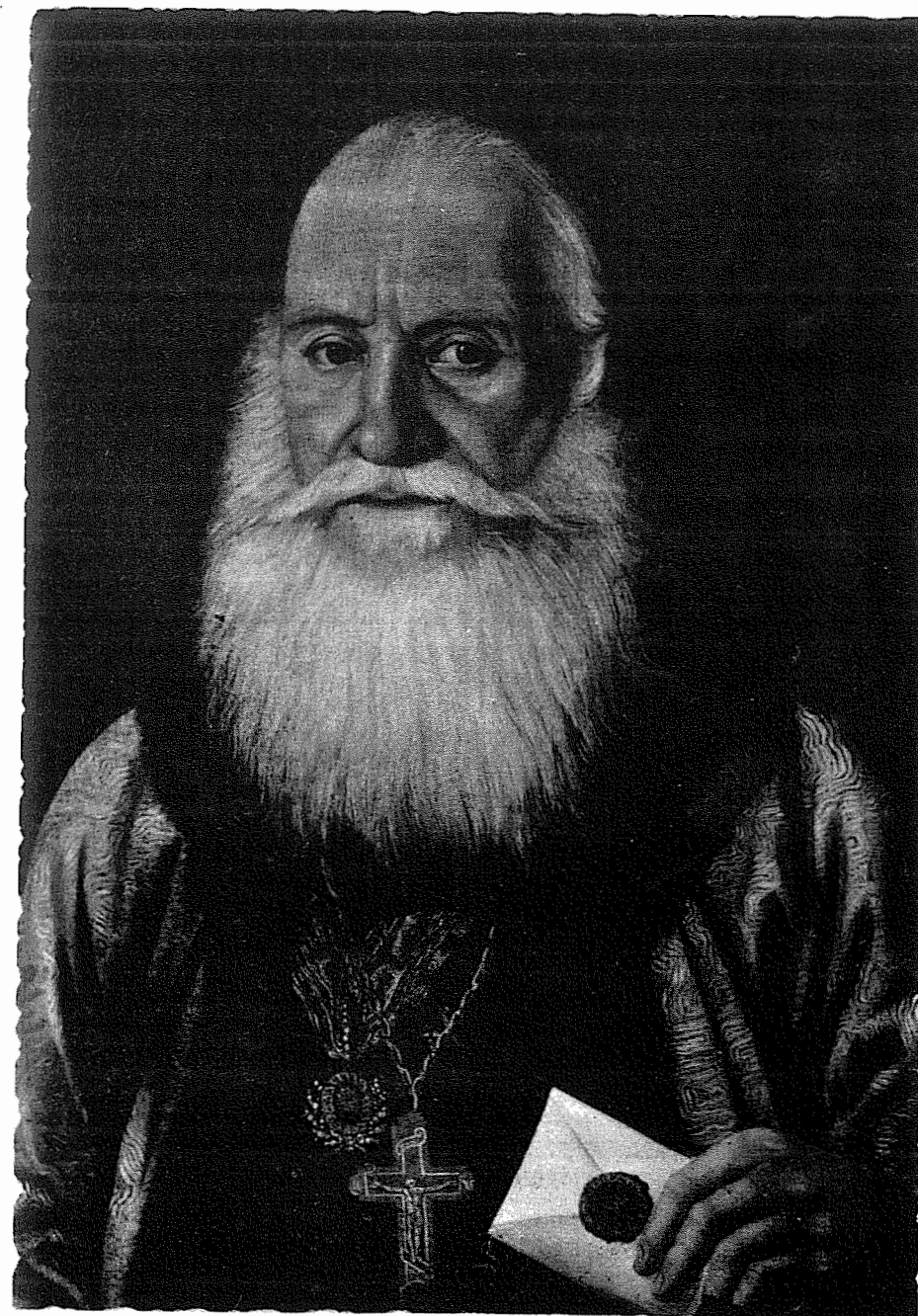
општинске кошеве* а стока се скупљала кад је била потреба, па се или шиљала војсци или се продавала па новци ишли у народну касу. Осим десетка и пореза долазили су у приходни извор: скеле, ђумруци и риболови, који су се давали под закуп, или је народни совјет постављао своје људе да купе приходе.

Политично-административна система била је веома слична са данашњом системом окружних и средњих начелништва у Србији. Бар из једне дипломе дате војводи Луки Лазаревићу 1811 г. види се да је круг његове власти исти што и садањих начелника, с том разликом, што војводе немадоше *никакву судску власт*, и што су се морале да јављају *сваки пут пред суд као оптужени кад их магистрат позове*, што сада не може да буде без одобрења министра. Осим тога: војводска се власт још и у томе разликује од начелничке, што су они били врховне војничке старешине и у миру и у рату. Совјет је био врховна власт над војводама (а не „вожд“). У поменутој дипломи стоји: „и за свашто од совјета настављеније да иште и да познате да је 'врховна власт' ”.

Установа совјета играла је врло важну улогу у новој држави, за то је нужно да се изближе упознамо са постанком те установе.

Караџић у своме делу „Правитељствујући совјет сербски” вели да је прву мисао о образовању совјета потстакао неки руски господин код проте Матије Ненадовића, кад је овај био у Петрограду као посланик 1804 г. Не знамо у колико је то истина, али по начелу које се огледа у првој организацији совјета, не би рекли да је *онака* установа могла понићи у глави „рускога господина” као што су је у први мах сватили Божо Грујовић и прото Матија. Начело првог совјета у Србији било је *патријархално-демократско*³⁰⁾. Свака нахија требала је да *избере* по једнога поштена и паметна човека и то би била *врховна власт* у земљи. Српске војводе с Вождом заједно нису никако хтели да признаду оваку власт совјета, све до последњег времена. Они су у први мах хтели само да то буде највиши суд у земљи. Тако су и решиле знатније поглавице

* Установа општинских кошева постојала је дакле још за време Војда. Вуков „Правит. совјет”, стр. 62.

Прота Матеја Ненадовић (рад непознатог сликара, Историјски музеј Србије)

на састанку у Борку. Али, као што рекох, Божо и прота мислили су са свим друкчије о совјету.

Прво⁽¹⁾ устројство совјета, а особито онај демократски дух, који се у њему огледа у први мах било је дело Боже Грујовића Србина из Аустрије. Ово је нарочито с тога вероватно, што је устројство совјета врло слично са устројством *жупанијске управе*⁽²⁾ у Угарској, а Божа је био доктор права, сигурно мађарских. И тамо народ бира извршан број претставника за врховну управу, па они између себе поделе сами послове административне, финансијске и судске како најбоље знају. Исто начело било је у првом српском совјету, док се није поделио на „попечитељства“ где се већ огледа уплив руски.

Одма пошто се је совјет установио и преместио своју радњу у Смедерско 1805 г. он је почео да се стара да добије од народне скупштине потврду као врховна власт у земљи.⁽³⁾ У томе није успео нарочито због противљења Вождова, који је у установи совјета видео само тежњу осталих господара, да му отму врховну власт. Али први совјет по свом основном начелу, на коме је устројен није био никак *великашка* установа. Са свим напротив: то је била *установа народна*.⁽⁴⁾ Још док се није власт његова формално признала, он је већ тежио да обузда поједине *господаре* и да њинову самовољу потчини народној власти.* Још се боље види дух првог совјета, кад се промотри одношај нахија спрам својих совјетника. Ево шта казује о томе Караџић: „кућа у којој је совјетник седио била је као *нахијска кућа*, отворена свакоме човјеку из његове нахије. Кад је ко имао макар каква посла код совјета, најприје је ишао совјетнику своје нахије, и он је био дужан старати се за његов посао што прије да сврши; ако би оваки човек био из далека, да не може на обданицу доћи и посао свој свршити, он је могао код совјетника за бадава бавити се неколико дана, баш да је и коња имао. Често су долазили болесни људи из даљнијих нахија да траже у Београду лијека код љекара, и по неколико недјеља дана бавили су се у нахијској кући код совјетника за бадава, само што су плаћали лекарима за лијекове и лијечење. Ако би се догодило да се човјек из какве нахије за какву кривицу код совјета затвори, совјетника његове нахије одмах су питали за њ, ко је и какав је, и он је био дужан старати се, колико је могуће, да га оправда и пусти из затвора. Кад је требало у какву нахију послати људе да што извиде или уреде, ваљало је да међу њима буде и совјетник оне нахије, као човјек који познаје ону земљу и људе”.²⁰

Ето какав је био први српски совјет! То је била права демократска установа *прекројена у народном патријархалном духу*. Кућа где се народу дели правда и одакле се издају заповести за сву земљу; у исто време кућа, где народ налази склоништа у потреби и уточишта у невољи – гостијоница и болница народна; народом изабрана власт и народно заступништво – све је то сједињено у једном организму и то све тако

* Види писмо совјета Петру Добрићу да остави скеле пожаревачке, јер ће совјет на све скеле метути своје људе, да се народ не буну као што су се почели бунити – „и ви више немојте се у скеле мешати и руке извадите”. „*Правит. совјет*”, стр. 6.

просто, да се простије ништа не може ни замислити. То је управо била *најориђиналнија* установа у новој српској држави и по нашем сватању то је било *најудесније за ондашње прилике*.

Даље казује Караџић: „совјет је још 1806 г. из Смедерева разаслао по нахијама кратке наредбе, како ваља судити, а у Београду 1807 г. одреди и по нахијама распише, да се у свакој нахији постави прави суд од три судије и један писар; судије ове бирао је *народ као и савјетнике* а писара ако нијесу имали совјет је био дужан наћи га и послати им... *Овоме суду могао је човек тужити и војводу и он је морао доћи на суд да се одговара*. Ко овим нахијским судом није био задовољан, могао се тужити совјету. Осим тога совјет је издао једну уредбу, колико ће се плаћати поповима за њихове службе, н.пр. за вјенчање, крштење и т.д. Совјет је на свршетку 1807 год. издао уредбу и за новце, како ће у земљи ићи. По томе је био одредио да се продају турске куће и остали миљкови како по Београду тако и по нахијама. Он је давао под закуп скеле и ђумруке и примао друге приходе, који би се одкуда догодили, набављао је цebaну и остале војничке потребе за цијелу земљу, њему су старешине на скупштини о новој години предавали рачуне од различних трошкова. По овоме се види како је совјет у земљи једнако радио, а и изван земље био је познат, ако не као највећа власт а оно јамачно као тијело које је с Вождом делило власт”.²¹

Зграда Народне скупштине у Крагујевцу

Из овога се види да је совјет са развитком прве српске државе развијао и ширно све већа круг своје власти остајући једнако на свом првом демократском темељу. Да је у Србији настао мир одма 1807 год. да

је престала потреба војничких талената и изчезла власт и слава војничка, а да су мирна занимања задобила превагу, нема сумње, да би се све установе у Србији организовале на истом темељу на коме је био и совјет. Бар томе је тежио први српски совјет, и установа изборних судова и изједначење војвода пред судом и законом са осталим грађанима то најочигледније доказују. Још један корак даље и политично-управна власт војвода престала би и на њихово место у нахијама дошле би онаке исте⁽⁶⁵⁾ управне власти као што беху магистрати или још боље: као што беше сам совјет. Једном речи: Србија је била *на правом путу* да постане *држава демократска* из државе патријархалне⁽⁶⁶⁾ онако исто као што је некада постала малена Швајцарска, пошто су неколико сељачких општина збацили господаре из дома Хабзбуршког. Још је у Швајцарској било аристократије која је дуго време задржавала развитак слободе, што у Србији није било.

Али непрекидно ратовање са Турцима давало је велику важност *господарима и војводама* који су се истакли у први мах као вође у рату. Обогативши се плачком у рату, они су могли да издржавају своје момке, који су били једина коњаничка сила у тадашњој Србији. Овакви људи разуме се за сво време ратовања остали су *природне старешине* у свом крају, а у мирно време они су имали најјачи уплив на све управне послове. Избор кнезова у општини и чланова у магистратима, био је у њиховим рукама. На скупштинама народним управо су само они и долазили и други знатнији људи у народу с којима су старешине живиле у пријатељству.* На скупштинама је управо решавала сила а не разлог. Сила ова готово се напред знала према томе који војвода с којим стоји у пријатељству, али неки пут решавало се на скупштини просто тиме, ко је довео више момака као н.пр. што је Вожд довео у Смедерево. Совјет је управо само прве 2 године свога трајања био власт народна, после тога он је био оруђе једне или друге странке господарске, према томе која је партија надвалила у земљи.⁽⁶⁸⁾

У течају рата примечава се како сваки господар тежи да задржи власт и господство у својој породици. Из породице Ненадовића троица су војводе, из породице Обреновића двојица. Место убијеног војводе Ђуше долази његов брат Вујица, место Васе Чарапића његов брат Атанасије; место Милоша Стоићевића његов брат Јанко и т.д. У опште оне породице које су већ једном задобиле ауторитет у народу, једнако задржавају свој узвишени положај. Остале војводе помажу да се одржи тај ауторитет. В. Караџић мисли да је вожд нарочито постављао војводе из исте породице, да би се и његовој породици признала насљедна врховна власт. Ако ово није што друго, онда је непознавање човекове природе и закона историјског развитка народа, – узрок таквом кривом сватању. Свуда код патријархалних народа показује се иста тенденција да власт остане насљедна у породици. То је исти закон по коме су

* Управо *све скупштине* српске до петровске скупштине 1848 г. нису никако биле *изабрана народна представништва*, већ су били сакупљене старешине и најзнатнији људи из народа као и у првој српској држави. Па и на овој било је врло много чланова, који нису дошли по избору.⁽⁶⁷⁾

остале насљедне војводе у Црној гори, насљедне свештеничке парохије у Србији, касте у Индији или феудална система у средњем веку. Народ сам такође је сматрао као нешто природно да му старешина буде из знатне породице.

У Србији дакле ратовањем развила се клица за један привилегисани сталез, као што се развила у сличним приликама код свију народа. Ова клица могла је бити угушена или развитком демократских начела као што су била у основу прве организације совјета и магистрата или развитком *монархичне власти – уништење једног привилегиског сталеза, једном породицом*. У Србији се тада пошло последњим путем.

У томе је цео смисао борбе између великаша и вожда. Ни једна ни друга страна у тој борби нису престављали начело слободе против апсолутизма, или право народа против права појединих личности. То је била борба власти против власти. Свака је страна тражила да осигура своје право на власт. Такође је са свим погрешно називати ту борбу: борбом совјета против вожда или обратно. То је борба господара против господара. Совјет је могао бити и народни⁽⁶⁹⁾ и господарска установа према томе како буде уређен, али у томе су били сагласни и партија вождова и противничка, *што ни једна није хтела, да совјет буде установа народна*.⁽⁴⁰⁾

Али у првој српској држави још се јасно не истиче начело монархично, нарочито нигде се у преговорима са Турцима не спомиње насљедна владавина над Србијом у породици Карађорђа.⁽⁴¹⁾ Вожд није замишљао да оснује династију. Он је као што вели Ранке, некако волео поредак и законитост, па кад је само његово честољубље било задовољено, што је одржао победу над својим противницима, он се повлачио у своје село а фактичну власт остављао совјету који се је у последње време већ претворно у б „попечитељства”. Управо пре но што се могла развити монархична власт, која је већ била на прагу – пропала је прва српска држава. Остало је да се понови иста борба између великашког и монархичног начела и у другој држави.⁽⁴²⁾

VI.

Развитак појмова⁽⁴³⁾ о законитости и држави код српског народа. Други устанак и почетак нове српске државе.

-----⁽⁴⁴⁾

Код свију народа, који живе у друштву, ма то друштво било у првобитном племенском стању, јављају се неки *стални обичаји* по којима се *одређују права* једног члана према другоме. Тако н.пр. у српској општини од вајкада постојала је земља задружна и земља општинска; од вајкада обичај је одређивао каква права има члан на задружну земљу, а каква права има задруга на општинску земљу; ако је ко повредио право свог суграђанина, он је повредио правни обичај, јавно мњење је било против њега и суд његови суграђана (кметова) вазда је био на страни онога, за кога је био *обичај*. Оваки правни обичаји постоје како у погледу права на својину, тако и у погледу права личности. *Грађанско* и *кривично* право народа, који нема писаних закона, садржи се у правним обичајима и по њима се расправља. Под Турцима заиста сви грађански па и кривични спорови, расправљали су сами сељани у својој општини. У случају већих ствари они су се обраћали нахијским кнезовима, који су имали већу важност моралну но кметови сеоски,* а често су бирали просто из своје средине неколико суграђана да им пресуде. Народ је ишао не радо турском суду, јер је знао шта кошта кадијина правда. Нарочито у стварима кривичним, народ је избегавао турско мечање, само да избегне *глобе* и *крвине*.

Али правни обичаји ма како да су укоренењени у једном народу не могу бити стални и непроменљиви. Увек се налазе поједини људи, који руше те обичаје ма из какве побуде. Управо ово нападање појединаца на обичаје једног народа чини те се обичаји мењају.⁽⁴⁵⁾ Ово је узрок што сви народи теже да своје правне одношаје осигурају чвршћом оградом а не само примљеним обичајем, који може појединац лако прекорачити или злоупотребити у онаком смислу како је за њега боље. Зато се правни одношаји у најстарија времена осигуравају религијозном клетвом, одређују писаним законима а осигуравају *судском влашћу* и организованом политичном силом – *државом*.

* В. С. Караџић вели да су „*обр кнезови* судили по нешто али нису могли никога да натерају да пристане на њихов суд”. Даница II. стр. 97.

Правни обичаји српског сељака под Турцима, нису ничим били гарантовани, већ поштовањем свију чланова општине и моралном снагом јавног мњења. Ко је једном повредио туђе право могао је да се никако не покори решењу јавног мњења; могао је тражити наслона код Турака или сподбити пушку па ићи у шуму, те одатле пркосити правном поретку. Тако су заиста често и радили сви они, који су вређали туђа права и то не само под Турцима већ и за време прве српске државе. У једном писму војвода Молер пише проти Матији како Срби немају појма о законитости па вели: „како их старешина или магистрат позове на суд, а он пушку по среди па у међу. По науци Милутиновој хтели би, кад који скриви, да на суд не иде“.* Још и данас у ужичким ајдуцима видимо људе, који се по својим правним појмовима нису одмакли од времена Петра Молера. Одма како је уништена турска власт, најразборитији људи српског народа увиђали су да једно друштво не може да опстане, ако се у њему не поштују сва права сваког појединца – сако нема законитости. Зато одма чим се је образовао „совјет“, он установи магистрате по свим нахијама, а из једног писма совјета Павлу Поповићу, види се, да је совјет помишљао да Србији даде писане законе руске. Ма да ти закони нису били усвојени у првој српској држави, опет је био заведен у њој неки правни ред; совјет је забрањивао и самим војводама да чине насиља над личностима и да вређају приватна права појединаца. Ако се ово правно уређено стање упореди са оним стањем где је само поштовање обичаја заштићивало приватно право, а сродничка веза и крвна освета чувала личност од насиља, онда се овако правно стање морало сматрати као голем напредак. Али опет, још у првој српској држави, ницала је једна погрешна мисао, која је доцније породила врло велико зло у српском народу. Српске старешине мислили су о начелу законитости онако исто, као и њихови први учитељи: европске јуристе. Они су мислили да се законитост у народу развија и ујамчава само писаним законима, судским уређењем и организовано политичном силом. Из ове погрешне мисли, поникла је она бирократска система суђења, која је српски народ заплела у бесконачне парнице, што и данас највећма губи наш народ; та иста основна мисао породила је наше бирократско образовање, које је учинило, да је код нас наука постала ништа, а спремање за чиновника главна ствар.

Аустриски и руски чиновници, људи полуобразовани, нису могли имати ни појма како се развија законитост код народа т.ј. како се развија поштовање јавног реда. *Уредити саме друштвене одношаје, развити и усавршити правне појмове српског народа, створити ново друштво на старом патријархалном темељу* – о томе они нису ни сањали. Они нису умели да разликују развитак законитости у народним појмовима од развитка разних канцеларија и судских инстанција. Они неби веровали да им је ко казао, да сва она машинерија, којом су они мислили да ујамче правду народа као: закони, поступци, судске канцеларије, и адвокати, могу управо да послуже⁽⁴⁸⁾ да се парнице и преступи све више

* Голубица, 4. св., стр. 130.

умножавају у српском народу – као што је заиста и било доцније. Ето какви су били људи који су први учили српски народ реду и законитости.

Развитак државне идеје ишао је истим путем.

Кад је на неколико места у Србији букнуо устанак против Турака, оделите нахије и општине одма су увидиле, да је њима нужна заједничка радња – заједничка помоћ у борби против Турака. Разуме се у заједничкој обрани сваки је члан друштва обвезан да сноси онај део терета који на њега падне н.пр. да ратује или да издржава ратнике, да се покорава старешини који заповеда војском и т.д. Ову обвезу сваки је Србин осећао, јер је опасност била општа. Из оваког осећања узајамне свезе свију спрам целине ниче држава и државно право, код свију народа, при прелазу из растурених племена у једну целину – државу. *Политична власт*, која представља целину народа у први мах, ниче само зарад спољнег непријатеља.

У први мах код српског народа у свима приватним одношајима, остао је онакав исти правни поредак, који се затекао под Турцима. Сваки крај имао је своје старешине и управљао се по својим обичајима. Али како је народ дошао у ближи додир, одма је осетио да му је потребна чвршћа заједница, не само спрам спољнег непријатеља него и зарад других унутарњих потреба, на прилику, зарад осигурања од злих људи, путова, пошта, школа и т.д. А поглавито осетио је потребу, да се они правни одношаји који су освећени обичајем, ујамче неком друштвеном силом, која би могла принудити свакога појединца да туђе право поштује. У опште код српског народа, развитак државне идеје, ишао је истим путем, којим се свршавао код свију других народа; политична организација – држава, оснива се зато, да осигура онај правни поредак, који у народу постоји.⁽⁴⁹⁾

Још 1805 г. кад су српски устаници помишљали да се прогласе са свим за независне,⁽⁴⁸⁾ они су тражили од Султана независну унутарњу управу: *Да бирају 12 кнезова у 12 кадилука и једног обор кнеза, који би управљао целим народом за живота а после његове смрти народ би бирао другог*.* Доцније под утицајем људи који су имали шири поглед на државну управу, образовао се „совјет“ који је у први мах био изабран народом. Овака форма владе, могла се опет помирити са народним појмом да у кући мора бити један старешина, јер свака нахија сматрала је управо свога нахијског совјетника за своју власт и свога представника. На тај начин совјет је изгледао у први мах као савезна влада. Ми смо већ рекли пређе, да је то била најбоља и најудеснија влада за народ српски, кои је био задахнут духом патријархалним, па власт државну сматрао као власт очинску. Али као што смо видели, утицајем војничких заповедника који су добили част и силу у рату, совјет је брзо постао установа великаша, где је свака партаја стављала своје људе с циљу како ће да завати неограничену власт над народом.

Кад се већ образовала нова држава појмови народни о државном поредку били су у опште врло нејасни.⁽⁴⁹⁾ Дуго време српски народ није

* Молба Султану Априла 1805, види Голубицу, 5 св., стр. 250.

могао да свати зашто он даје порезу, кад су Турци отерани. Он је имао врло смућене појмове о заједничким трошковима. Под Турцима, старешине народне радили су земљу као и остали сељаци или су трговали, па су се од тога издржавали, а јавне послове вршили су из почаста. Све данке Турцима народ је сматрао као глобу. Али у новој држави ова је глоба остала скоро сва. Старешине које су заузеле власт, сматрале су врло често да имају иста „права“ која су пређе и Турци имали, па су нагонили народ да им кулучи, казнили су и убијали без суда, заватили су скеле и ђумруке и т.д. Такви су не јасни појмови о држави, државним властима и држављанима били у опште распрострањени код масе народа и код старешина. Утицаји са стране, нарочито Русије и Аустрије не само да нису помагали да се народни појмови о држави разбистре но су их још више збркавали.

Ова општа збрка и не јасност државних појмова учинила је многа зла српском народу, али најгоре зло донела је збрка између појмова *влада* и *држава*, који су се у сватању српског народа стапали са свим у један појам.

Ми смо казали да појам државе истиче из понимања обвезе сваког члана спрам свију других чланова. Сваки је члан обвезан да поштује и брани свачија права било од повреде приватних лица, било од нападаја сољних непријатеља, а осим тога обвезује се да помаже сву ону организовану снагу – државу – која та права брани. Била држава основана на правним обичајима и на усменим договорима као што беше српска држава, или уговорима писменим: уставима, ограниченим штатутима и другим основним законима, које дају владари и скупштине, – у основу сваке државне организације лежи једна значајна црта: она обвезује да се покоравају државном поретку и они, који нису учествовали при склапању државних уговора, који не пристају на правне обичаје народа.

Ова црта која лежи у основу државе, давала је често повода злоупотребама. Признање закона, које је неопходно за развитак друштва, јер спречава свако приватно насиље над личношћу, постаје пречага народном развитуку. Сваки покушај за развитак народа, ако се судара са поретком, који је већ једном установљен, сматра се као протест против закона, као непријатељство против народа.

(50)

Највиша законодавна, судска и извршна власт била је у његовим рукама. До душе он је био више ратник но ишта друго и зато се највише бавио војничким стварима, па је пуштао да совјет у његово име врши остале државне послове, али опет мисао о неограниченој власти била је већ пуштена у српски народ и није нашла противљења. У последње време само су се војводе скупљале о малом Божићу²² те су предавале рачуне совјету и војди. Народу није више нико давао рачуна о управи. У то време већ је војвода Молер писао: „написао сам артикуле или ти војне законе и дужност и вјерност *верховном војду*, совјету и отечеству... и *колику чест* и слободу даје вјерност к влађетељу нашему...”* Начело неограничене монархије већ се проповедало из уста

* Писмо проти Матеји Ненадовићу, Голуб., књ. 5.

војвода српском народу, а војсци се вјерност к војду стављала као узор части и слободе!

Прост народ у опште не уме да разликује појмове држава и влада.⁽⁵¹⁾ Али опет код њега има извесних појмова о праву и правним обвезама, које има не само народ спрам власти, но и власт спрам народа, уме да разликује праведну власт од власти неправедне; али идеје које се почеше ширити у новој држави биле су управљене, да у народу угуше понимање ове разлике, да у народу укорене мишљење, да је оно праведно што долази од власти и да *власт прописује правду*.

У првој држави ове идеје нису се могле укоренити јер је сама држава брзо пропала. Али у другој српској држави оне су нашле још згодније земљиште за свој развитак. Управо сам начин како је постала нова српска држава после устанка 1815 г. учинио је, те су се оваке идеје о влади и држави неизбежно морале укоренити код српског народа.

Прва српска држава створена је устанком народа. За 2 год. Србија је очишћена од спахија и турских власти и од свију турских суграђана; ђумруци и скеле, административна и судска управа све је то прешло одма у српске руке.

Држава од 1815 г. постала је са свим на други начин. Управо после мира што га је кнез Милош учинио са Марашли Али-пашом, Србија је још остала турски пашалук у коме је само српском народу дата нека самоуправа, а на име кнезу Милошу поверена непосредна управа над народом: као скупљање порезе и суђење. Па и овде још су се Турци врло често мешали. Управо 20. г. после првог устанка Србија је једнако не само по форми но у самој ствари била турски пашалук. Спахиљци и тимари⁽⁵²⁾ постојали су још и Турци су купили са њих приходе све до 1833. Црквена добра узео је сад Милош под закуп па је исплаћивао пашу у новцу, што су пре Турци узимали. Тако је исто било са скелама и ђумруцима. Народ је кулучи војводама место турским спахијама; разуме се ту није било толико насиља, колико под Турцима, али свакојако народ је био раја, а кнез Милош обор-кнез. У то време народ је још чинио све измете²³ турским властима, где год су оне постојале, а постојале су у свим нахијама. Управо својим преговорима кнез је једно по једно право преносио од Турака на себе. Ово га је страшно уздизало над осталим народом. То је узрок, што је кнез Милош још 1817 скупштином признат за наследног владара у Србији – далеко пре, но што је Србија призната од Турске као нешто више од обичног пашалука. И кад су доцније Турска и Русија признали и ујамчили независност српске државе и турске власти са свим оставиле Србију, Милош је дуго време већ био фактичан не ограничен владар.⁽⁵³⁾

VII.

Образовање нове српске државе. Борба око власти. Борба против власти. Одношаји спрам Турске и Русије. Утврђење монархичне државе.

----- (54)

Срби су говорили у почетку другог устанка, као и 1807 год., да само устају против насиља Сулејман-паше и траже правичнијег пашу на место њега, пропустили су турску војску у Београд, ранили је као права царска раја, а српски посланици, који су отишли у Стамбол, управо нису се усуђивали да потраже каква права од Турске. Они су ишли „да изјаве Султану оданост, и да у исто време саопште да је турска војска дошла у Београд“. Унутрашња управа и независност српског народа ујамчени су *приватним уговором* између Марашлије и кнеза Милоша. Уговорено је ово: 1). У свима градовима и окружним варошима седи по један муселим пашин и српски кнез, да заједно расправљају спорове, који би се догодили између Турчина и Србина или два Србина. 2). Паша и кнезови одређују колико ће се плаћати данка, који да разреже скупштина а да га купе од народа само српске власти. 3). У Београду установљен је виши суд са 12 чланова Срба, који је судио све веће кривце и вршио вишу административну управу. 4). Свако село има свога кмета, који заједно са старешинама породица разрезује данак на куће.*

Ови су услови уговора врло слични оним првим зактевима српских старешина, кад су водили у Земуну преговоре са Турцима 1804 г. Још су ови зактеви били одређенији: да се данак плаћа на основу хатшерифа од 1793 г., а не по случајној вољи пашиној и да се призна *врховни вожд* преко кога везир шаље све ствари, које се тичу Срба и кога сам султан својим ферманом потврђује а не паша београдски. А уговор што га је Бећир-паша склопио са Србима исте године, даје Србима још већа права: *Карађорђе⁽⁵⁵⁾ има врховну управу над целом земљом и плаћа годишње порти 500.000 гроша; само Срби могу судити Србима*, а ни један Турчин не само да се не може настанити у селима, него не може ни привремено пребивати у селима. Укидају се турске порежнице, али се плата паши београдском уредно издаје и што је најважније:

* „Србија и Русија”, стр. 128, св. 1.

Кнез Милош Обреновић (1783–1860; рад Грандаусера, Беч, 1844,
Историјски музеј Србије)

војска се састоји од Турака и Срба; Карађорђе⁵⁶ има своју стражу од 500 момака.*²⁴

Ми наводимо све повластице, које су задобили Срби у почетку првог устанка, па се нису с њима задовољили већ продужили рат, ради упоређења са повластицама од 1815 г. Из овог упоређења види се како је страхан утицај имала пораза од 1813 г. на дух српског народа. Српски народ није сада смео ни да помисли да *није цару покоран* – да није права раја, а камо ли још да завојшти на султана и да ствара Српску једину и независну државу. Српски народ задовољио се сада најмањим повластицама; управо задовољио се само тиме, да му поједини насилници, по мимо „законитих“ зактевања турске власти не чине зулум, да добије српске управљаче за непосредну власт место турских. Од ових управљача – од њихове снаге и умешности управо је зависило како ће се поделити власт између Срба и Турака у београдском пашалуку. Тако исто од личних својстава старешина зависило је како ће они поделити власт између себе.

Још од првог устанка власт господара и врховног војводе била је позната српским старешинама. У другом устанку одма се појавила иста борба између господара и врховног војводе, кога је сада у самој ствари представљао Милош Обреновић, ма да још не беше формално признат ни од народа ни од Турака. Али садања борба није се борила у независној српској држави, као што беше у првом устанку; садања борба водила се у београдском пашалуку. Тамо су поједини господари били независни и у борби за власт ослањали су се на своју личну врсноћу. Овде су сви били потчињени туђину, који је могао сваког од њих збацити са старешинства, па и казнити смрћу – само кад му је то ишло у рачун. Ово је давало борби особити карактер.

Кнез Милош био је у ствари вођа српског народа. Народ је имао највише вере да га он може сачувати од насиља својом вештином и познанством са турским власницима. Турци опет признавали су у њему главног старешину с тога, што је он био најспособнији да одржи *поредак* у народу и сачува мир у земљи султановој. Свакојако главна његова снага било је *поштовање што га је имао код Турака*. То поштовање давало му је материјалну власт и богатство, а у исто време поштовање и покорност народа. Отуда је дошло да су све војводе, које су ктеле да поделе власт с Милошем, тежиле поглавито да задобију поштовање код Турака. Све су војводе клеветале један другог код паше, како овај или онај њихов противник „спрема буну против султана“. У исто време сваки се старао да се покаже што услужнији, кад год би се појавио какав покрет у народу, који би се могао превратити у буну против Турака. Тако су Молер и владика Никшић пањкали на Милоша код паше, што није хтео да покупи оружје од народа, само да би их папа поставио на место Милоша.⁵⁷ Тако је Милош предао Турцима кнеза Симу Марковића, капетана Драгића и Живка Чолака, што су спремали *буну против Турака*; тако је погинуо и Карађорђе, кад

* „Србија и Русија“, стр. 27.

је спремао са грчким Хетеристима буну против целе турске царевине. Тако су радили сви доцнији великаши и саветници, који су се грабили око власти.

Збор устаника у Такову (рад Паје Јовановића, Историјски музеј Србије)

У оно време кад је Србија била још београдски пашалук, власт је могао задобити онај који је имао највеће поверење код Турака. Управо кнез Милош дотле је и владао Србијом докле Петронијевић, Симић, Вучић, Гарашићанин и другови нису задобили веће поверење но што га је он имао код Турске и Русије, које су заједнички хтеле да у Србији одрже мир, поредак и покорност султану. Зато се ова борба великаша око власти врзла поглавито око пашинских конака и вршила се интригом, подкупом и потајним убиством. Овака борба страшно је изкварила српске старешине, па и оне који су заиста у време оружане борбе против Турака, били прави јунаци и вође свог народа, а још страшније утицала та борба на дух народни; она је утукла оно одушевљење за подпуним ослобођењем што се беше појавило у првом устанку српском; угушила је онај човечански понос, да је стидно робовати, који се тек беше почео да развија код Срба. У овој борби васпитали су се они срамни српски државници, који су издавали непријатељима државне тајне и припреме за ослобођење, само да задобију власт над српским народом помоћу страних интрига; у овој борби васпитали су се доцније оне журналисте, које су проповедале јавно да се само под сенком султанског закриља може усрећити српски народ; ту су поникли они песници који су у стиховима и прози певали „оде“ султану.

Писци који су описивали борбу између кнеза Милоша и српских великаша оног доба, сватили су је већином неправилно, као год и борбу „господара“ и врховног војсковође у првом устанку. Једни су тврдили да кнез Милош оличава борбу народа против великаша. Други опет веле, да су великаши преставници закона против самовоље, дакле заштитници народа против тираније нарочито кад су почели носити назив „уставо-бранитељи“. У ствари је то била борба око власти, где ни једна ни друга страна није престављала народ, већ свака тежила да господари над народом. Сви су они имали једнак положај спрема народа и спрема Турака. Интереси њихови ишли су до некле са интересима народним. Ни један од њих није смео са свим напустити самосталност српског народа, јер кад би Турци повратили своје старо господарство, они више не би били господари, већ би постали раја као што су и били или би изгинули. Али у самосталној српској земљи сваки је од њих тежио да завати што већу власт. А у тој борби они су се сви служили једнаким оружјем: час су се ослањали на Турску час на Русију а час на народни устанак.

Околности и лична својства кнеза Милоша дала су му превагу у борби са свима противницима. Својства тадашњих турских великаша, особито раскошног Марашли Али-паше нарочито су му ишли у томе на руку. Као што смо казали у пређашњем чланку, сви данци који су се давали Турцима скупљале су српске власти, а имено кнез Милош. Он је одкупљавао спанлуке и ђумруке; њему је народ кулчио као правом власнику. Ово нарочито заслужује нашу пажњу. Доцније кад су све порезе, које су давале Турцима прорачунате, изнеле су 2,300.00 гр! Бар на толико су Турци пристали према броју душа и богатству становништва Србије. У горњу суму ушао је и одкуп спахијски и ђумручки приходи, управо све. У први мах кад је те све приходе почео да прикупља кнез Милош од народа, још није била одређена цифра свију данака, али свакојако морала је бити велика разлика између оне суме која се давала Турцима и оне суме, која се скупљала од народа на рачун турског пореза. За издржавање српских власти ударао се особити порез. Ова разлика⁽⁵⁸⁾, није ишла у народну касу, већ у онда постојећу приватну касу кнеза Милоша.⁽⁵⁹⁾ Добит при исплати данка порти што га је имао на новцу, такође сматрана је као његова приватна добит.* У опште види се у његовој првој финансијској системи да није било никакве разлике између народне касе и његове приватне касе. Ова средства дала су му снагу да задобије поткупљиве турске власти. *Иста средства дала су му моћ и да победи све унутарње противнике и да задобије неограничену власт у земљи.*⁽⁶⁰⁾

У почетку нове српске државе, кад је народ једва чекао само да се ослободи од зулума и насиља, он се је био задовољио да плаћа онолико исто колико је и пређе плаћао, само да му се више не узимље. Али доцније кад се већ образовала српска управа, народ је непрестано сматрао плаћање порезе као глобу или терет, који се даје српским господарима,

* Све се налази у књизи Г. Н. Попова „Србија и Русија“ који је врло велики поштовач кнеза Милоша.

као што се пређе давао Турцима. Разуме се, народ није видео тачно шта вреди она услуга што му је чине старешине. А старешине нису баш ни стајали спрам народа, као људи, који му чине „услугу”. Они су били *власт*, која је заповедала народу. Што је пореза ишла најпре у кнежеву касу, па се тек оданде издавала на народне потребе, то је још више чинило, да се ово мишљење у народу одржи. Нарочито што је зависило само од кнежеве воље, шта ће отићи у касу народну, а шта у његово приватно имање. Што је кнез сазивао постојано „народне скупштине”, то није много чинило. Скупштине у новој држави нису биле представништво народа, већ скуп старешина, *које је кнез плаћао из своје касе*. А осим старешина долазили су на скупштину они чувенији људи из народа које су старешине позвале. Како је народ сматрао порезу, показује најбоље знаменити акт, што су сви великаши обећавали народу *талир мање порезе* кад су хтели да покрену у народу буну против владе.

Осим присвајања народног имања, било је више других узрока, због којих се народ бунио, како против појединих војвода тако против самог кнеза. Међу многобројним покретима што су се десили при образовању нове српске државе, јасно се примечава разлика између оних буна, које су правили војводе, да дочепају власт и оних, које је правило народ и које су биле управљене против власти. На прилику то се види очигледно да је „Ђакова буна”²⁵ изазвана насиљем војводе Петра Вулићевића; тако исто за „Милетину буну”²⁶ види се да је била управљена против самовоље кнежеве. Из једног пријатељског писма што га је В. С. Караџић писао кнезу Милошу у то доба види се најбоље како је било стање српског народа у новој држави: „као год што се у историји спомиње” вели Караџић „да су негда Срби од Ниша и Смедерсва ишли у Једресе и Цариград, те султану косили сено, тако ће се спомињати, да су људи из ужичке и соколске нахије ишли да вам косе сено око Крагујевца и Београда, и да су и крагујевачки, београдски и пожаревачки трговци морали затварати дућане и ићи да купе сено. Лане су се код београдског магистрата тужили кметови из села по путу између Крагујевца и Београда, да момци ваше светлости, кад коме коњ сустане а он га остави у механи да се рани о сеоском трошку, а узме из села коња чијега нађе, па кад овај сустане он узме другога, а овог остави макар где тако, да човек издангуби по неколико дана док свога коња нађе. Па и вапш Гаја рабација кад год вуче хазну у Београд, или из Београда у Крагујевац каквих ствари ваших²⁷, угони по селима волове псујући људма оца и матер и говорећи: „ово је господарско; ако смете недајте волова, него нска стоје овде на путу”²⁸. Кад су се кметови из поменутих села на то тужили, капетан је Голуб казао, да су Грочани због таквих догађаја 'скоро сви коње испродавали'. ” А на другом месту у истом писму вели се: „да београђанима није било већег зулума ни под каквом владом турском него што је данас, и да су за прошавше две године дали на два конака вашој светлости двадесет и две иљаде гроша самог кулука. То су тамошњи марвени трговци, а особито свињари тужили се и сад се туже по скелам, да сте ваша светлост са својим ортацима целом овом трговином завладали и њих све да сте упропастили. И опет накратко да вам кажем: с владањем ваше светлости

нико није задовољан, ама баш нико осим ваша два сина, а и они да су већи може бити да би били незадовољни као макар ко други”. Даље набраја Вук шта све ваља да се заведе у Србији из чега се види чега није било у Србији. На првом месту вели се „да се одреди начин правитељства”²⁹ а осим тога: „2) Ваља уништити кулук и не зактевати ни од кога личне услуге; 3) Треба завести школе из којих би излазили добри свештеници, чиновници и трговци; 4) Књаз сам да не тргује нити да ступа у ортаклук; 5) Књаз не треба да живи тако како би његово живљење могло дати ране којскаквим разговорима; 6) Не треба гањати и казнити људе, који јавно говоре истину и који показују недостатке у управи; 7) Не треба књаз да купује тако многа села у Влашкој, као да предпочитују званије спахије, званију књаза српског...”³⁰ У Србији сви људи знаду, кад сте ви били као и они што су, и могу казати да су вам они то господство и сву власт и право, које мислите над њима да имате, купили своим имањем, крвљу и својим трудом, имањем, крвљу и својим робљем... Данас у Србији правитељства у правом смислу те речи, нема никаквога, него сте цело правитељство ви сами”.*

Осим ових ствари Караџић наводи, како је кнез радио да омаловажи све заслужне људе, као што је ушао у комисију против Милете Радојковића, само да он остане један заслужан; како су код њега чиновници „просјаци и робови” и многе друге ствари. Писмо је писано 1832, кад је власт кнежева била већ призната од султана као наследна у његовој породици и кад је већ Србија била у неколико уређена земља. Из тога се може судити, какво је било стање народа и управа кнежева пре тога. Сам кнез у више скупштине спомињао је како се по народу проносе гласови о његовој грабљивости, па се је бранио тиме, што су му новци и то многи новци били потребни за народне потребе а нарочито за она права што их је народ задобио без боја. У томе је заиста било нешто истине. Зна се за цело, да је кнез Милош издао грдне суме турским великашима док је та права задобио. Само из народа није нико помислио, да ли је то заиста био једини пут да се задобију народна права? и после: колико је од тих новаца заиста потрошено док су добијена народна права, а колико док је призната наследна власт у кнежевој породици?

Ово последње било је особито скупо, а кнез Милош у први мах баш је поглавито ишао на то, да задобије насљедну власт. Управо пре но што су добијена права народна, пре но што су отишли Турци и њихови муселими из вароши и пре но што су Срби престали да кулече папама и спахијама, он је хтео да добије у Србији насљедну кнежевину. Шта више кад је папа београдски 1819 г. обећао да ће му изградити код порте право наследства ако он попусти што од оних права што их је порта обећала Србима он „као да је био склон пристати на то” вели г. Н. Попов. Као што се види из писама Строганова, што их је писао кнезу Милошу, Русија је желела да се најпре потврде код порте права народна. Па и доцније у Акерманској конвенцији и једренским закључцима мира, где се порта обвезала да одма испуни 8 тачку букурешког

* Из књиге „Србија и Русија”, 2. св., 252, 253 и 254.

уговора, није било ни спомена о наследству кнежевом. Русија у опште није никако хтела да потпомаже тежњу кнеза Милоша у том погледу. Каква је рачуна при том имала Русија, неспада овде да говоримо, свакојачко кнежевско достојанство морало је бити у толико скупље, што се морало куповати од порте непосредно против воље Русије.

Да се та куповина састојала само у новцима, о томе неби било вредно ни говорити. Била је ту друга, далеско скупља цена но сви новци, који су издати за подмићивање турских чиновника.

Да би могао задобити доста новаца кнезу Милошу ваљало је да уклони или омаловажи све оне старешине, који су се у борби с Турцима сами истакли као старешине, да на место њих постави свуда своје чиновнике, који су били његове присталице и добијали плату из „народне” т.ј. његове касе. То је био главни узрок што се у Србији започела бирократска централизација власти и оно пандурско уверење српских чиновника, које је трајало дуго и дуго у Србији (а већином и сада траје) а то је: да су чиновници сматрали себе као слуге кнежевске и ситне господарчиће над народом, а не као раднике, општих, народних послова.

Осим споменуте плате, Србија је платила за наследну кнежевску власт и својом народном политиком. У то време у Турској била је буна за буном у разним провинцијама. Ништа за Србију није било корисније него да се Турска у Европи поцепала на неколико државица, као што су хтели Али-паша у Јањини, Хусејин-капетан у Босни – све савременици Милошеви. Али српска политика не само да није ишла на руку овим бунтовницима, већ сасвим на против кнез Милош помагао је саветима и новцем да се ове буне угуше.

Једном речи кнезу Милошу било је нужно да покаже не само да је он потпуни господар над српским народом, да је неизмерно богат и изданиан, већ и да је потпуно „лојалан” поданик и да му се сме поверити царска раја и тек тада могао је добити Берат од 1830 г. којим се признаје за наследног кнеза у Србији.

Овај знаменити берат дошао је заједно са хатишерифом, у коме су се признавала права српском народу, па између осталих права признавало му се и то да је Милош Обреновић, по гласу берата, наследан у достојанству баш кнеза у Србији.

Ово ново „право” српског народа имало је одсудан значај за цео државни развитак, нове српске државе. Кнез Милош био је пре тога у два маха (1817 и 1826 г.) народним скупштинама избрат за наследног кнеза у Србији. Али сам тај избор показује, да је народ извор власти. Народ са патријархалним појмовима могао је врло лако поверити једном старешини управу над целом земљом „на бога и на душу”; али што народ да, то народ може и одузети. Зато су сви владари тежили вазда да народ заборави од куда је поникла њихова власт. У католичким монархијама западне Европе, где монархична владавина траје одавна, владари доводе своје право од Бога. Бог се сматра као извор власти, па је у незапамћена времена излио своју милост на једну породицу. У Србији то није могло да буде, али је турски султан заменио католичког Бога. Овај нови извор власти био је у толико бољи од онога като-

личких владара, што је султан могао фактичном силом принудити свакога, да се покорава његовом изабранику.

У берату султан није потврђивао избор српског народа, већ је давао кнезу Милошу и његовој породици Србију као поклон за његове личне врлине. Он је постављен за кнеза једино по царској милости. Кад се одузму све китњасте фразе из хатишерифа и берата, свакојачко остаје то, да је Турска одредила државну форму српском народу и то форму монархичну. Својим бератом султан је закраћивао српском народу право, да без његове воље бира и мења владаре, а камо ли форму владе.

Није чудо после тога што су српски великаши похитали да се стрпају барем у хатишериф кад нису могли сви да добију берате. Наше публицисте, а особито из либералне партије, сматрају као највеће издајство народних интереса, што су совјетници изинтригирали да се најпре у Хатишериф од 1830 г. а доцније у устав уметне тачка да се совјетници немогу збацити док се не суде код порте. У ствари совјетници су радили исто, што и кнез Милош. Они су такође увиђали да је сигурније сматрати за извор власти султана, а не покорни и утучени српски народ, а још мање његовог самовољног кнеза. Кома је власт целъ, тај „природно” тежи да му власт буде ако не са свим, а оно бар од чести „по божијој милости”, а што се мање може по ма чијој људској вољи.

Хатишериф и берат од 1830 г. били су самртни ударац за српску револуцију. Борба за ослобођење и јединство целог српског народа, па и сама мисао о томе, била је сасвим остављена. Место тога у Србији се започиње уређење монархичне државе.

VIII.

Борба за устав. Победа бирократске партије. Утврђење бирократског поредка у Србији.

Борба за устав у Србији изнела је на видик једну нову партију, која се у Србији образовала у течају 20 година, како је почела да се образује нова српска држава. Та је партија – српска бирократија.

Српски „господари” који су се борили са врховним вождом у време првог устанка, били су већином људи из народа, који су се опирали једино на своју снагу – на љубав и поштовање народа у своме крају, коју су они *заслужили* одиста својим делима. Борџи се за независну власт у своме крају они су мислили да тиме бране своју част и своје заслуге од појединаца, који оће да им то одузму или да их омаловаже. Али у другом устанку, ми смо видели, да је кнез Милош врло брзо уништио господаре, који би се могли с њиме борити на основу својих заслуга. Било је до душе јоште људи из народа као што беху кнез Милета Радојковић, Јокса Милосављевић, и др., који су устајали против самовоље кнежеве опирајући се на народ, али они у борби за устав играју са свим споредну улогу. Главну су улогу овде играли *чиновници*. То су били или дошљаци из Аустрије, који су хтели да „цивилизирају” „варварску Србију”, или су били слуге и ортаци самог кнеза Милоша, који управо нису имали никакве заслуге за народ, већ су се подигли на висока места и обогатили се једино помоћу његовом. Њихова је главна тежња била да утврде бирократски поредак у Србији, а с тиме уједно да своја места и своје чиновничке плате осигурају од самовоље кнеза Милоша. Разуме се да у овакој борби они нису могли наћи потпоре у народу, који је био жељан: слободе, мира, правде и поредка, а не чиновника и њихових великих плата. Чиновници су се поглавито ослањали на стране дворове и на порту.

Али у то време српски народ неимађаше људи, који би изнели мисао, да се издаду основни закони, у којима би се ујамчио народу слободни развитак, што је народ жељно. Устав Давидовића, што га донесе сретенска народна скупштина у главном је само казивао како су уређени одношаји оних, који заповедају српским народом – готово онако исто као и у уставу цариградском од 1839 г. Шта више овде се кнезу давало право да даје *племство* српским грађанима!

Чудновато је да многи писци, па и сами преводијоци³¹ књиге Г. Никола Попова не увиђају, како је апсурдно приписивати уставу од 1835 г. неке „демократске“ тежње. У ствари то је жалосни крпеж из конституције Луја XVIII. и Шарте Карла X. – ваљда два најгора устава, што су год икада постојала у Европи.* По том уставу српски народ има још мање права [но] по уставу од 1868 г. кога сигурно ни сам Видов-дан³² неће назвати демократским и републиканским. Тако н.пр. само закон о порезу „одобрава“ народна скупштина, а све остале законе издају кнез и совјет и без одобрења скупштине; о одговорности власти, а нарочито врховне управе пред народом нема ни спомена; народ је под кметовима, кметови под капетанима, капетани под сердарима, сердари под совјетом и кнезом – управо све онако као и у цариградском уставу.

Главни противник овог устава био је сам кнез, што му се чинило, да по њему врховно чиновничко тело совјет има већу власт у земљи но и сам кнез. С друге стране и сама Русија, у којој је тада владао највећи деспота свога времена Николај, није желела да Србија добије „конституцију“ у западњачком смислу те речи. Под „конституцијом“ на западу разуме се основни закон где се одређују основна *политична* права народа. Код Руса „устав“ значи просто устројство н.пр. они веле „Устав војени“, „устав гимназијски“ и т.д. По своме појму о уставу Руси су хтели да се у српском народу разложи само правила бирократске државне организације, која је већ била у главном усвојена у Србији. Говорити у уставу о правима народа и правима грађана, о дужностима владе и кнеза и т.д. то је већ било демократски и револуционарно.

Што се тиче уставобранитеља и њима се овако руско гледиште на устав допадало. С тога су и они радо прегорели сретенски устав и пристали и управо радили да се нов устав гради у Цариграду под утицајем Русије и порте, у нади да ће се тамо још већма урезати права народна као и права кнежева и осилити њихова власт.

Какав су појам имали „уставо-бранитељи“ о српском уставу показује најбоље обрана Петронијевића, где он својим сопственим устима изриче своје мишљење о уставу и правима српског народа: „ако се народ непокораво нама, неће ни књазу, но ако тако буде то цар, који нам је дао право, што их ми нарушавамо, неће трпити буне те ће нам право одузети. Ово је царска земља. Као што су пређе заповедали Турци тако нам је заповедао цар да и сад имамо место војвода – начелнике, место кадија – судије, место субапа – кметове, који ваља да *заповедају* народу; но ако народ буде њима заповедао, то цар лако може завести пређашњи поредак, видећи да смо ми неспособни управљати собом и да не заслужујемо дарована нам благодјејања”.³³ Ето тако је говорио гла-

* Како је сам Давидовић мало био дорастао да буде писац устава за Србију види се н.пр. из параграфа где веле: „немогу се никада увести царине између појединих округа у Србији”. То је прост превод из страног устава, који за Србију нема никаквог смисла; а у Француској су заиста постојале царине између департамената, па су револуцијом укинуте и то је ушло у чланак устава франц. кога је Давидовић преводио. Остали сурадници на српском уставу били су још далско неспособнији од Давидовића.

ва уставобранитељске партије и то баш у седници српског совјета, где је по самом свом положају и могао и хтео да изложи своје државничко уверење. По његовом мишљењу Султан је поклатио Србију и српски народ као своје имање капетанима, сердарима, совјетницима и другој српској господи. Место Турака дошли су само Срби на владу и то је све – а народ мора лепо да слуша и да се покорава, да чини измет као што је и пре Турцима радио. Раја остаје – раја.

И људи с таким варварским појмовима излазили су као заштитници народа против самовоље кнежеве?

Заиста Хатишериф султанов од 1838 г. којим је Србији дат устав управо *заповеда* преко паше и кнеза српског Србима да буду верни султану и да се покоравају кметовима, капетанима, начелницима, попечитељима и т.д. управо онако, као што је то замишљао Петронијевић. Хатишериф од 1838 г. одређивао је унутарњи строј Србије и турски султан ујамчавао је бирократски државни поредак т.ј. ујамчавао је чиновницима, а нарочито својим услужним совјетницима владу над српским народом.

Бирократска партија одржала је победу и над кнезом и над српским народом. Хатишериф од 1838 г. био је смртни ударац за развитак унутарње слободе у Србији као год што је Хатишериф од 1830 г. задао смртни ударац развиту и спољашње слободе и борбе са Турском. Од тог доба настаје енергично организовање бирократије: „Устројеније совјета”, „устројеније попечитељства”, „устројеније окружних начелства” и сва друга устројенија ишла су непрекидно једно за другим и под кнезом Милошем, и под намјесничством и под кнезом Мијаилом и под кнезом Карађорђевићем. Борбе и буне које су за сво то време непрекидно трајале, врзле су се само око тога, ко ће дограбити врховну власт, да заповеда овом организованом бирократском силом. Једне су бирократе то могле пре да завате уз Обреновића, а други уз Кара-Ђорђевића – међу њима није било друге разлике. Само кнез Милош покушавао је још да завати неограничену власт и да уништи моћ савета, али ту су покушаји били са свим слаби и управо коштали су престола династију Обреновића.

С падом Обреновића бирократија је добила неограничен простор, да се рашири и утврди у Србији.

IX.

Бюрократски поредак (продужење).³⁴ Званична правда.

Победа уставобранитеља утврдила је само бюрократски ред у Србији, али он већ беше раније заведен. Одма пошто би примљен устав Давидовића 1835 г. у Србији поче да се заводи нови поредак, који се састајао у самим канцеларијама, чиновима и титулама. Ево како описује тај поредак Г. Нил Попов, који је по свом монархичном уверењу вазда склон да поштује сваку власт и сваки поредак:

„Право раздавати чинове припадало је књазу. Тако се раскошопери чиновничко честољубље, да се деси те Милош раздаде толико чиновна и титула и тако много људи постави полковницима, мајорима, капетанима и т.д. да би толики исти број чиновника био довољан за државу неколико пута већу, но што је била Србија. Како с тим чиновима није била скопчана никаква плата, онда такав лак начин задовољити честољубље није наилазило ни на какве препоне, нити је оптерећивао народну касу. Али то опет проузрокује страшну збрку у званичним пословима: често је титуларни капетан, по свом званичном послу заповедао мајору или полковнику. Грађански пак чиновници сурвају Србију у другу несрећу: они се обколе *секретарима, архиварима, помоћницима и једних и других*, канцеларијским слуга[ма] и т.д., писмено деловођење нарасте у висину и почне пунити архиве српских званичних места небројеним гомилама безкорисних рпа артије. Милош се није противио ни тој чиновничкој зарази. Пређе није било потребно Милошу за управу над целом Србијом више од 5 секретара па и они су радили само до подне. Сад постане шест министара с њиховим канцеларијама; такве исте канцеларије заведу и окружни начелници. Како је административна струка зависила са свим од совета³⁵, Милош није могао да се одупре свој тој навали бескорисног *новоувођења*. Сам совет није потпуно одговарао својим дужностима; његове седнице нису доприносиле никакве стварне користи земљи и често су пролазиле у бесконачним препиркама и личним зађевицама. Сами одношаји власти различних струка у животу изукрштају се и заплету: Час је књаз био власт законодавна, и државни совет постајао власт извршна; час је испадало са свим напротив. Различни попечитељи мешали су се у послове разних струка; имајући под собом мноштво чиновника нису знали на шта да их употребе, па су летели у *новоувођења*. Често они који су

заповедали нису знали шта раде њихови подчињени. *На место тога да управа постане боља и бржа, српска управа постане одуговлаченија и у свој својој целини појави се мање сагласија, него ли што је било пређе,* кад су наредбе једног Милоша извршивали неколико секретара. Народ не само да није разумевао ту збрку званичних одношаја, која се настани у његовој земљи, него је нису разумевали ни сами управници. Па како је сваки Србин могао сада да се тужи на сваку радњу, коју је држао да је злоупотреба или нарушење устава то мало по мало почне се укоренјавати у народу навика парничарска која је угрожавала, да се развије и преокрене у живу рану и кугу друштвену. Живот чиновника одвоји се од живота народног и потече другим путем. Тако назване Швабе, били су приљезни руководитељи невештих Србијанаца и помагали им да усвајају аустријске бирократске форме. Развије се сокачко живљење, ходање по канцеларијама, из којих по свршетку послова навале у каване и булументе. Породичном живљењу чиновника би нанешен одсудан удар. Све се ове промене одазвале и у самом народу³⁶.

Ето какав је био поредак, кога је утврдио нови устав. Народ, који се до јуче борио против самовоље и незаконитог рада старешина, поче добијати толико уредаба, прописа и закона, да их се је морао ратосиљати. Природно је са свим што је устао и против ове законитости, као год и против пређашње самовоље. Мржња на чиновнике, која се код народа показала у свима бунама, што у оно доба потресаше нашу отаџбину, у самој ствари показиваше незадовољство и мржњу народа на бирократску систему државну; на ово ново угњетавање народа, које се вршило по прописима и законима.

Али баш са победом уставобранитеља ова бирократска система одржа победу. Заједно са бирократском системом одржа победу и онај бирократски дух, онај чиновнички морал, који је противан свима човечанским појмовима о моралу, а то је: *покораване предпостављеноме*. Српски народ покораван се Турцима, али они су били сила и народ је сматрао покораване њима као нужду, као насиље, које *мора да трпи само док је слабији*. Али овде се народ васпитавао у том духу да је његова обвезаност да се покораван туђој вољи и ћуди, да је покорност властима прва врлина човска и народа и први услов за народну срећу. Сами чиновници давали су први пример низости и покварености надмећући се ко ће изказати већу „преврженост” и „покорност”. У оним честим превратима службе се добијале и губиле врло лако, али сваки је увидео да су најбоље пролазили они, који су били свагда и за свашта „употребителни” т.ј. који се покораван сваком поредку, који „предпостављени” створе и који врше све, што им се заповеди. На тај начин васпитала се цела класа људи, без начела, без морала, „незнабожачка маса” као што би је требао да назове г. Матија Бан, која је за неколико талира или за коју титулу, продавала своју савест и своје осећање, продавала своје пријатеље и свој народ, само да се одржи „закон” т.ј. оне бездушне формуле у које је сваки самовољни власник могао надувати све што је хтео. Оваки морални т.ј. неморални појмови проникли су у све друштвене одношаје и у све установе нове српске државе. Достојанство човсково мерило се тиме колико је ко припознат код власти, а

тако исто и његова способност. У то време поникао је онај полицајски поглед, да се и непокорност грађанина пандуру, непокорност ђака учитељу, сматра као „буна против државног поредка”. Саме школе биле су тако организоване, како ће спремити народу чиновнике и попове две сорте власти над народом. У опште сва брига владина и сва средства државна била су управљена на то да се *организира власт*, која би била довољно снажна, да одржи поредак бирократски у земљи, а у исто да се да такво „устројство” како народ никада неби ни помислио да сме роптати против „законите власти”. Према тој цели све је било удешено: од централног прављенија до кмета у општини – нигде народ није добио ни трунка самоуправе. Ни остала средства нису заборављена. Почев од уредбе како и шта да се пише у јединим тадашњим званичним новинама, све је било прописано уређено за васпитање народа – од „цензуре” па до „мацака са дрвеним клиновима” и ове су ушле у закон.

Нико тада није ни помишљао да је за одржање поредка у једном друштву нужно да чланови његови поштују тај поредак, да су уверени у његову правичност и да осећају његове користи. Зато је нужно пре свега да су заиста сви одношаји у друштву основани на правди – да су *морални*. А како може бити моралности у народу онде где је један силеџија, а други роб – један власник а други поданик?*

Партајске борбе и интриге, пањкање и шпијонисање, што се започеше у горњим слојевима продреше у народ и тамо ухватише дубока корена. У последњем преврату нарочито почиње видну улогу да игра подела на „династичне” и „не-династичне”. Тада је први пут промене династија, и нова династија стајаше врло лабаво. Гањање присталица противне династије и образовање монархично-династичног „чувства” всштаким средствима тада је управо започето у Србији. Нарочито је томе допринело, што Русија зактеваше да се Кара-Ђорђевић подвргне новом избору народном, а непризнаваше онај први. Тада се устројаваше цела путешствија са том цели да се „улије љубав” својим „подајницима”, као што је примљено код свију монархичних особа, којима је земља слаба под ногама, а новинарски извештаји грмише хвалама о радости народној при дочеку кнеза, о ручковима, беседама и здравицама. И за време кнеза Милоша беху често путовања у обичају, са целом парадом али она не беху никад са оваком цели, јер тада небегаше та потреба. А сада је баш нужно било да се оснује *династична партија*, то је разуме се дало повода да се и противничке партије још јаче одеље и обележе. Партајска поцепаност и партајска мржња у свакидањем животу напоследку тако преоте мах, да је народ у својој невољи зактевао на Петровској скупштини: „да се укине партајство”.

* Међу „народним жељама” које су изречене на Петровској скупштини 1848 г. била је једна: да несме из једне породице бити *три* чиновника. Народ је увиђао, да је чиновништво господовање над народом и да рођаци извлаче један другог међу „господу”. Влада је одговарала са свим бирократским тоном: „Правитељство мора за народну службу бирати способне и препоручителне људе”. „Зборник закона”, св. 4, стр. 184.

Ове страшне партајске борбе и партајска поцепаност, морали су имати страшно рђав утицај на све правне одношаје српског народа. „Приврженост” овом или оном великашу а нарочито владајућој династији давала је различита преимућства и на суду и у државној служби и у целом друштвеном животу. Општинске, државне и црквене земље давале су присталици једне или друге владајуће партије и док је она партија била на влади за њих већином није било суда. Тако је исто било и у приватним споровима. Присталица владајуће партије често је очигледно *отимао* од суседа имање, а суд му је досуђивао „право”. Сви услови постајали су дакле у Србији, који су рушили код народа само осећање правичности и поштења. А влада је мислила да се осећање правичности може заменити писаним законима, а осигурати казнама! Преступи и парнице множиле су се непрестано по Србији, а влада је знала само да издаје нове законе, ова је прописивала казне и за малољетне испод 14 година и умножавала чиновнички персонал.

Закони у народу били они писани или уобичајени, ваља да изражавају оне појмове о праву које народ одиста *исповеда* у погледу на личност и његову зараду – својину. Али никакви закони немогуше да замене код српског народа оне појмове о праву, које је народ све више губио. Кад људи непоштују туђу личност и туђу зараду, кад настане општа жудња за нерадним уживањем, и кад сви услови показују да само на тај начин може човек доћи до благостања, тада закони нису више заштитници права; они постају једна гомила формула, које немају стварне садржине, већ које ваља вршити само по спољњем облику. Тада настаје општа тежња да се право *измајсторише*, да се *неправди даде законити облик*. Парничење по суду множи се непрекидно. А код бирократског суда не гледа се на правду т.ј. негледа се који заиста има право, већ који има законске форме права на овај или онај предмет, ма каквим кајипарлуцима форма била добијена.

Овако стање морало је доћи у Србији, пошто су, дуготрајним, партајским борбама и непрекидним отимањем опште-народног и приватног имања, код народа били са свим помућени појмови о праву и правди. А гладни чиновници, неодговорни пред народом, а везани са својим „старијима” и „предпостављенима” партајским интересима, сад су добијали згодну прилику, да се наплате за своју дуго очекивану мучну победу.

Ево како описује један писац, од чести очевидац, како се вршила правда у то доба:^{*}

„Кад су заведени окружни магистрати и народни суд, само се каже, да су секретари били највише Срби, заклетни маџарски адвокати. Њиховом братском помоћи отворили смо канцеларије, али смо допали у заразну школу да се права могу измајсторисати. Изнајпре они су писали „инштације” а за тим су обавештавали неукле људе, како би ваљало да даду на писмено магистратима реплике и дуплике, које су

^{*} Ово је узето из једног нештампаног рукописа „О адвокатима” од адвоката Ј. Милинковића.³⁷

они у оно време могли слободно писати. Као учевни људи, који су знали по три језика они су кнезове магистратске поучавали, како је право по законима, које су они учили и највише се онако и судило. Мало по мало осети се вајда од инштација, реплике и дуплике, па људи тражећи суда, стану тражити помоћи, да им се код те господе заклетих маџарских адвоката право измајсторише, и од тог доба започне адвокатско време... 1839 г. буде горе. Кад насташе политични преврати, многи заклетни адвокати погубе службе, а међу тим поред устава између других различитих закона, а најглавније закон за повраћај земаља* парнице се удесетоструче. Позбацивани секретари или писари или учитељи уортаче се са адвокатством и живећи у дослуку са судијама својим знанцима заводили су парнице. Тужбу је писао секретар или писар судски, одговор истерани заклетни адвокат, реплику је опет писао из суда секретар, а дуплику овај други. Борба је настала између две стране: поступак је у свему био писмен; због тога није било нужно да се дође лично суду као данас, и због тога редки су били пуномоћници. *Политичне интриге, борбе партаја, навика на реплике и дуплике, збрка разни а многи закона и ускумешање појмова о правници* – све то учини да се парнице удесетоструче. Они који су писали реплике и дуплике по свом раду и по свом старом карактеру буду познати као адвокати... Са грозничивом лакомошћу улетали су у редове адвоката којекакви билмези и нерадне терзије и папуције, који су наравно редко знали писати. *Присталице владајуће партије највише су били адвокати*. Човек неће веровати, а права је истина; да је онда пре 30 година било адвоката готово колико и сада. Потрес од врачарске владе³⁸ махом растера заклете маџарске адвокате. Парнице неко време стану, као обично у таква *времсна и међу тим 1843 г. влада ондашња изда закон по коме забрани адвоцирати свима чиновницима и учитељима*. То буде још горе, јер адвокатство тргне своје јазове у врело одакле је истекло, а то је у судове. Народ заражен измајсторисавањем права, прибегне званичницима судским: председницима, судијама, секретарима и писарима, а ови бојећи се казни по оном закону стану тајно адвоцирати.

Као што је познато да сваки посао у потаји више чини квара тако и званичници судски у таквом положају стану врбовати по гдекога Параментића, или Бурмутлића, или Генишића итд. да им ови преписују њихове реплике или дуплике. На тај начин и што званичник није наплаћивао од парничара за свој посао награду, него радећи тајно узимао мита па још упућивао парничаре да и овоме или ономе однесе, – народ се листом отрује и после је сваки своје право куповао од покварених судија и остале господе а њихови калаузи ишли су по селима, по газда-

* Пр. „Закон на повраћај земаља” издало је „намјесништво” после оставке кнеза Милоша 1839 г. Тим законом хтело да се исправе неправде и насиља у заватању земље ако би таквих било од 1816 г. у оном делу Србије који се тада ослободио, а од 1833 г. у оних 6 округа, што су доцније ослобођени, па с тога давало се право правним власницима да обнове своје тражбине на земљу преко судова. Види „Зборник закона и уредба”, св. I.

чким кућама и уцењивали, као што је до скоро било код Илића, Богутвића и др. Са страхом у срцу долазили су поштени парничари суду тражећи правде без помоћи калауза или њихови ортака, али су се враћали са тугом на срцу, што су своје незнање скупо платили”.*

Овако делење правде морало је имати страхан утицај на морално-правне појмове српског народа. Првобитни патријархални одношаји где све беше основано на вери – на поштеној речи, ишчезоше са свим. Ко се није умео да осигура „написмено” или каквим му драго законским путем, него се уздао у туђе поштење тај је „био будала”. Поштење се његово није ни примсћавало. И обратно, ако је ко имао законске доказе права, он је могао одерати човека; узети му зеленашки интерес, продати му кућу и баштину и избацити га на сокак као просјака са женом и децом – па опет је био прав и поштен! Некадашња помоћ и узајамност општинска изчезавала је непрекидно, место тога настао је општи грабац свакога од свију и свију од свакога. При оваком правном поредку морао је понићи са свим други економски строј и са свим други појмови о свима друштвеним одношајима.

* У жељама народним што беху изказане на Петровској скупштини 1848 г. народ се жалио из свију округа да суђење парница јако одуговлаче и захтевао је да се суђење скрати и олакша. Влада се је позивала на толике „комисије” које су се тим предметом занимале и на то што није штеђено „за умноженије персонала” и на последку се теши народ тиме што је одређена још једна комисија „за побољшање судске струке”. „Зборник закона”, св. 4, стр. 174.

Влада није могла да свати да су баш њене „комисије” и њен многобројни судски персонал главни кривци при одуговлачењу парница.

X.

Економски развитак српског народа. Утицај државе на економски развитак. Распадање патријархалних економских одношаја. Пропадање заната и домаће индустрије. Новчано газдинство и ћифтински морал.

Чим је нестало насилничке турске владе у Србији започело се увеличавање народног богатства. Народ је почео излазити из шума и гудура, крчити њиве, и градити куће место пређашњих колсба и чатрња. Ма да државни терети у слободној Србији бијаху скоро исти за цео народ, који су били за време Турака, опет су сви услови за економски напредак, били сада далеско бољи. Сада Србин није био у опасности да ће бити убијен, ако који Турчин примети његово богатство, као што је било пређе. Извоз сировине из Србије почиње знатно да се увећава, нарочито што су саме старешине, почев од кнеза, почеле да се занимају трговином са домаћим производима. Ово је морало јако увећати сељачку производњу, јер се је рад боље награђивао. За време кнеза Милоша у пола је саветовано а у пола заповедано сеоским општинама, да раде заједнички општинску земљу, коју је свака општина имала и то је морало имати јаког утицаја на вредноћу народа, који је дуговременим ратовима и четовањем био одвику од рада. Али нарочито подизање вароши имало је јак утицај не само на увеличање производње него и на сам карактер народне привреде.

До тог доба варошани у Србији били су већином Турци, Цинцари и Грци и нешто мало Срба, по највише народних одпадника. Што је била већа сигурност у варошима, све се више множило у њима српско становништво. Срби који су пређе били искључиво земљоделци, почињу да се баве занатима и варошком трговином ма да су већином покрај тога радили земљу, као што се и до сада примсћава по нашим варошима у унутрашњости. Имућни трговци са сировим производима, који су пређе живели у селима, почињу да се пресељавају у вароши. Богатство почиње да се прикупља у варошима. Развитак државни, а нарочито развитак чиновништва, још је нарочито утицао, те богатство народа поче тећи у вароши. Чиновници беху тада најимућнији ред грађана, а државни издаци у виду порезе од целог народа, трошили су се већином у варошима.

Са развитком богатства у варошима, развијале су се и варошке потребе, које су свакојако и под Турцима биле далеко разноврстије и веће но у селу. Утицај странаца – чиновника још је више томе допринео. Домаћа производња није могла више да задовољи варошке потребе. Увозна трговина страних прерађених еспапа, почиње све већма да се шири по Србији. Заједно с тиме морао се је повећати извоз народних производа. Овај дупли посао: куповање у земљи домаћих производа и продавање на страни, и куповање страних производа и продавање у земљи, вршило је трговачки сталез и њему је међу прстима остајала највећа добит од целокупне народне производње. Једном речи: у Србији се вршило у маломе оно, што се за много векова вршило и извршило у огромном размеру на западу а то је: *богаство народа, производ рада целог народа*, прелази непрестано у руке једне класе – *варошана*, оне класе, која непосредно не производи већ само добија производе у размену за своје *услуге* – праве или уображене – учињене народу.

До тог времена скоро цео српски народ био је земљорадник – сељак, и онај који је својим радом *произвео највећу количину материјалних производа*, био је најбогатији. Али сад се откривало све више других начина, да човек дође до благостања, а нарочито: трговина и државна служба. Зато је сваки промућурнији сељак или свака боља породица итала да пређе у ред чиновника или трговаца.

У земљорадњи, где је главни приходни извор рад и земља, потребна је велика задруга за производњу, потребна је често узајамна помоћ других чланова општине. Али сад се све више множише послови где узајамност и здружена снага нису били нуждни, па да човек дође до богатства; сад је била нужна промућурност, шпекулативни, предузимачки дух и прилична количина лукавства и себичности. Отуда настаје општа тежња за раздруживањем; почиње се деоба задруга и оделито газдинство.

Стра од Турака, који је такође утицао да се породична задруга и општинска узајамност одрже ради заједничке помоћи и заштите, сад је изчезао. А међу тим цео државни развитак помагао је да се у српском народу развије општа тежња за раздруживањем и присвајањем туђе зараде, а тако исто за присвајањем туђег – приватног и опште народног – имања. Портајске присталице награђиване су тиме што им се допуштало да општинску земљу присвајају као своје приватно добро, а често да присвајају и туђе приватно добро. Многобројни спорови и портајски преврати, који су утицали на спорове, учинили су још већу поцепаност у народу и изазвали још већу тежњу за грабљењем и присвајањем. Сами грађански закони ишли су на руку да се уништи појам о задружној својини. Аустриски правници као да нису имали ни појма шта је то задруга и задружна својина. Они су оставили у грађанском закону да сваки члан задруге може свој део задруге задужити и продати; а осим тога остављено је да сваки члан задруге, који изађе из ње па се занимава каквом другом радњом, има право својине на један део задружног имања, које је оставио, кад је из задруге изишао.

Чиновници и трговци, који су из села прелазили у вароши, већином су продавали своје делове земље или својој породици или коме

другом. Основно начело задруге: да је земља *неделива*, без пристанка свију чланова задруге и да само *онај има право на земљу који ради земљу* – то је начело пропало са свим. Земља је постала еспап за куповину и продају, као и друге покретне ствари.

Заједно са увеличавањем богатства српског народа мења се и сам карактер производње. У патријархалном газдинству скоро свака кућа производила је сама све што јој треба за живљење. Сада се све више мложила класа људи, која непосредно није ништа производила, што јој треба за живљење, већ је то добијала разменом – *куповином* и *продајом*. Куповина и продаја, почиње да заузима врло важно место у народној привреди, не само код варошана већ и код сељака, нарочито како су се почели увећавати државни терети, које је народ морао плаћати готовим новцем. Сад већ није било довољно једној породици сељачкој да *произведе*, већ је било нужно да *прода* своје производе, да их прометне у новац. Ни штедња сељака, ни вредноћа, нису били тако корисна својства, као трговачка умешност. Добра, родна година могла је сељаку донети још мање асне но осредња па и неродна. „Што више има неког производа за продају тим је цена његова мања” – то је позната економска истина. Ако произвођач има неке новчане обвезе па мора своје производе да одма претвори у новац, он баш у родној години може најгоре да прође, јер ће му се тада рад најјевтиније платити – управо њега је родна година могла утући, као и неродна. Једном речи: у Србији настаје *тековина* место *зарађивања*. Богатство појединаца не увеличава се сразмерно количини и каквоћи његовог рада, који управљен на производњу материјалних добара већ зависи једино од тога: у колико је он способан да *присвоји* и *нагомила* законим начином *производе рада целог народа*. Конкуренција: „Купи што можеш јевтиније, а продај што можеш скупље” почело је постајати основно правило и код српског народа. С оваким погледом на економске одношаје морали су изчезнути сви пређашњи патријархални одношаји, који су постојали у задрузи и општини: *позајмљивање* рада и капитала, бесплатна помоћ у раду кад је то потребно, помагање у нужди и болести – све је то престало. Рад је добио цену, као и други еспап, а капитал је добио процент – за сваки дан рада плаћала се *надница*, за употребу капитала, плаћао се *интерес*.

Многи учени људи веле, да се начин произвођења усавршава тек пошто се уништи патријархално газдинство, пошто сваки почне да тежи да се *сам* обогати, пошто рад добије цену, а надметање у куповини и продаји – конкуренција – буде ослобођено од свију препрека. Тако исто, веле они, *личност* може да се усавршава тек пошто се оснује оделито газдинство и пошто се униште патријархални обичаји и предрасуде *што окивају развитак личности у породици*. Али ваља знати да се савршенија производња уводи само на *великом* газдинству било то у земљорадњи, било у занатима или индустрији. У државама на западу, где је после уништења спајилука и кулука, земља прешла у руке сељака, *малих газда*, као и у Србији, на малом газдинству земљорадња и до данас још је готово тако иста не савршена као што је била и пређе за време спајија. Многи занати, трајали су стотинама и иљадама година, без икакве измене или усавршавања, и тек пошто су поједине капита-

листе прикупиле више занатлија, често од неколико заната у једну радионицу, започело се усавршавање заната и прелазак у „мануфактуру” и „индустрију”. Велико газдинство или *нагомилани капитал* дакле први је услов да се може одпочети усавршавање производње.

Усавршавање личности и ослобођење од породичног туторства долази од науке – од образовања. Образовање започиње се у оном сталежу, који не мора да се труди за своје материјално издржање. Зато се у средњем веку образовање налази само код калуђера и попова; затим код племића и чиновника, а напоследку код варошана – трговаца и занатлија. „Оделито газдинство” има тек онда утицаја на образовање, кад постане толико снажно, да може издржавати науку т.ј. кад даје човску срества да се изобрази и да изобрази своју породицу што је, разуме се, врло ретко. Оделито газдинство постаје и *побуда* за образовање али тек онда кад постане „велико” капиталистично газдинство; кад се наука почне примењивати у производњи и кад се знање *почне да тражи и плаћа као остали спап*.

Ни једно ни друго нити је било, нити је могло бити у Србији. Сваки се може о том уверити најповршнијим посматрањем. Нико неће тврдити да су Србији чланови инкосне породице имућнији или разборитији или моралнији но чланови задруге; тако исто нико неће рећи да је производња српског сељака савршенија данас но што беше пређе 30–40 година. Пре би сваки рекао да је и једно и друго са свим обратно.

Ми оћемо да кажемо да се распадање патријархалних економских одношаја, неврши никако услед тежње за усавршавањем производње или за личним образовањем и усавршавањем. Нити се оделитим малим газдинством постиже какво год усавршавање личности или начина производње. Не – то се чини просто услед оне обичне животињске тежње: *да се са што мање рада што више ужива*, што су учене економисте назвали „конкуренцијом”. До душе и усавршење производње и образовање личности долази после пошто пропадне патријархално газдинство, али са свим дугачким, околинским путем. Усавршавање производње и усавршавање личности, развило би се много брже баш на темељу оних економских одношаја, који су били у српском народу, кад би само било тада те памети у српског народа, да ради све оно што је за њега најбоље. Али памети не беше тада, а ми пишемо како је заиста било, а не како би могло и требало да буде. У главном је то било: да пропад патријархалног газдинства, образовање вароши, увеличавање богатства у варошима и развитак трговине унутарње и спољње што беше прва посљедица ослобођења од Турака не само да није усавршило народну производњу, већ је брзо почело уништавати и ону производњу која је постојала у варошима и у селима.

Чим су варошани навикли на „финије” потребе, ако могу да их тако назovem, онда су многи пређашњи занати почели ишчезавати у варошима. Тако су почели ишчезавати: мутавције, грнчари, калајиџије, табаци, ужари, папуџије, терзије и т.д. Неки су производи замењивани страним фабричним производима, који су били и јевтинији и бољи но домаћи занатлијски производи; други су опет избацивани са свим. У опште страни фабриката почели су уништавати занатлијски ред у ва-

рошима и то је ишло тако нагло, да се у Србији за кратко време образовао појам у народу, да је варошанин „грађанин” (не-чиновник) и „трговац” – *једно исто*. Занатлије или су морали постати трговци или се вратити опет у сталеж земљораднички. Што је још претекло од старих заната то се управо само с „душом бори”. Нови занати уводили су се врло споро, па и данас већином су у рукама странаца. Заједно са занатима почела је пропадати и *кућевна* производња. Ткање вунених, памучних, куделњих, па и ланених и свилених материја, било је јако распрострањено по Србији. То су били кућевни послови, које су вршиле жене, јер је свака кућа своје одело, своју постељу и покривку као и свој намештај израђивала сама. Уз горње радове ишло је разуме се и бојење пређе, обрађивање конопље и лана и ваљање сукна. Сва ова кућевна производња почела је пропадати најпре у варошима, а скоро затим и у селима. Узрок је овоме од чести опет фабрична, страна производња, која је тукла нашу домаћу ваљаношћу и јевтиноћом; али је још важнији узрок, што се код нашег варошког света поче развијати други укус, обичаји „моде” под утицајем странаца, нарочито „госпode” – чиновника, који се после распростирао и по селима. Познато је свакоме да господски свет зарад лепе аљине, свилених и златних украса и других знакова, којима се показује „господство” жртвује и здраву рану и добар стан и васпитање своје деце и све што само човек може жртвовати. Ово својство господског света предавало се од господског варошког света, простом грађанском свету, а одавде се разносило и по селима. Заједно с овим својством господског света, распростирало се и друго а то је: *стид од рада*. У оно време кад, по г. Нилу Попову, у Србији настаде код чиновника беспосличарски живот, одање по каванама и булулентама, господски женски свет поче тако исто да беспослично, да неради ништа у кући, што се пређе радило, већ да носи све „куповно” – од главе до пете. Ова навика распростирала се све више и код других сталежа и данас можемо посматрати, како се у селима све више носи „куповно”, а све мање производи у кући.

Ми не можемо да се пуштамо опширније у разлагање, зашто је и како почела пропадати наша занатлијска и кућевна производња, тек то је факт да је она почела пропадати, а на место ње почели су у Србију долазити све више страни фабриката. *Земљеделци – сељани – остали су једини сталеж, који је производио материјалне производе*. Њивим се производима издржавају сви чланови народа без разлике. Сви они производи који су долазили из страних земаља, добијани су у размену за српске земљоделске производе. Најпростији човек може замислити, да један народ мора толико продати странцима колико купи од њих; иначе или мора имати мање новаца но што је пређе имао, или мора им остати дужан. Страни производи увожени су у Србију све више, а тако исто извожено је све више сировина. Осим тога страни радници, који су радили у Србији као: зидари, баштовани, калдрмџије и т.д. за свој рад наплаћивали су се такође из опште народне производње. Све то морала је да подмири сељачка производња. Ми остављамо на страну, да ли је такав економски напредак *правичан* или не, нама је за сада стало само да га тачно познамо.

Сељачка производња у Србији увећавала се по количини, али се није ни најмање усавршавала. Она се је могла увеличати с тога што за време Турака с оном радном снагом, с оним знањем и средствима за производњу, што их је народ имао, он није хтео производити толико, колико је могао. Сад се је трудио колико је год могао, али је та могућност била врло ограничена, чим народ није имао знања и начина да увелича своју радну снагу и производност свога рада вештачким средствима. Код онаке мале снаге и онако рђавих алата, као што их имао српски народ, било је најлакше и за тренутак најкорисније за њега да шири што већма може своје газдинство – да пљачка једну земљу и напушта је, да крчи шуме и прави нове њиве, да сатира гору и умањава стоку. Производња земљеделска то ће рећи: једина производња у Србији, дошла је врло брзо до највишег ступња свог развитка па је почела опадати. У Србији нико није имао интереса да се бави усавршавањем сељачке производње.

Али како се трошење у српском народу све више увећавало, нарочито трошење страних производа, а домаћа производња напротив све се више умањавала, то се морало врло брзо опазити дефицит. У размени са странцима новац све више излази из земље. Јавља се оскудица у новцу, велики интерес и задуживање народа који се поглавито бави производњом.

Задуживање српског народа на прекомерни интерес отпочето је врло рано у Србији. То сведоче она прва наређења законска, да се никоме на суду недосуђује већи интерес од 12% а тако исто оне уредбе, да се народу издаје новац из државних каса на умерени интерес. Но ове мере нису ни тада помагале као ни сада, ма да су сада много јаче и боље удешене. Људи, који су располагали новцем, користили су се потпуно невољом својих суграђана да их до гуше задуже – они су се чврсто држали оног основног начела ђивтинског морала: „купи што можеш јевтиније, а продај што можеш скупље”. Трговац је купио новац као и други еспап на пијаци „слободном разменом”, чиновник га је стекао од своје плате т.ј. награде за оне услуге, што их је чинио народу. Сваки од њих могао је дати новце на зајам свакоме са најчистијом савешћу са ма каквим интересом. Кома не треба новац немора узети. А после: ко је крив сељаку што незна да се вуна продаје скупље у Хамбургу него у Кривом-виру, или да се свињче продаје скупље у Пешти и Ђуру но у његовом селу? Да је и он трговао и он би могао постати богат човек и давати другоме под интерес а не узимати под интерес. Тако исто: ко је крив сељаку, што он није учинио никакве услуге „отачбини” па није постао ни ћата, а камо ли судија, капетан, начелник или саветник?

Ма како мислили о сељачкој кривици, свакојачко морамо приписати једино његовој глупости, што је код своје производње остао сиром и почео се задуживати. Сви производи које један народ троши, добијају се или непосредно његовим радом или у размену за његов производни рад. То је истина. Према томе н.пр. кадифно либаде од 20 # што га носе не само началниковица, већ често и ћатиница, у ствари је плаћено са неколико товара жита или којим свињчетом. Али ко је крив сељаку што је он тако глупо удесио своју производњу, па може да про-

изведе за ћатиницу кадифно либаде, а за себе неможе ни сукнене чакшире? Очеvidно ники други но његова рођена глупост. Само што је по нашем сватању његова глупост неизмерно дубља и шира, но што мисли обичан ђивтински мозак, који би можда пребацио сељаку што он није постао трговац или чиновник.

„Трговина је потребна сваком народу; без ње је производња немогућа; она уклања из једног места производе где су сувишни и носи их тамо где су потребни и где ће се боље платити. На тај начин рад се боље награђује и произвођач добије воље за рад.”³⁹ Тако вели не само обичан ђивтински ум, већ тако уче и огромне књијурине „науке” Политичне економије. Поредак је тако исто нуждан народу за производњу као и трговина. Кад неби било реда и сигурности у земљи нико неби имао воље да производи, нити би могао да се развија и изображава. То је све лепо и красно. Али је српски народ имао и трговину и поредак, његови производи ишли су управо онамо, где су се најбоље плаћали, страни производи доносили су се управо оданде где су били најјевтинији, поредак је био да неможе бити бољи; па опет рад српског произвођача, није се ни мало боље награђивао но пређе; он остаде једнако у гаћама и кошуљи, са подераним опанцима или бос, вечито гладан и вечито задужен, а о његовом образовању није вредно ни говорити.

Развитак новчаног газдинства у Србији показује све оне прелазе, који се показују у новчаном газдинству на западу. Код најбогатијих народа на западу јавља се често „економска криза” т.ј. наступа општа оскудица и општи стра у индустрији и трговини; трговачке куће банкротирају, фабрике се затварају и гладни радници остају на улици, као год да је дошла глад или куга или да су Турци навалили и почели да пале и пустоше. А узрок је томе – сувишна производња. Фабриканти су сувише произвели, на пијаци је сувише еспапа, нема ко да купи; па морају да се дају испод цене коштања. Фабриканти пропадају заједно с онима трговцима који су уложили капитале у њива предузећа (у виду зајма или ма на који начин). Тако страда цео народ што је сувише радио, а при свем том за свој рад није добио ни да се наједе ни да се одене честито! У Србији се показују те исте појаве. До душе у Србији се непроизводе фабрикате, већ се доносе са стране. Али и код нас се сваки час јавља „криза трговачка” (једина економска криза, која је код нас могућа). Нагомилани еспапи не могу да се продаду, јер немају купаца и трговци морају да банкротирају. Замислите у Србији не могу да се продаду материје за одело, обућу и т.д. где цео народ управо иде неосдвен. На тај начин и у Србији се појављују производи, које нико неће да купи и народ који нема с чиме да купи. У земљи врло не насељеној и страшно сиромашној јавља се сувишна насељеност и сувишни производи.

Кад је производња у Србију дошла до таквих граница, онда је тек право новчано газдинство, добило своју важност. Трговање с новцима постало је најсигурнији и најкориснији рад у Србији. Најнепроизводнији посао почео је доносити највешћу награду. Ако народ није могао да плаћа својим радом – својом производњом своје дугове, он је морао уступати своје једино средство за производњу: своју земљу и баштину.

На тај начин започело се у Србији прикупљање земље у рукама новчаних капиталиста, који нису могли да раде земљу ни онако, као што су је пређе сељаци радили. Заједно с тим почела се је образовати пука сиротиња (пролетаријат) пре но што је започела индустрија и фабрична производња. А она класа која је владала новцем, овим главним оруђем производње у њифтинском газдинству, гледала је са најмирнијом савешћу, да се користи што боље може новчаном оскудицом и да се наплати за своје „услуге”.

Оваки њифтински појмови у економским одношајима имали су страшно рђав утицај на све друштвене одношаје. У друштву врлина човечка мерила се по количини новаца, с којом је он располагао. Права његова у општини и на скупштини уважање код власти и право на судовима – све је зависило од богатства. Што је народ бивао задуженији, све се више истицала нова сорта аристократије: новчани власници, од којих је зависио како цео унутарњи, државни склоп тако и сва спољња политика српске државе.

XI.

Развитак лажних појмова у Србији о цивилизацији, држави и друштву. Основи славенске и српске цивилизације. Рушење тих основа.

Ми смо у кратко насликали одношаје који су се развили у новој српској држави и последице које су они произвели у српском друштву. Да изложимо у појединостима те одношаје – нама није ни најмање нужно. Довољно је само да сватимо главне идеје, које су стављене као основ народног развитка.

У главама српских државника тога доба који се занимаху „цивилизацијом” српског народа нису била израђена основна начела о државној и друштвеној цивилизацији – они су зато били сувише необразовани. Али они су хтели да буду образовани – хтели су да „цивилизирају” и себе и своју земљу. А под цивилизацијом они су разумевали оне установе, обичаје, начин живљења и т.д. што су у то време постојали код цивилизованих народа у Европи. Они нису разумевали да су оне спољашне форме цивилизације у којима су они видели сву цивилизацију – само форме, које се мењају и развијају код сваког народа и које су код различитих народа са свим различите. Неке или управо већина тих цивилизованих форма, обичаја и навика у живљењу, у то време беху већ дотужали и оним народима, где су поникли. Европски народи у то време и пре тога устајаху свом силом да их сруше, кад је млади српски народ почео да их усваја.

У осталом то је неизбежна погрешка свију необразованих народа, који дођу у додир са цивилизованим народима. Они не могу да свате да је основ сваке цивилизације – развијено мишљење и развијено осећање. Оно прво даје човеку знање т.ј. моћ да усаврши своју материјалну културу или средства за материјално благостање, а обоје уједно даје човеку моћ да усаврши своју духовну културу т.ј. да усаврши сва лична својства и све друштвене одношаје, без чега је и сама материјална култура или немогућна или врло несигурна. Међу тим развитак мисли и осећања, развитак знања и његове примене, у опште: развитак европске културе вршио се под утицајем врло многих узрока, који никако нису били повољни за развитак личности и друштвених одношаја код огромне већине народа. С тога њихово опширно знање, њихови технички проналасци, њихова велика друштвена начела, била су само снага,

Намесници: Јован Ристић (1831–1899), Миливоје Блазнавац (1824–1873) и Јован Гавриловић (1796–1877); фотографија, Историјски музеј Србије

али *снага неупотребљена*. Ова снага била је у власти мањине. Она је могла постати велики покретач за развитак образовања и материјалног благостања масе народа, али баш оне друштвене форме, што их је створила цивилизација, сметале су, те маса народа није могла да дође до образовања и материјалног благостања – није могла да се цивилизира. И те форме што задржавају развитак цивилизације почео је сад усвајати српски народ под именом цивилизације.

Кад је европско друштво почело излазити из варварства средњих векова, онда су поникле идеје о државном поредку и цивилизацији, што се сада сматрају као основ европске цивилизације. Земља и људи на њој што састављаху државу у средњим вековима, беху својина спахија, духовенства и краља. Све установе државне: судови, полиција, војска и финансија, и др. биле су у рукама ових привилегисаних сталежа. Циљ привилегисаних сталежа беше поглавито да одрже свој господарски положај: према томе беху удешене све државне установе. Разуме се да су привилегисани сталежи имали интереса, да се њихова покорена – раја – њихово имање не вређа и не сатири, те с тога они су давали правду и сигурност покорној раји, али разуме се онде само где то није било противно њиховим интересима.

Пре свега у борби, коју је 1789 г. започео народ против привилегисаних сталежа није одржао потпуну победу. Управо народ је само покушао борбу, али је врло брзо морао да уступи и победу су одржали виши сталежи, само су морали да учине неке незнатне уступке.

Али велика француска револуција изнела је мисао, да држава није својина привилегисаних сталежа, већ да је то друштво склопљено по слободном договору. Према томе ваљало је на основу слободног договора уредити све друштвене одношаје, разуме се имајући у виду корист свију држављана, а не само појединих сталежа.

Кад је дошло на дневни ред питање о уређењу државе, онда је са свим природно поникло друго питање: шта је циљ државе и где су границе државне власти?

Европско друштво имало је за леђима прошлост где се држава т.ј. државне власти мешале у све приватне грађанске одношаје. Држава је делила привилегије и монополије на рад, одређивала границе заната, одређивала је код мајстора број момака и плату која им се сме давати, прописивала је чак и одело које сме носити прост народ и т.д. Како државна власт беше у рукама привилегисане класе то је природно, да мешање њено у одношаје грађана вазда беше скопчано са страним самовољством и неправдом и наносаше огромну штету грађанима. Природно је са свим да [је] огромна већина народа само желела да се држава немеша у „приватне“ т.ј. у економске одношаје грађана.

Држави је одређена циљ да само чува слободу личности и имања од повреде, а да оставља сваком грађанину на вољу како ће да располаже са својом личношћу и имањем као н.пр. какав ће посао да избере; у какве ће одношаје и обвезе да ступи спрам других држављана и т.д.

Све државне монополије и привилегије на рад беху укинуте као и сва корпоративна ограничења као што беху н.пр. еснафи. Остављена је

неограничена слобода *надметању* – конкуренцији – у свим економским одношајима: у производњи као и у размени.

Према овом појму државе, све установе државне биле су у начелу удешене. Власт законодавна била је одељена од власти извршне у опште. У начелу власт законодавна ваљала је да буде у рукама народа; власт извршна тако исто ваљала је да буде избрана народом; власт судска одделила се од власти полицијне и т.д. У опште започео се раздео власти према томе: како ће се најбоље свака личност оградити и од насиља појединаца и од насиља свију т.ј. од насиља државе. Док на против пређе и власт законодавна и извршна беше са свим помешана и у право прикупљена у једним истим рукама. Спахија над својим поданицима беше и законодавац и судија, и чувар њихових права и њихов гонилац. И ако су мимо њега постојали други органи власти, они су већином од њега зависили. Што су поједини власници били у маломе, то је у великоме био неограничени владар са привилегисаним великашима царства, који су престо окруживали.

Поделом власти постизавало се још и то, што се на тај начин посао око управе државне у појединим гранама ограничио, те су за сваку грану могли бити намештени људи стручно образовани за тај посао, јер н.пр. за судију ишту се са свим друга знања но н.пр. за финансисту.

Основна мисао која је лежала у темељу целе нове друштвене зграде, беше са свим истинита и права човечанска. Та мисао беше: сви су људи по праву равни у друштву и по томе сви њихови одношаји ваља да су уређени на основу слободног договора, а цело друштвено уређење ваља да је на то управљено, како ће свака личност уживати највећу слободу.

Према овакој основној мисли, природно је што су људи тежили најпре да сруше све оне преграде, које су сметале слободном раду и слободном човековом развитку и да ограде што већма могу личну слободу од сваковрсног тиранисања друштвеног.

Тежња за личном слободом није ни најмање у супротности са тежњом за удруживањем, особито за удруживањем на економском пољу, где конкуренција сатире и привреду и привредника, чим се појединци осиле. На против тежња за личном слободом управо и вуче човека да живи у друштву и да се све већма зближује и удружује, а не да се сатире борбом и надметањем.

Али ова тежња за личном слободом била је брзо угушена другим побудама и у опште цела државна зграда, која је била удешена да чува личност и имање од насиља, брзо је добила сасвим други смисао.

Пре свега краљеви остадоше као неки виши створови, који су од „милости божије” добили право да владају народом. То нису били обични грађани, које је народ по њиховој способности изабрао да буду извршиоци народне воље, но на против они су имали права већа но народ; они су делили права народу као неку милост (тако су поникли сви уставни у немачким државама) или у најгорем случају за краљеве они су сматрали спрам народа као неке равно-правне силе па су правили погодбу и то не само са народом већ са *разним сталежима државе* т.ј. *краљеви су уступали народу онолико – колико су морали, или што*

их је сила на то принудила или што су се бојали да се народна сила против њих непобуни. Отуда долази што су сви уставни, што данас постоје у Европи (осим Швајцарског) или у форми неке погодбе, неког уговора између владара и народа; или у форми неког поклона, и царске милости.

Овим делом насиља угушена је у основу напредна, човечанска мисао, да је држава слободни договор грађана.

Кад је порушен основ, онда су брзо изгубиле значај све државне установе, које су биле за то намењене да штите слободу личности. Сви државни органи: судови, полиција, војска и финансија и др. постали су оруђе да се изиграју народна права, која су по нужди народу уступљена. Судови су до душе судили спорове између грађана, полиција је чувала личност од насиља, војска је бранила грађански поредак, финансија се старала да се све те државне установе материјално издржавају – сви су вршили оне послове ради којих су били установљени, али опет у главном сви извршиоци државне власти у свим гранама без разлике, стапали су се у једну општу „владину партију”, и један привилегисан сталеж, коме је било у интересу да брани владу по „божијој милости” и да гуши сваки покрет личне слободе, јер је сваки такав покрет био од штете влади, која није хтела да буде прост извршиоц воље народне.

Ми велимо да је свима извршиоцима државне власти, било у интересу да гуше личну слободу не само с тога, што су тим путем поједини добијали у награду: већу власт и веће богатство не – већ заиста они су као *један сталеж* имали интересе са свим противне интересима народа, онако исто, као што су сталежи племићски и поповски имали интересе са свим противне интересима простог народа.

Државни поредак у Европи поникао је из борбе. Ваљало је ограничити силу силом, регулисати борбу, одредити законите услове за борбу, поставити стражаре, који ће да пазе, да се нико не бори оружјем и начином који није законом дозвољен. На тај начин поникао је многобројан сталеж грађана, који није ништа радио и производио, већ је добијао издржавање од народа, за то само што у томе народу постоји трвење и борба међу појединим грађанима и борба против насилничког заватања врховне власти. Тај сталеж био је потребан само дотле, докле борба постоји т.ј. *док у друштву постоји насиље и неправда.* Његов животни опстанак био је дакле условљен тиме, да се у народу никад не развију прави човечански појмови и одношаји, већ да непрестано остане животињско клање и отимање.

Овај сталеж био је навикнут да неради телесни рад; а како је по своме положају спадао у „више друштво” то су његове потребе биле веће но „простог” народа. А што маса народа горе живи, тим је она незадовољнија – у толико има више борбе између појединаца и против власти. Опасност од народа гони власт да се још већма осилава т.ј. да умножава бројем своју снагу, да ограничава већма слободу народа и разуме се – да товари веће терете на народ. И тако расте непрестано у европским државама: терети и насиља власти изазивљу незадовољство народа а незадовољство народа опет увећава насиља и терете – и тако ће ићи државна машина док – *не пукне.*

Подела власти по струкама, стручна спрема извршиоца власти, њихове способности и поштење – у опште сви услови који су били приправљени, да држава потпуније одговори својој цели: да брани слободу личности и имања – изгубили су свој значај. За извршиоца државне власти у бирократском поредку исцало се пре свега веран члан своје партије, да је „употребитељан“, а не само да је „способан“. Где год су интереси власника – интереси бирократије били у судару са народном слободом, извршилац власти био је против народа. Извршиоци власти склопили су се сви у један сталез у једну партију, да бране свој привилегисани положај од народа, који тежи да поруши све привилегије, да се устроји на основу слободног договора, а с тим разуме се *на основу рада*. То је смисао савремене бирократије. Она увиђа да је са развитаком друштва она све мање и мање потребна.

Против господства и нерада уздиже се рад и то рад телесни, који је иљадама година био понижен и забатаљен, остављен робовима и „простоти“. Владари, великодостојници, свештенство и сви извршиоци власти, одма су инстинктивно осетили да су они једна партија против простоте, која неће да ради и да рани господу што „врши власт“ што чува државни „поредак“ и „ујамчава лични и друштвени развитак“.

Баш у оно време кад су европски народи почели да увиђају како је то глупо ограничавати силу силом, а остављати све узроке који изазивљу борбу и насиље; у то време кад су европски народи почели да проповедају: слободу, једнакост и братску узајамност као основу друштвеног реда и кад су почели да устају против власти по божијој милости макар и „уставне“ и против поредка, који помагаше ту владу и господоваше у Европи – Србија је почела да уводи тај поредак и да се напаја тим појмовима.

Са појмовима о друштвеном уређењу било је тако исто. Слободно надметање била је општа тежња у Европи у оно време, кад су сви желели да се ослободе еснафа, монополија, патената и т.д. Али врло брзо поједине капиталисте уништили су поједине сиромашне надметаче, све су више ишчезавали самостални привредници, а све већма се множио број људи без имања, који су морали да раде за другог. У друштву је наступила монополија капитала, монополија много тежа и чвршћа но што беху пређашње државне монополије. Само богаташи могли су да бирају чиме ће да се занимају или у право: у шта ће да уложе своје капитале; само они могли су да се надмећу да купују где нађу најјефтиније, а да продају где могу скупље. За сиротињу све те благодати надметања нису постојале. Она се покоравала само једном неодољивом закону природе: нужди за свакидањи леб.

Удружење радне снаге и удружење имања зарад осигурања личне слободе, сматрало се шта више као преступ, против личне слободе као покушај да се поврате еснафи и удруживање произвођача забрањивало се законом. На какву ширу организацију рада нико није ни помишљао. „Сваки нека се стара за себе“ – то је било начело „индивидуализма“ као што га сватају у западној Европи. По том начелу може се н.пр. по општем договору дизати општим трошком позориште, снабдети намештајем и свим нужним потребама, али је сасвим противно личној

слободи да нека општина по општем договору ради земљу, диже заједничку фабрику и т.д.

У друштву, где влада надметање, од воље појединих богаташа зависи: оће ли он производити предмете, које троши народ н.пр. сукно или опанке, или свилу и кадифу за господу; оће ли он на својој земљи подићи фабрику, куповати машине и увести савршеније начине производње или ће своје новце дати под интерес са 100% а своју земљу оставити, да на њој расте сено и коров и т.д. Разуме се он ће онда тек предузети оне радње, које су народу потребне, ако му те радње доносе онолико процената на капитал, колико он жели и колико може добити у другом предузећу.

Слобода рада и слобода надметања, која је у први мах ишла на то да ослободи привредника од свију монополија и привилегија изгубила је са свим свој првобитни значај. Ове слободе почеле су сада служити само појединим капиталистима да подчине рад капиталу, да угуше слободу рада и да поврате монополију. И у оно време кад се у свој Европи започињала проповед нових начела: *договор место надметања, узајамност место борбе, организација рада место грабежа капиталиста*, у то време Србија је учила отрцане ђифтинске теорије економске. Она није обраћала пажњу на своје патријархалне економске одношаје у задрузи и у општини. Пустила је да пропадне да би се развила „индивидуалност“ и лична слобода!

У чл. II. ми смо показали друштвено уређење код Срба за време турског господарства. Ми смо још тада напоменули како се то уређење веома слаже са напреднијим начелима науке о друштву, што се данас проповеда у Европи. Да напоменем овде само главне карактерне црте у земљоделском, српском друштву. У српском народу земља припадала ономе који земљу ради. Ко би оставио земљоделску задругу и отишао у друго место да живи, тај је губио право на задружно имање. Узајамност у српској општини беше тако велика у помагању и заједничком раду, да српски народ и у највећој невољи незнађаше за безкућништво. У српском народу небеше извршиоци власти као неког особитог сталежа. Сеоски и нахијски кнезови били су или прости сељаци или трговци, у опште живили су својим трудом, а нису издржавани, као неки нерадни сталежи т.ј. нису имали „плату“.

Оваки одношаји налазе се у опште код *мирних*, патријархалних народа, а нарочито су се сачували код Словена.

Руска општина још је савршенија установа но српска задруга у том смислу: *да земља припада само ономе, који ради земљу и само дотле – докле је ради*. Руске занатлијске задруге: *артели*, које састављају обично зидари, рудокопи и други, једино зарад заједничког живљења, показују како је јака *потреба заједничког живљења* код руског народа. Али најподпуније је развијена организација заједничког рада код уралских козака. Тамо је земља свију општина заједничка својина њихова онако исто, као што је у велико-руској општини земља заједничка својина свију чланова општине. Тако исто реке, које протичу кроз целу земљу уралских козака, заједничка су својина целог козачког становништва, лов риба са свим је правилно организован а тако

исто и подела рибе, које састављају врло важан производ за рану и трговину у оном крају. Чак и трговина организована је код уралских козака и спрам странаца, сви продавци из земље уралских козака, јављају се као једна дружина.

Разуме се да су ове народне установе у многоме осакаћене под утицајем државне системе, која је као и у Србији била по обрасцу европске бирократије. Али и у овим остатцима показује се једна општа карактерна црта словенске цивилизације, која се налази и код Срба. Та је црта што код Словена не постоји она разлика између појма *државе* и појма *друштва*, што се тако оштро примећује на западу; или боље: код Словена не постоји онака подела између приватних – друштвених – и јавних – државних – одношаја, као што постоји у западном друштву. У словенској општини, која је основ друштвеног уређења, цело се друштво стара да сваки члан има намирене своје неопходне потребе за живљење. То додуше није утврђено никаквим писаним законом, није ујамчено никаквом друштвеном силом, али то је утврђено народним обичајем и та се установа сачувала иљадама година и одржала све бурсе, које су дивље варварске орде, донеле Словенима. Очевидно таква установа може бити најбољи основ да се заједнички рад и узајамност у општини правилно, научно организира.

У словенској општини нема полиције, јер им није потребна. У случају нужде сви су чланови заштитници права свога члана. У случају грађанског спора између два члана општине, они бирају себи судије између својих суграђана и саглашавају се на њихову пресуду. Суђење је више њихова приватна ствар, а не општа. Једном речи у словенском друштву основне установе показују сушту противност основима сувремене европске цивилизације: у словенском друштву управо они се по слови сматрају као општи, јавни, који се у европском сматрају као приватни и обратно.

Један недостатак може приметити „цивилизовани” посматрач у словенском друштву а то је рећи ће, што нема *поделе рада* у друштву. А подела рада, као што је познато то је основ напредовања европских народа.

О подели рада у друштву потребно је да се мало опширније објаснимо.

Подела рада у друштву развија се у различитим правцима. Прво деле се само занимања у великом размеру по сталежима. Тако постају сталежи: чиновници, војници, свештеници, прости привредници, и др. Ова подела у друштву може бити за неко време корисна, али као што смо видели, са развитком друштва, она се увек показује као штетна. Сви тако звани „горњи” сталежи јављају се доцније као терет, као господари над народом. Стручни људи од закона били су некад потребни да замену необразоване и сурове спахије у вршењу власти, али је свакојачко за народ корисније, да се правда код њих утврђује развитком морала и материјалног благостања, него ли развитком закона, силе и – чиновништва. Тако исто и свештенство било је народу од користи дотле, *док то није био један сталеж*; док је свештеник и учитељ народа било једно исто звање и док је сваки грађанин био он књижевник или

прост рибар могао бити народни учитељ. Сама војска у неко време имала је напредњачку улогу, док је она служила мирним грађанима, да угуше разбојништва по земљи, а нарочито самовољно пљачкање спахија. На послетку и само одељивање једне научењачке класе из друштва, прелази у грађење каста и шкоди народном развоју. Горња научењачка класа ствара знање за себе, живи својим животом и има своје засебне интересе – интересе науке, као што она вели – које народ не разуме, као год ни језик ни мисли, што се разуму у тим вишим круговима. Народ остаје глупа и подчињена раја и под сталезом научењака докле год се наука не распространи у масу т.ј. докле год научењаци непрестану бити један оделити сталеж у народу.

У опште подела рада у друштву, која производи нека „виша” и „нижа” занимања показала се увек као врло штетна и опасна за народну слободу и развој. По мимо тога што су многа од њих и по себи непотребна.

Подела рада у другом правцу бива у самој привредничкој класи и ова подела бива услед самих услова народне привредне. На прилику неке врсте занимања зависе од саме природе земљишта, на коме народ живи. Тако се развија земљорадња у плодним долинама, сточарство у планинама као и рударство и израда од дрвета, а риболов, бродарство и трговина најпре на обалама великих река и мора. Но за овом географском поделом рада иде друга, много разноврснија. Рад се дели све даље и ситније према потребама друштва и према способностима и личним склоностима појединаца. Што је једно друштво развијеније, тим су његове потребе веће а тиме су и способности појединаца разноврсније. Отуда долази све већа подела занимања у друштву, док се не дође до сувремене поделе рада у европским радионицама, где се ради с машинама.

О користи поделе рада до крајњих граница водио се и води се јоште велики спор у науци. Они који напредак друштва мере само по количини богатства т.ј. по количини и каквоћи материјалних ствари, што их друштво може да створи, веле да је подела рада за друштво безусловно корисна. Али друштво је скуп људи, а што је подела рада већма развијена у друштву, тим се занимање појединаца ограничава само на врло узани круг, те с тога појединци у друштву постају све неразвијенији и несавршенији. До какве затупљености, изнурености и покварености може довести човска подела рада показује се најбоље у данашњим европским фабрикама. Али и у самој науци подела рада кад се врло далеко тера затупљује ум научењака, а неразвија га. Окорели специјалиста постаје неспособан да свати најобичнију истину, која спада у круг друге науке, а што је још горе он постаје телесни богаљ, не способан да живи у друштву својим радом.

Управо поделом рада користе се врло мало људи, који се баш не баве никаквим оделитим радом, већ могу да се по вољи користе радом телесним и умним од врло много радника. Но у данашње време већ се показује тежња и у производњи и у науци да се избегне сувишна подела рада и да се један човек занима разним пословима. Тиме је очевидно сваки човек савршенији, а разуме се и друштво је у колико су његови

чланови савршенији. И баш она средства, што су досада створена поделом рада у друштву као: машине у производњи и општи, научни закони у науци, дају човечанству моћ, да се подела рада ограничи што је већма могуће у корист разноврсности телесних и душевних способности сваког човека.

У словенском друштву, до душе није изведена подела рада, већ је остала у самом зачетку. Али нама данас није потребно да пронађемо ни парну машину, ни железницу, ни телеграф, нити велики Њутонов или Дарвинов закон, нити начела о друштвеном уређењу, нити безбројне друге научне истине и техничне примене њихове, јер је све то – пронађено. За то нама није потребно да пролазимо онај мучни пут поделе рада до крајњих граница, од кога данас сва Европа жели да се ослободи. Нама је потребно само да усавршимо наше друштвене установе, да проучимо, изучимо и применимо сва научна открића што су већ пронађена, па да тако удесимо поделу и комбинацију рада, како је најкорисније за развитак и појединих личности и целог друштва. А то се очевидно могаше најпотпуније постићи, научним развитком наших народних уснова.

Очевидно у друштву где постоје: општинска својина, моба и позајмица, где се сви чланови општине старају, да ничија земља не остане неурађена због оскудице руку; – потребан је само један корак даље па да се организује правилно *општинска заједничка производња* у великом размеру, да се у тој, великој производњи примене сва научна открића, која увеличавају производњу и т.д. па тако исто да се сасвим правично уреди подела производа по правилима што их само друштво постави. Управо је непојмљиво: по чему је нужно да неки капиталиста има изгледа на неки 20–30% па тек да се у друштву уведе нека машина, којом се са истим или још мањим трошком много више производи? Очевидно ако једна општина види да јој је корисно да уведе неку машину или да подигне неку фабрику – она ће је подићи. Никаква капиталистична добит и никакво надметање није ту тробало. Тако исто је непојмљиво: по чему чланови једне породице, крвни рођаци, можда рођена браћа, морају да се свађају при заједничком живљењу и раду? По чему они морају да се деле и надметањем сатиру? По чему мора да дође најпре капиталиста, да огољене, инокосне раденике – без породице, без љубави и наде, сјури у једну радионицу, и да ту тек они постају браћа и траже узајамности?!

Никаквим разложитим мишлењем ми неможемо да дођемо до закључка, да је све то нужно. На против, као што смо рекли, све се то могло избећи развитком оних основа што већ беху у српском народу. Примена науке у производњи, научно образовање личности и развитак личне особине сваког члана – све то управо би се постигло развитком начела узајамности – што већ беше у клици у српској општини.

Природан развитак српске цивилизације био би, да се они исти појмови о одношајима чланова, што већ постојаху у српској општини, утврде, рашире и установама остваре, да се на том истом основу организује округ, као скуп социјално-економских општина, а цела држава, као скуп великих општина – округа. На тај начин нова српска држава

постала би установа друштвена, – установа, којој је целу да се општом, друштвеном снагом развија и усавршава свака поједина личност, да се развија и организира рад и производња народа; једном речи: српска држава постала би оно што тежи да постане сувремена европска држава, а то је: *задруга, којом људи хоће да сваки појединац набави себи све оне намирнице, које сам својом снагом није кадар да прибави.*

Држава војничко-полицајска, као што је данашња, била је са свим непотребна српском народу.

Српском народу небеше потребан никакав нерадан сталеж, који ће да врши власт над њим. У српском друштву беше уобичајено да сваки старешина ради све радове као и обичан грађанин. Ово је клица оног начела, што га данас исповеда радничка свест у Европи: *да је сваки члан друштва радник умни и телесни у исто време.* Уједињавајући општине у једну велику општину (округ) која би се тако исто поглавито бринула за опште економске и просветне потребе народа постала би сувишна сва бирократска класа. Кад би друштвени одношаји били уређени, обични, *образовани* привредници т.ј. обични чланови народа, били би и судије и чувари државног поредка. Они би били народни пуномоћници, а не власт над народом.

Народ је инстинктивно осећао како су му не потребна иста та господа, што навалише из Аустрије да „организују власт” у новој српској држави. На Петровској скупштини народ зактеваше да се протерају *странци чиновници изузев: професоре, инжењере и лекаре.* Народ је са свим јасно увиђао какви му људи требају а какви не.

Основни српског друштвеног уређења, који се моглоше развити у сјајну оригиналну српску цивилизацију, беху претрпани и остављени да угину у самој клици. И занета: колико се више развијала српска држава, у толико је више пропадала унутарња самосталност српског народа а заједно са самосталношћу пропадала је узајамност у општини и задрузи, љубав и чистоћа породична, наравственост народа, простота живљења и презирање господства. У Србији се започела „цивилизација” у оном правцу што се данас зове на западу: буржоазна (ћивтинска) цивилизација. Цивилизација без развитка мисли и осећања, без науке и морала, без усавршавања личности и друштвених одношаја – цивилизација, која се мери само бројем појединих богаташа и количином материјалних предмета, што они могу да изнесу на излог, пред страним светом; цивилизација, која се карактерише сјајношћу власника, богатством и нацифраношћу њихове околине а у исто време понизношћу и крајњом сиротињом већине народа.

XII.

Пропадање унутарње и спољашње слободе у новој држави. Опозиција интелигенције. Нови покрет од 1858 г. Неограничена монархија и парламентаризам. Велика Србија. Револуција као правни основ нове српске државе.

У новој српској држави у малом размеру свршио се онакав исти ред у државном развитуку, који се свршио код других држава, иљадама година. Из породичног или боље племенског друштва у западним европским државама (а и код других народа) поникли су *господари* – ратне четовође – који су се изметнули у племиће т.ј. праве господаре над земљом и људима. Над господарима брзо се издизала једна господарска породица, која је отимала власт од других господара а сама присвајала неограничену власт. Неограничена влада брзо је стварала бирократију, т.ј. ону многобројну класу различитих чиновника, који по одређеним правилима врше вољу господарева. Тај исти низ у ланцу државног развитука примећува се и у новој српској држави, само што су неки колувови у ланцу врло ситни, па једва могу да се примете. Тако су господари у Србији изчезли пре него су постали племићи и „феудални” кнежеви – „бератлије” или „кајмакамлије”, као што су хтели, а на место њих дошла је одма неограничена, монархична влада, која брзо увела бирократску систему. Српски народ, који је био безправна раја под Турцима, пошто се ослободио од њих, морао је да постане опет раја пред српским властима. У почетку нове државе он је устајао оружаном руком против свију оних, који су хтели да га преобрате у бесправну рају. Буна се тада није сматрала за такво велико злочинство. Бар народ је није сматрао као такву и врло је лако устајао за старешинама, који су му били познати. Али пошто је победио „државни поредак” буне су биле немогуће. Сваки покушај, па и сама реч против власти казнила се и гушила државном силом. Сад је државна сила била уређена и организована. Бирократска мрежа власти прекрила је целу Србију. Никаква оделита личност није могла ни да се макне, без дозволе ове силе; а свуда и на сваком месту осећала се њена влада.

„Државни поредак” у Србији, као и у свима бирократским државама брзо је изгубио онај смисао, ради кога је постао. Обична памет

мисли, да је државни поредак за то, да се осигура сваком човеку слободан, мирни развитак, па и да помогне општим средствима онде, где сам човек не може да се помогне. Али у Србији је брзо постало сасвим обратно: одржање бирократског поредка постало је целв владе, а сви остали држављани – поданици, постали су средство. Ово полицајско гледиште: одржање поретка т.ј. одржање установљене власти над народом увукло се свуда: у општину и суд, у школу, књижевност и цркву. Народ се учио да се покоравла власти; омладина се спремила да служи владу и врши власт над народом, а сви су били учени јавно и тајно, да се несме дирнути установљени – бирократски – поредак. Па и она јадна интелигенција, која је учила у страним земљама о народном трошку, није доносила ништа друго са собом осим надувености, страних обичаја и бирократских формула. *Никаква мисао о савршенијем друштвеном строју и бољем живљењу народа, није се чула ни у српској школи ни у српској књижевности* – за дуго – дуго време. Кад човек проучи књижевност онога доба, мора се ужаснути од оне умне сиротиње и оног ропског духа, којима је она била напојена и којим је напајала српски народ под именом науке.

Материјална сиротиња довршила је преображај слободног народа у покорну рају, што је започело устројавањем државног поредка. Имућнија класа, разуме се да је имала интереса да брани тај поредак, који је њој помагао да се богати. Сиротиња била је у њеном цепу, а осим тога она је имала толико бриге за сваки-дањи леб, да није могла ни мислити на државни поредак и свезу државног поредка са народном сиротињом.

Никаква виша човечанска идеја није покретала ону горњу кору т.ј. образовану класу народа. Она је имала само једну једиту ђивтинску мисао: *да стече новаца* – и то што се брже и више може. Стећи новаца, живети господски, бити „примљен” и „уважен” код „велике господс” то је био идеал, коме је тежила свака ђивтинска душа, а такве су биле све без разлике: трговачке и чиновничке. Новац и пазар то им је било свакодање занимање. Пазарило се свачим: еспапом материјалним, као год и поштењем, чашићу, љубављу и породицом. Неки пут се то продавало за дукате, неки пут за ванцамент, а неки пут за обоје у један пут. Није ни чудо што овако колсно, које је робовало својој и туђој сујети, робовало новцу, робовало свакој „вишој власти” – није ни помишљало на ослобођење од спољнег непријатеља.

Нама данас изгледа чисто невероватно, кад чујемо, како су још пре 15 година турске паше и аустријски конзули заповедали Србији. А тако је било заиста за сво време владавине кнеза Карађорђевића. Кнез је био сасвим обичан глуп сељак, управо није могао ни да појми где се налази и како је ту дошао. И што је најгоре и најништавније: српски великаши и заповедници пузили су пред пашама и конзулима као и кнез. Политика унутарња и спољна, закони и ванцаменти – све се удешавало интригом и „внушенијем” странаца, а вршило се често у господским салонима прско жена, шпијона и лакеја, који су само по милости овога или онога носили титулу и униформу српског чиновника. Ово пужење и увијање репићем пред страном господом, пред силецијама и

непријатељима српског народа, није се вршило из осећања политичне слабости, због државних разлога; већ просто с тога што је тај лакејски, ропски дух прешао у крв српској „вишој класи” – и кнезу и министрима и свом чиновничком и трговачком свету, који се је вртљао по „вишим круговима”. То је била „цивилизација” тога доба. Клањање чину и званију било је „нобл”, тиме се је добијало поштовање код „страних дворова”, а с тиме ордени и друга „одличија”.

Такво је било стање у Србији, кад се из средине српске омладине чуо први енергичан протест што *Србија нема ни унутарње ни спољње слободе*. То је био први глас из средине оног колена, које није учествовало у оној срамној продаји народне слободе и човечанског достојанства за дукате, титуле и ванцаменте. Ми разумемо „дружину српске младежи” и њен рад заједнички „Невен слоге”, који изађе у Београду 1848 г.⁴⁰ Ново колсно јављало се на позорницу јавног живота са другим идејама и другом тежњом. Оно је хтело ослобођење од спољних непријатеља и слободу унутарњу. Његов први глас исказивао је ове две жеље.

Ма како да су били слаби ови први звуци у оном општем грабежу за званија, за нас су они врло важни, јер се од њих започиње нови покрет идеја у српској омладини и у целом српском народу у Србији, који се и до данас продужава а који беше прекинут за дуго време. Слободњачки покрет народа, који беше тада заватио целу Европу, заватио је и српски народ у Аустро-Угарској, па је додирнуо и Србију. Али баш та прилика показа најочигледније како је страшно био утучен српски народ дуговременом бирократском системом владе. Нико тада и непомишљаше у Србији, да је то најудеснија прилика за коначно ослобођење од Турака. Петровска народна скупштина, која беше сазвана због прекомерних тужаба и незадовољства народног, престављаше покорну рају, која *мољаше* књаза да јој укине зулум од чиновника, да јој смање дације и т.д. То небеше народно преставништво, које би позвало на одговор зулумћаре, које би изрекло своју највишу вољу и заповедило *извршитељима своје воље*, шта ће и како да раде. Тако исто, ту небеше *ниједног* гласа, који би се подигао за ослобођење целог српског народа од Турака.

С тога је онај покрет српске омладине још важнији, што се он јавља баш у оном тренутку кад се чињаше да је народна свест о слободи и човечанском достојанству била на издисају. Опозиција против целог друштвеног поредка и државне политике пониче у редовима интелигенције, која се је спремила за „вршење власти”, која је била до тог доба уређена у Србији.

Нови покрет у животу српског народа који се јавља 1858 г. управо је продужење од 1848 г. Шта више главни преставници напредних начела у то време припадали су оном колелу омладине, што се је васпитавало 1848 г. Целв њихова беше да остваре оне тежње, које су тада биле само изречене.⁴¹

Изгледаше у први мах као да ће српски народ да стане на оно исто земљиште, на коме је стојао још у почетку другог устанка, кад тек беше започела да се образује кнежевска власт, кад бирократска сис-

тема још не беше уведена у Србији. Барем то жељаху најсвеснији представници тадашње интелигенције. Избором новог кнеза они мишљаху, да ће се у Србији повратити пређашњи патријархални одношаји између владе и народа; када се кнез сматраше просто као најзаслужнији и најспособнији за народног вођу и управитеља јавних послова. У таквим одношајима, мислили су, да се под таквом монархичном владом може оставити народу самоуправа и слобода у раду и мишљењу. Или управо да се патријархална монархија може врло лако претворити у праву уставну монархију, где би главни део државне власти био у рукама народа. Али патријархални одношаји између владе и народа били су давно уништени. У Србији је већ била таква патријархална монархија још за прве владе кнеза Милоша. Она се ни тада није допадала народу и није се могла одржати под ударцима две супротне силе: тежње народа за подпуном слободом и тежње чиновника за влашћу. А сада је још мање могла уватити корена таква система владе. Одношаји између кнеза и народа са свим су се били изменили у течају 40 година државног развитака. У Србији се брзо сасвим развио појам савремене монархичне владе, која је разпрострањена у Европи, где се владару приписују особита и већа права но што их има народ, где *владар дели и поклања права народу*, као своју владарску милост, или се погађа с народом за своја права, као нека засебна сила прави уговор с народом, а *недобива права од њега*.

Ове одношаје између владе и народа скупштина од 1858 г. није могла да промени. Напредњачка странка беше врло слаба у скупштини а још слабија у народу, да би могла извршити такву стварну промену. А чим су остали онаки одношаји у самом основу морао је доследно остати и сав бирократски систем владе, који се беше већ утврдио у Србији са свима његовим последицама. Напредњачка опозиција што пониче у редовима интелигенције морала је да узме парламентарни облик, да призна владара као засебну, равноправну силу, која има право да прави уговоре и да дели суверену власт с народом. Она се задовољила тежњом да Србија постане *уставна* монархична држава, у савременом смислу те речи.

Покрет од 1858 г. недонесе српском народу промену унутарње политике и државне управе, али је он извршио једну промену, која се мора узети као прелом у животу српског народа. Тај покрет уништио је на свагда конзулско-пашинску владавину у Србији. Народ је ударио жиг срама на све оне политичаре-лакеје, који су права народна довели од милости султанове, а гаранцију српске слободе и напредовања, тражили у конзулским салонима. Нова влада, по самом свом монархичном начелу на коме је постојала, морала је да иде „легитимним” путем у спољној политици; она је водила преговоре са султаном и страним дворovima, тражила је да увелича своју државу погодбама са султаном – мирним путем. Али покрет у мислима који је већ једном започет у српској образованој класи, ширио се све већма и постајао је све јачи.

У течају 50 година легитимна политика преживела је са свим. И они који имају највише интереса да је бране, признали су да је тим

путем немогућно извршити српско ослобођење. Напредњачки покрет од 1858 године у том правцу одржао је подпуну, начелну победу.

Царски хатишериф од 1838 г. који је по милости и вољи српских великаша носио име устава, уништен је покретом од 1858 г. Али је он био уништен само формално. Стварни одношаји који су се њиме ујамчавали, остали су неизмењени. Само је једна тачка промењена у самој ствари, а то је она, која је давала совјету власт подједнаку са кнезом. Члан 17. цариградског устава био је уништен на преображенској скупштини. Совјетници постали су највиши чиновници, са свим подчињени и одговорни кнезу за своју радњу. Кнез је добио власт *неограничену*.

На тај начин покрет од 1858 г. није повратио народу слободу, која му је одузета целим државним устројством у новој српској држави и запечаћена царским хатишерифом, већ је само права највише власти у земљи, која су пре била подељена између неколицине, предао владару. Србија је постала *неограничена монархија* у савременом, европском смислу те речи.

Начело нове владе било је *законитост*.⁴² То значи да ништа не ваља радити без закона, већ за свашта треба прописати закон. Какав ће бити закон – то је ствар са свим друга. Само сваки је српски држављанин био дужан да се покорава закону, и у томе се састојала *једнакост* српских грађана пред законом. Негледајући на то, што у закону може бити утврђена и „варварија”, сува законитост без правде, без слободе и морала, стављена је као највиши идеал, коме ваља да тежи сваки српски грађанин. То је изрицао кнез, то су за њим говорили сви званични органи, то је тврдила штампа.* „Закон је највиша воља у Србији”⁴³ и „закон се мора извршити ма сви поцркали” (разуме се они на које се закон односи т.ј. народ) – те бесмртне изреке модерног бирократског доба, најбоље карактеришу српску државу после 1858 г.

Централизација власти била је и пређе, сад је само дотерана и усавршена. Ми нећемо да описујемо све „реформе”, које је нова влада предузела у том правцу, оне се и сада могу видети у Србији. Толико само може се рећи да је народ био ограничен да се бави само „својим” послом (као што је изрекао кнез Михаило у једној својој беседи) т.ј. сељак има да оре, копа и т.д., терзија да шије, трговац да тргује и т.д. Сви други општи или народни послови припадају влади и за њих постоје особити државни органи, који су за то одређени и плаћени. Држава т.ј. влада узимала је чак на себе бригу да званичним путем усавршава привреду, као да распростире свиларство и усавршава стоку и земљорадњу, да улепшава вароши и т.д. Пошто је српски народ тучен у главу 50 година, у њему се затупила и тежња и способност да сам својом иницијативом ради на свом усавршавању, али би вредно било прорачунати: за колико би година влада својим сићушним мерама учинила какву значајну промену у народној привреди и шта би то народ коштало? Ја

* Нарочито заслужује пажњу једна мала брошурица из тог времена под насловом „Законитост у Србији”, за коју велс, да припада г. Ристићу садањем намеснику. У њој је најбоље изречен онај бирократски, законски дух, који је проведен у свим законима нове владе.

мислим кад би влада уватила тај рачун, морала би се и сама смејати свом детињастом послу. Међутим, народу су одузета сва средства, да се сам својом снагом и предузимљивошћу развија и усавршава. Он је непунгољетно дете, о коме се непрестано отачански старају.

Народна скупштина, коју је нова влада сазивала редовно сваке треће године, управо је један *рудиментарни орган** у српској држави. Какав посао може вршити скупштина у неограниченој монархији? Она недонosi законе, непозивље на одговор државне органе (они су сви одговорни – кнезу), управо неради ништа, осим што саслуша шта је влада урадила и шта је намерна да ради у будуће, што се може саопштити народу и без сазивања скупштине. Могло би се рећи да она има важности као тело „саветујуће”, јер је влади свакојако стало да зна мишљење народно и да чује жеље народне. Ни за то није потребна скупштина. Централна влада прима непрестано извештаје од својих потчињених органа (то спада у главни посао министра унутарњих дела) и по томе зна боље како народ мисли о владином послу и шта жели но и сама скупштина. Осим тога централна влада има сву организовану силу Србије у својим рукама: војску, полицију па и саму општину. Она може увек да избере или да допусти на скупштину кога оће, а да непусти кога нежели. И тако влада унапред зна шта ће рећи не само цела скупштина већ и сваки скупштинар појединце. Сам г. Маринковић председник државног савета, који је одавна један од главних чланова централне управе, тврди да су све *адресе* скупштинске, у којима је ђоја народ изјавио своје „жеље” влади, писане владиним званичницима управо самом владом. Цела парламентарна радња у Србији после св. Андрејске скупштине 1858 г. управо је била играчка. Србија је била неограничена монархија и таква је остала и до сада. Устав од 1869 г. није ништа изменио у државном строју Србије, који је пре тога постојао. *Стварни одношаји снаге* од чега, по речима Ласала, зависе права владе и народа остали су непромењени; сва снага народа остала је у рукама владе, као што је и била. Нови устав изрекао је до душе да скупштина може *зактсвати* или као што се тамо каже „предлагати” реформе, али влада није обвезана да те зактеве уважи. Реформе које су чињене у државном устројству после устава сасвим су незнатне.

Чим се је монархична влада утврдила у земљи, она је одма почела помислити да распространи границе своје власти и ван Србије. Установна народне војске давала је влади снагу да подигне своју политичну важност код српског народа под Турцима. Мисао да се Босна и Ерцеговина сједине са Србијом почела се ширити и у Србији и код тамошњег народа. То је било начело политике, која је позната под именом: „Велика Србија”.

Политичка мисао: основати велику Србију т.ј. од данашње српске кнежевине начинити велику полу-независну или са свим независну др-

* „Рудиментарни органи” код животиња зову се они, који се у њима налазе, али им ништа нестрбају јер нераде ништа; тако н.пр. код неких риба има беле цигерице, али риба дише на шкрге, а бела јој цигерица ништа нестрба; тако су исто сисе код мушкараца рудиментарни органи.

жаву, простим присвајањем суседних српских земаља, одговарала је потпуно унутарњој политици Србије, која је тежила да у земљи утврди неограничену владу у династији Обреновића. Таку исту политику терали су владари Сардиније и Пруске, кад су на својој застави износили „велику Сардинију” или „велику Пруску”. Основати велику Србију значило је пренети врховну владу над Босном и Ерцеговином од султана на владајућу породицу Обреновића; пренети у Босну и Ерцеговину српски устав и српско државно устројство са свим његовим капетанима, начелницима, судским инстанцијама, многобројним канцеларијама и целокупним бирократским апаратом. Једном речи, у новим српским земљама наступили би исти правни и економски одношаји, са свима њиовим последицама, који су постојали и постоје у Србији.

Ова политика преживела је њеног основача. И после смрти кнеза Михаила насљедници његове власти изрицали су јавно, да они исповедају исто начело и теже за истом цели. Али и самом кнезу Михаилу било је немогућно да оснује велику Србију. Његова изненадна смрт управо је само спречила те се није показало ништавило те политике, која се за 8 година његове владе једнако износила као „велика мисао” српског народа. Ми велимо да је ова политика била ништава с тога, што су против ње биле неодољиве препоне. Прва и најјача препона била је независна Црна-Гора, која је на Ерцеговину, Босну и Стару Србију гледала онако исто као и Србија и која је шта више јасно тежила да оснује *сасвим независну српску државу*. Друга је снажна препона била властела Босанска са њеним давнашњим правима. Добити Босну мирним путем, било је немогућно ако се властели неујамче њена старинска права; а то би значило оставити босанску рају у робству као што је и била. На то се није смела решити влада, која је ишла да „ослободи” браћу у Босни. Добити Босну ратом то би значило изазвати *социалну револуцију* у Босни, *уништити домаћу аристократију*, која тамо постоји од толико векова; а кад би се одушевљена раја ослободила од једних господара, да ли би се она сагласила да дође под српске пандуре, капетане и остале господаре? Осим тога, чим би се рат започео, сама мисао „велика Србија” постала би сувише ситна и незнатна. Рат који би Србија започела свом снагом нема сумње изазвао би устанак народа на целом Балканском полуострву и решио би са свим „источно питање” у Европи. Тада би разуме се питање о облику будуће српске државе зависило од много важнијих услова но што је мишљење кнежевске владе у Србији. Очеvidно политична мисао: „Велика Србија” била је највсћа политична „утопија” и насљедници кнеза Михаила морали су то увидети чим су само једним коракком покушали да је остваре.

Међутим, мисао о унутарњој и спољној слободи народа, која је покренута код српске омладине с обе стране Саве и Дунава 1848 г. распростирала се све даље и ишла је у ширину и дубину. Како се српски развитак у мислима вршио под утицајем европске науке, то је за кратко време напредњачка струја у мислима српске омладине пренела сав развитак европске мисли. У српској књижевности за кратко време огледао се сав онај развитак у мислима, што је преживела и својим животом створила напредњачка партија у Европи. Ми нећемо овде да

говоримо о развиту напредних начела, који је код нас учињен за последњих 10 година, само ћу да споменем једну чињеницу, која је најважнија и која се односи на ослобођење од спољње тираније. У погледу на Турску државу сви Срби напредних начела стоје *на истом темељу*, ма како се иначе разликовали у мишљењу. Они сви стоје на оном темељу на коме је стојао Српски народ кад је започео рат против султана 1806 г. Они непризнају турску државу и турске власти: њене законе и њена права, газе све њене фермане, хатишерифе подписане царском руком и признате међународним правом. Они се ослањају само на права народа против завојевачке владе, на права човекова против насилника, који оће да га сматра као ствар. Једном речи они сви у Турској проповедају: *револуцију против законитог поретка*.

XIII.

СВРШЕТАК.

Мисао да је револуција једини правни основ и једини могући пут да се створи нова српска држава, уватила је дубоког корена код свију образованих људи у српском народу – како код синова покорене раје у Босни, Ерцеговини и старој Србији, тако и код грађана Србије, Црне-горе и Аустро-Угарске.

Али кад се револуција призна као правни основ нове српске државе, онда престаје државно право самосталних српских државица Србије и Црне-горе, престају и саме те државе, а остаје цео српски народ, као скуп оделитих личности, који по општем договору оснивају нови правни поредак.

Да створи овако стање на Балканском полуострву, да поруши све државне окове, који деле и гњече српски народ, све – *то и јесте главни задатак Србије*.

Може ко год рећи: Србија је законита земља, монархична, легитимна, она мора поштовати туђе законе и правни поредак. Она несме порушити све законске везе и створити „анархију” и „варварство” па тек очекивати да се из тога хаоса развије правни поредак.

Ко то говори тај нити оће, нити може да дође, ни до српског јединства, а камо ли до слободе српског народа.

„Србија” – то није кнез, нису министри, нису начелници и капетани, судије и кметови, надлежатељства и канцеларије, Србија – то је народ српски што живи у Србији, по чијој вољи или боље по чијем *трпљењу* постоје и кнез и министри и надлежатељства и сав данашњи државни поредак. Људи којима је мозак укалупљен у бирократским формама, кад изреку „Србија”, вазда по тим именом замишљају ону званичну Србију (ако могу тако да је назовем), т.ј. онај чиновнички алат, којим се управља српски народ, са свима законима, уредбама, прописима и т.д. Али ми под именом Србија, разумемо народ што живи у Србији, онај народ, који је у почетку овог века започео *револуцију* у Турској, започео борбу за ослобођење целога српског народа од туђинског господарства. Да је он признавао законост турског поредка он неби ни почео српску револуцију. Задатак је и дужност тога народа да своју револуцију продужи. Па ма то било и против воље свију оних којима је у интересу да се одржи данашњи државни поредак у Србији или барем да се државно право данашње Србије сматра као неповредљиво.

Шта је било у Србији у почетку овога века кад је српски народ порушио турске државне законе, а није имао своје, кад је у Србији настало време безакоња? Је ли тада у Србији завладала анархија и варварство? Није – но на против народ је био кадар одма да створи државни поредак, далеко бољи но што беше државни поредак Турске царевине и шта више у основу далеко бољи но што је данашњи бирократски поредак.

Ми немамо никаквог узрока да би се у данашње време десило то исто, само што данас српски народ има дугу и горку школу државног искуства, па сигурно неби туђинске форме и законе примао под именом цивилизације, као што је радио у шумадинској кнежевини. Револуцијом, српски народ ослобођава своје патријархалне установе, остатке своје некадање цивилизације, од притиска турског насиља, а тако исто од притиска туђинских форума. Српски народ добија могућност да подигне на основу својих народних установа и појмова, и на основу сувремене науке, оријиналну, словенску друштвену зграду. Да оснује друштво на основу слободе, једнакости и братске узајамности – чему данас теже сви напредни народи у свету.

Нови Сад, снимак из 1876. године (Музеј града Новог Сада)

Српска монархија без сваке сумње играла је врло важну улогу у животу српског народа. Уништив совјетничку олигархију, она је уништила мешање Турске и страних држава у српске домаће послове; она је основала независну српску политику; под њеном владом Србија је подигла своју војничку силу и опрему и задобила политичну важност на Балканском полуострву и у целој Европи. Под њеном владом Србија је

добила снагу, да може одсудно упливисати на догађаје на Балканском полуострву. Тиме је српска монархија завршила своју улогу. Сваки даљи покушај њен, да се одржи као владајућа система у новој српској држави, то би био покушај управљен против слободе и напретка српског народа.

Српски народ у турској царевини једва да броји више од 2½ милиона. И две династије хоће да поделе између себе тај мали број људи! Али рецимо да Србија као моћнија држава одржи превагу и она управо присаједини к себи остале српске земље – какву будућност има таква мала државица?

Балканско је полуострво мозајик од различитих народа. Највећи су бројем Бугари; затим долазе Срби и Грци скоро подједнако, затим Турци, Арнаути и Цинцари. Који ће од тих народа пристати да се „анексира” српској монархији? Па рецимо да српска монархија задобије у своју државу и остале Србе, који живе у Аустро-Угарској – па и то је тек мала краљевина од 5 милијуна! Може ли таква држава да присаједини себи више од 10 милијуна других народности? Та то би било нешто са свим налик на данашњу Аустрију или Угарску, што по тврђењу самих српских државника неможе да постоји! Јели вредно да се српски народ бори за такву бесмислицу, само зато, што су неки српски државници добили вољу да мајмунишу Кавуру или Бизмарку?

Не! Не! Србија несме бити жртвована интересу једне породице, или боље – интересима неколико властољубаца. Српски народ нема другог изласка до револуције на Балканском полуострву; револуција, која би се завршила уништењем свију држава што данас смећу, да ти народи немогу да се сједине као слободни људи и равноправни радници; као савез општина – жупанија – држава – како им најудесније буде.

Државна снага, којом располаже данас Србија припада српском народу што у њој живи. Српски народ неможе корисније за себе употребити ту снагу, но да произведе подпуну револуцију у Турској и да се помоћу револуције изврши подпуно ослобођење – своје и друге угњетене браће.

Оће ли српски народ разумети тај свој задатак?⁴⁴

У Новоме Саду, Српска народна задружна штампарија, 1872.

ПРИЛОЗИ

„СРБИЈА НА ИСТОКУ”⁴⁵

Под овим именом започео сам штампати у „Раднику” низ чланака⁴⁶ у намери да покажем „постанак данашње српске државе и значај прве српске револуције” а у исто време да покажем „шта ваља сада да радимо и чему да тежимо у великој борби за ослобођење које се сваког тренутка може одпочети на истоку и у којој је Србији без сумње намењена прва улога”. –

Ови чланци нису могли да прођу у Београд под дуплом „цензуром слободне штампе” (коју састављају фактор штампарије и члан полиције), зато сам науман да их сада издам овде у Н. Саду у оделитој књиги.

Књига ће изнети 10–12 печат. табака, а цена јој је 50 нов. или 5 гроша. Пријатељи моји и сви они који желе да ова књига изиђе на јавност нека се потруде да скупе довољан број предплатника а новац нек пошаљу „Задружној штампарији” у Н. Саду. Књига неће ући у штампу док се нејави 400 уписника.

У Н. Саду, 20. марта.

Светозар Марковић.

Застава, бр. 36, 24. III 1872, стр. 5 (додатак).

„СРБИЈА НА ИСТОКУ”⁴⁷

Под тим именом започео сам да печатам у „Раднику” низ чланака у намери да покажем „постанак данашње српске државе и значај прве српске револуције” а с тим у исто време да покажем „шта ваља да радимо и чему да тежимо у великој борби за ослобођење, која се може сваког тренутка отпочети и у којој је без сумње Србији намењена прва улога”.

Ови чланци прекинути су у „Раднику” у половини, јер нису могли да прођу кроз дуплу „цензуру слободне штампе” (коју држе фактор штампарије и члан полиције). С тога сам науман да исте чланке штампам у Н. Саду у оделитој књизи.

Књига ће изнети 10–12 печат. табака, а цена јој 50 крајцара или 5 гроша. Пријатељи моји и сви они који желе да ова књига изађе на јавност, нека се потруде да скупе довољан број уписника.

Претплата се шаље „Задружној Штампарији” у Н. Саду. Књига неће ући у штампу док nebude 400 предплатника.*

У Н. Саду, 20. марта 1872.

Светозар Марковић

Панчевцац, бр. 25 од 26. III 1872, с. 3.

У

* Препоручујемо топло ову књигу свима сународницима нашим, који су вољни да се изближе упознају са постанком, положајем и задатком данашње Србије. Досадашњи рад г. писца јемчи нам, да ће му и ова књига бити ваљана.

„СРБИЈА НА ИСТОКУ”.

Под овим именом започео се штампати у „Раднику” низ чланака у намери да покажем „постанак данашње српске државе и значај прве српске револуције” а у исто време да покажем „шта ваља сада да радимо и чему да тежимо у великој борби за ослобођење које се сваког тренутка може одпочети на истоку и у којој је Србији без сумње намењена прва улога”. –

Ови чланци нису могли да изађу у „Раднику” зато сам науман да их сада издам овде у Н. Саду у оделитој књизи.⁴⁸

Књига ће изнети 10–12 печат. табака, а цена јој је 50 нов. или 5 гроша. Пријатељи моји и сви они који желе да ова књига изиђе на јавност, нека се потруде да скупе довољан број претплатника а новац нек пошаљу „Задружној штампарији” у Н. Саду. Књига неће ући у штампу док се не јави 400 уписника. Из Београда и унутрашњости Србије прима претплату уредн. „Радника”.

У Н. Саду, 20. марта.

Светозар Марковић.

Радник, бр. 35 од 31. III 1872, стр. 144, бр. 37, од 5. IV 1872, стр. 152. и бр. 39, од 9. IV 1872, стр. 160.

КЊИЖЕВНОСТ

Из овога је листа већ познато⁴⁹, да *Светозар Марковић* хоће да штампа књигу под насловом „Србија на Истоку”, а ја сад јављам: да ја овде у Панчеву, купим претплату на ту књигу, као што сам готов претплату и од скупљача из околине, даљег отправљања ради примати.

До данас имадосмо „историјских” црта и дела, која даваху највише каког стратега поуке у војеној вештини и каког слаткоречивог приповедачу градива за интересантне приче; али никако не тумачише и не исказаше главне побуде што могаху потпалити и принудити свет на покрете. Укратко и нама су, као и свугде по *цивилизованим* земљама причале историје о неким ванприродним људма (вођама и владарима), који својом личној способношћу доведу преврате у земљи – те тако увек остаје прави фактор, народ, у зачелју. Ко је читао у „Раднику” неколико чланака ових, могао је видети: да се у њима представљају тадашње (за револуције од 1804) нужде и тешки услови народном животу, те се отуд природно рађа последица: незадовољство с постојећим положајем и активна воља у народу, да се то стање спреми, а ново боље заведе.

Оволико рекох у погледу правца пишевог и зато да виде пријатељи народни, да ли је вредно оваке списе о самом животу народном у руке му дати; а сад се обраћам сваком, који је загрејан новијим мислима и чврстом надом у напредујућу свест народну: да се што живље и усталачки заузме за ширење ове објављене књиге.

Књига ће изнети до 12 штамп. табака а стоји 50 нов. а.вр. Претплата се шаље „задружној штампарији” у Н. Сад или коме је наручније мени.

У Панчеву, 10. априла 1872. по нов.

Никола Марковић
у вађевини

Панчвац, бр. 28, 6. IV 1872, 4.

ОГЛАСИ

Скупљачи и претплатници на књигу „Србија на Истоку” од Светозара Марковића, моле се да пошљу предплату или на уредништво „Радника” или на „Задружну штампарију” у Новом Саду.

Радник, бр. 42, 16. IV 1872, 172.

КЊИЖЕВНА ВЕСТ

ГГ. СКУПЉАЧИ ПРЕТПЛАТНИКА НА КЊИГУ
„СРБИЈА НА ИСТОКУ”
од Светозара Марковића

Умољавају се да уписнике и новце што пре шаљу или српској народној задружној штампарији у Нови Сад или уредништву „Радника” у Београд, те да књига одмах у штампу уђе, а према одзиву да се зна колико ће се примерака штампати.

Застава, бр. 49, 26. IV 1872, 4.

„СРБИЈА НА ИСТОКУ” ИЗАШЛА ЈЕ ИЗ ШТАМПЕ

– У Новом Саду изашла је из народне задружне штампарије књижица под насловом „Србија на Истоку”, коју је написао Светозар Марковић. Цена јој је 5 гроша или 50 нов. Већ само име пишчево јамчи за унутрашњу вредност садржаја. Ми ћемо првом приликом о њој коју више проговорити.⁵⁰

Књига „Србија на Истоку” изашла је из штампе и већ се растура. Новце од продатих књига ваља шиљати на задружну штампарију. У Н. Саду књиге могу се добити код г. Стеве Ратковића, трговца, а растурачи са стране, који би хтели добити више књига нека се обраћају на задружну штампарију у Н. Саду.

У Н. Саду, 20. јуна 1872. г.

Светозар Марковић.

Застава, бр. 72, од 21. јуна 1872., стр. 5.

ИЗАШЛА ЈЕ „СРБИЈА НА ИСТОКУ”

У Новом Саду изишла је књига „*Србија на Истоку*” од Светозара Марковића. Нешто од ове књиге штампано је у „Раднику” биоградском, па због штампарских незгода прекинуто је. Нека је свакоме препоручена.

Црногорац, бр. 28, 15/27. VII 1872, 112.

КЊИЖЕВНЕ ВЕСТИ

Сва она браћа, која су добила књигу „*Србија на Истоку*” на растурање, умољавају се да новце пошаљу задружној штампарији.⁵¹

У Новом Саду, 3. августа 1872. г.

Св. Марковић

Застава, додатак броју 91, 4. август 1872.

КЊИЖЕВНА ВЕСТ

Господу и пријатеље у Сомбору, Петровом Селу, Сенти, Молу, Турији, Белој Цркви, Кули, Земуну, Стапару, Бечеју, Госпођинцима, Футогу, Вршцу, Меленцима, Старој Градишки, Вуковару, Горњим Карловцима, Плашком и др. који су примили да распродају моје књиге „Србија на Истоку”, молим да за 15 дана пошљу новце или непродате књиге задружној штампарији у Н. Саду, јер сам рад да се једном рашчисте рачуни са штампаријом.

У Новом Саду, 24. окт. 1872.

Светозар Марковић

Застава, бр. 126, 25. X 1872, 4.

ДОКУМЕНТИ

КАПЕТАНИЈА ГРАДА ЗЕМУНА
– ГРАДОНАЧЕЛНИКУ
КОНСТАНТИНУ ПЕТРОВИЋУ

Stadthauptmannschaft Semlin

k Res. 31/1872

Res. № 15

An
den Stadt Magistrat

hier

In der Anlage unterlege ich eine von meinen Vertrauten aus Neusatz übersendete Brochüre aus jüngster Zeit unter dem Titel „Serbien in Orient“ gedruckt in der National Buchdruckerei in Neusatz herausgegeben von Swetosar Markovic, welche das Entstehen Serbiens durch Revolution behandelt, und die Anträge und Weisungen stellt, dass nur durch die Revolution der gründliche und einzige Weg ist, ein Gross-Serbien zu schaffen.

Dieser Gedanke hat feste Wurzeln nicht nur in Serbien, sondern auch bei der unterjochten Rajas in Bosnien Herzegovina und Alt Serbien – ebenso in Montenegro und Österreich-Ungarn gefasst etc. etc.

Eben so unterlege ich 2 Stück Brochüre unter dem Titel „Cetiri clanka“ zur weiteren gefälligen Gebrauchsnahme.

Semlin, am 14. July

872

Jankovic Stptm²präs.³ 16. July 1872.St.⁴ Petrovic

Stadthauptmann

Res.⁵ № 31

ИАБ, Земунски магистрат, к. 1–500, 1872.

Капетанија града Земунa

Предмет бр. 15

Веза бр. 31/1872

Овдашњем градском Магистрату

У прилогу Вам достављам једну брошуру из најновијег времена под насловом „Србија на Истоку“ од Светозара Марковића, штампану у Народној штампарији у Новом Саду, која обрађује настајање Србије кроз револуцију и која даје предлоге и упућује на то да је само револуционарни пут прави и једини за стварање Велико-Србије.

Ова мисао је чврсто укореењена не само у Србији, већ и код потлачене раје у Босни, Херцеговини и Старој Србији, као и у Црној Гори и Аустроугарској итд. итд.

Исто тако достављам и два примерка брошуре под називом „Четири чланка“ на даљу употребу.

Земун, 14. јула 872

Јанковић
старешина града

16. јула 1872.

К. Петровић

старешина града

Бр. 31

ИАБ, Земунски магистрат, к. 1–500, 1872.

ГРАДОНАЧЕЛНИК ЗЕМУНА КОНСТАНТИН
ПЕТРОВИЋ – ВЛАДИНОМ КОМЕСАРУ
VON WANTZEL-U

Res. № 32

An S. Hochwohlgeborenen
den Herrn K.K. Regierung
Comm. Obersten Wantzel
in Loco

Bürgermeister Petrovic,
in Semlin

Semlin den 17. July 872

Im Anschlusse beehre ich mich Euerer Hochwohlgeborenenheit die mir vom Stadthauptmannamte in Reservatwege zugekommene von Svetozar Markovic in serbische Sprache verfasste und in Neusatz gedruckte Brochüre „Serbien im Oriente“ zur weiteren gefälligen Gebrauchsname vorzulegen.

Eurer Hochwohlgeborenenheit ergebenster

St. Petrovic

präs. 17. July 872

St. Petrovic

Stpm

Res. № 32

Светозар Марковић, брошура „Србија на Истоку“. Мере за сузбијање ове.

ИАБ, Земунски магистрат, к. 1–500, 1872.

Предмет бр. 32

Његовом Благорођу
Господину Царско-краљевске владе
ком. старешини Wantzel-u
у месту

Земуну 17. јула 872

Част ми је да Вашем Благорођу у прилогу доставим на даљу употребу брошуру на српском језику „Србија на Истоку“, штампану у Новом Саду, коју је написао Светозар Марковић и коју ми је тајно доставила управа Општине.

Вашем Благорођу најоданији

К. Петровић

17. јула 872

К. Петровић

старешина града

Бр. 32

Светозар Марковић, брошура „Србија на Истоку“. Мере за сузбијање ове.

ИАБ, Земунски магистрат, к. 1–500, 1872.

ВЛАДИН КОМЕСАР VON WANTZEL –
ГРАДОНАЧЕЛНИКУ ЗЕМУНА
КОНСТАНТИНУ ПЕТРОВИЋУ

№ 209

Regierungs Commissär
Oberstlieut^{te}. v. Wantzel

Semlin, am 16. September 1872.

Zufolge k.k.^{er} General Commando Verordnung vom 27. August 1872. Präs. № 1404 Grenzverwaltungs Abteilung wird bekannt gegeben, dass die inkriminierten Stellen der Brochüre „Srbia na Istoku vom Svetozar Marković, Neusatz 1872“ die Einziehung des Postdebts nicht notwendig machen, woran ich Euer Hochwohlgeborener im Sinne vorstehender Verordnung verständige.

Wantzel

Seiner Hochwohlgeborenenheit
Herrn Konstantin Petrović
Vorstand und Bürgermeister des Stadtmagistrates
hier

präs. 17. Sept. 872

St. Petrović

Res. № 55

wird zur Kenntniss genommen und ad acta

ИАБ, Земунски магистрат, к. 1–500, 1872.

Бр. 209

Комесар Владе поручник von Wantzel
Земун, 16. септембра 1872.

Према наредби царско-краљевске Генералне команде од 27. августа 1872. прѣс. бр. 1404 Одељења Пограничне управе обзнањује се да инкриминирана места у брошури „Србија на Истоку од Светозара Марковића, Нови Сад, 1872.“ не траже укидање дозволе за продају, о чему Вас Високородни извештавам у смислу поменуте наредбе.

Wantzel

Његовом Благорођу
Господину Константину Петровићу,
управнику и градоначелнику овдашњег Градског магистрата

17. септ. 872.

К. Петровић

Бр. 55

Примљено на знање и стављено ad acta.

ИАБ, Земунски магистрат, к. 1–500, 1872.

НАМЕСНИК МИЛИВОЈ БЛАЗНАВАЦ ПОВОДОМ
ИЗЛАСКА ИЗ ШТАМПЕ „СРБИЈЕ НА ИСТОКУ”
– ИЗ ЗАБЕЛЕЖАКА ПАЈЕ МИХАЙЛОВИЋА

Блазнавац је говорио Кости⁵⁸ да Павле треба да се мане идеје које би хтели да проведу у живот млади људи. После разговора са оцем, Блазнавац ме позвао његовој кући. Кад сам отишао, примио ме врло лепо и љубазно и онда ми је почео говорити како је намеравао да образује једно коло младих људи којима ће да опаше престо младога кнеза, с којима ће он да се узпозна и мења мисли до пунолетства, а онда с њима у друштву да дели власт и поради на напретку земље.

Ја сам му на то одговорио да је све то лепо и да тај покушај треба да се изведе. – У то време Светозар је написао књигу „Србија на Истоку”. После ове књиге Блазнавац је видео да нема ништа од његовог кола млађих људи и појаса око младог кнеза и онда ме је позвао по други пут код њега у кућу. Том приликом није ме одмах примио, него поручио да идем у башту и да чекам. Ја сам већ предвиђао да нешто неће бити као обично. И доиста, кад сам ушао у собу, одмах ме је напао и моје другове, називајући нас револуционарима, комунистима и шта још не. И онда ме позове столу, на коме је стојала књига „Србија на Истоку” сва ишарана црвеним плајвазом. Пошто ми је прочитао неколико реченица, онда се тек разгоропадио и готово почео насртати на мене и претећи да ће ме на Карабурму или да туцам камење у Топчидеру (онда су робијаши били у Топчидеру) и чисто налети тако да сам морао да дођем ближе вратима и некако ми испале за руком, те зграбим кваку изјурим напоље без збогом.

АИИ, ЗПМ, 5/XIV, оригинал.

ШО РОБИТИ СЕРБИЈИ МЕЖИ
БАЛКАНСКИМИ
СЛОВ'ЈНАМИ?
(СРБИЈА НА ИСТОКУ)⁵⁹
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЧА

Переклав і примірами пояснив

Софрон Круть.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ПЕРЕКЛАДАЧА⁶⁰

З початку 70-х років нашого віку у сербській громаді, розкиданій по різних державах, проявився дуже сильний рух до волі. Ця річ „воля” така широка, що люди по своїй охоті пхають у неї всяку всячину, котра й зовсім не стосується до цієї речі. Так трохи було і з тим рухом, про котрий ми почали розмову: так звані „ліберали” – вільнодумці – котрі були в голові руху мали своєю метою з’єднати всіх сербів до купи – у одну державу. Попереду з’єдналась тільки одна молодіж – „омладина”, котра наміру свою думала зробити через науку і освіту всієї сербської громади. З’єднання всіх сербів було у неї поперед всього, а як воно буде, що буде з того з’єднання, яке життя простого народу буде у цій новій державі – все це „омладині” було байдуже. Запевне, що як товариство був народ все молодий, вільнодумний, то вони попускали простому народові в будущій державі різні полегкості, але наймит повинен був zostаватися наймитом, а пан паном. Стального розміркування нової держави у них не було: здається, що для з’єднання вони попустили би і тими вільностями сербського люду, які вони мають тепереньки, хоч і в Угорщині.

Але, в цей же час, серед цієї ж омладини, з’явився чоловік, котрий силою розуму й братерською любов’ю до всього пригніченого люду у всьому світі розбив засновані на одних гарних словах заміри омладини, показав їй, яким правцем йде весь рід людський і як, через це, повинно з’єднати всіх сербів у одну державу і яка вона повинна бути. Цей чоловік був СВИТОЗАР МАРКОВИЧ, замучений у тюрмі тими ж вільнодумцями, котрі пішли своїм правцем з’єднання всіх сербів у одну державу. Вже одно те, що вони зробили з Світозаром, про котрого і тепер всі з шанобою говорять, показує, яким наміром і задля чого вони хочуть з’єднати всіх сербів. Видно, що вони готові кожного чесного чоловіка задушити, щоб не говорив правди людям, а все з’єднання обернути на свою тільки користь.

Між всіма працями Світозара задля нас найцікавіша його „Сербія на Істоку”, у котрій він показує, яким побитом і задля чого повинно бути з’єднання всіх сербів, а перш всього тих з них, котрі і досі живуть у турецькій неволі.

„Кілька раз говорено у нас – каже Світозар у своєму передньому слові⁶¹ – про те, що повинна зробити Сербія між тими народами, котрі говорять однаковим з нею язиком і живуть обік неї під турками. Говорячи про це люди саме думали: які межі матиме нова сербська держава,

коли визволить з-під турок рідний народ, який тоді буде уряд, і т.інше – тільки про одні надвірні форми держави. Яку ж перемену у самій державі – як у своїй теперішній, так і новій – котра постане – повинно зробити, – про все це наші люди не загадували собі розмірковувати.

Держава є не більш не менш, а тільки одна велика упорядкована громада людей – товариство. Хто пильно роздивлявся історію сербської революції у початку сього віку, той бачить, що тут не зроблено сталеної переміни ні в урядові, ні в розділі державної землі, або якої другої переміни політичної; цим побитком зроблена тільки глибока громадська революція, котра до коріння перемінила упорядкування сербської громади під турками, так це й же рух мав приричть: і на погляди сербського народу.

„А те, що зробила[сь] у Сербії революція, може нам бути наукою, що може і повинно бути метою революції у Туреччині – а, мо, і у якій другій державі. Але, щоб допевна розуміти, що нам дала революція, треба роздивитись, як зробилася наша теперішня сербська держава. Що в ній зосталось від ширення поглядів і установів, котрі зостались після турок, що дійшло приміром науки, а що простим перейомом чужих форм.

„Пояснюючи будування теперішньої сербської держави і вагу першої сербської революції, ми хочемо показати: що треба робить і до чого йти у великій війні за визволення, котра може одпочатись кожною хвилі і у котрій Сербія матиме багато діла”.

Так кінча своє передне слово Маркович, і ми могли б на цьому стати і далі подати самий переклад тільки діло в тим, що багато не чого у історії сербів звісного кожному сербові і незвісного нашій. Через це переклад книжки Марковича без решти приміт може бути не зрозумілим. Опріч того, у Марковича є кілька поглядів, з котрими ми не можемо згодитись, а для цього нам треба [багато] дечого сказати наперед переклада.

У послідні часи, особливо з початку Герцеговинського повстання 1875 р, скрізь багато заговорили про Туреччину і про долю християн цієї держави. Більш всього побивались за християнами слов'янської громади, брати котрих, болгар та серби, пропадали у турецькій неволі. За час цієї слов'янської гарячки, газети, більш всього руські – мали дуже великий дохід. Кожному хотілось знати і нове що-небудь за повстання і за життя словян у Туреччині. Незнання письменною слов'янською громадою Туреччини і життя у ній сербів та болгарів страшенне і на цей раз виявилось ясно як день. Газетні листи повнилились такою брехнею, таким дурацтвом, що аж сором згадувати. Сербі були пошиті у такий боязливий народ, гірш зайців, на болгар казали, що то зрадники, пройдисвіти і т.ін. Коли ж діло доходило до історії, то аж мороз йшов поза шкурою, бачучи знання газетних писак. Руські ж газети до того ще не минали ні одної пригоди похвалити самих себе за предковичну працю на користь болгарів та сербів. Через якийсь час з'явилися люди більш вчені і менш охочі роздавати стусани у всі боки і почали зчищати гній, накиданий газетами. Скоро виявилось, що і серби не боязливий народ, і болгар не пройдисвіти, і що болгарське царство

не пропало на Косовім полі 1389 р. і т.др. Здавалося б, що зчищуючи всю цю брехню, варто було б торкнутись і винувачення турок: чи вже такі вони ні на що друге неспосібні, як тільки безневинно убивати християн, знущатись над церквами, жінками, дівчатами і т.др. Може й тут є доволі брехні, так само, як було й на сербах, болгарях та волохах? Тільки кожному, кому приходила ця думка в голову – обрізані носи, звіччені на війні москалі,⁶² попалені села, порубані жінки й діти. Всі ці звірства затемняли розум й проганяли всю охоту перевіряти справедливість нападів на турок. Правда було і є чимало газет і людей, котрі різними способами боронять турок, тільки ця оборона – не всесторонній перегляд турецького панування над різними народами. Ради цієї оборони люди одбивають те, що було, і цим самим підривають віру в чесність їх замірів.

Недостачу ясного погляду і розуміння турецьких порядків хочемо ми більш менш поповнити. Це для нас річ дуже потрібна. Я певен, що читач має такий погляд на Туреччину, що це держава, у котрій життя мало чим гірше від самого пекла – і що нічого похожего на цьому світі нема і не було. Надіючись на такий погляд нашого читача, ми і повинні казати дещо про Туреччину поруч з другими теперішніми державами, щоб наша дальша розмова не показала чуждою. Наперед кажу, що не маю наміру боронити Туреччину і стояти на тому, щоб вона зосталась як є – ми мо' більше як хто другий бажаємо їй погібелі, з тим тільки, щоб замість неї не постало чого гіршого.

Пригадаймо поперед всього – все, у чому винуватять турок і на чому держиться обскарження.

Не може бути і речі, що турки ранених, котрі попадають їм у руки, мордують і убивають. Само по собі це діло страшне, дике, тільки поставимо його поруч з тою недавньою роботою англічан у Індії і руських у Хіві,⁶³ де були побиті у одну ніч тисячі спавших людей, до того – жінок і дітей – і все, що роблять турки зі своїми ворогами на війні, сплотніше перед цим. При цьому не треба забувати, що англічани – найосвіченіший народ у світі, а руські йдуть „освободити” сербів та болгар від „варварства” турок. Але це ще не все. Положим собі, буцім всього зробленого англічанами і руськими у 60-70-х рр. н.в. і не було, положим собі, навіть, буцім за час послідньої німецько-французької війни (70-71 рр.) німці не били з гармат у Паризький музей-працю і добро всіх освічених людей – положим, кажу, що нічого цього і не було, і уявим тільки собі долю руського москаля, не поапавшого до турок і не замордованого ними. Самі руські газети розказують, що ранених москалів по кількасот кілометрів везли на рипучих волових возах, на котрих не було ні одніської соломинки; рани їх не перев'язувались, у них заводились черв'яки – і так вони їхали по кілька днів майже без води і їжі. Коли ж вже ці нещасні попадали у Волощину і Росію, то тут везли їх у кінських вагонах без жодної підстелки, без їжі, води... Тільки небагато було таких щасливих, котрі попадали у кінські вагони – більша їх частина вмрала у страшних муках ще по той бік Дунаю. Хай кожний, у кого є серце у грудях, скаже, чия гірша доля – чи того, хто за кілька хвиль вмер під ножом турка, чи того раненого, котрий од бідку-

вання за ним „цивілізованого” уряду мучиться кілька днів, просить, щоб його добили і наслідок умирає, з’їдений черв’яками? Може скажуть, що така доля була не всіх ранених. – Запевне ні! Руська царича та інфанти великі позавадили собі цяцьки-вагони для ранених, у котрих було дуже добре, тільки ж такої долі сподобились кілька сотень, а у муках, у кінських вагонах без підстілок згинуло кілька тисяч – далеко більш, ніж пропало від турецького бузувірства. І на це можуть сказати: що вже не турки винуваті, коли мало попало до їх рук. На таке я скажу: може воно й так, а може й ні. Ми бачим, що й турки не всіх ранених замордовували, а були такі, котрі і у них виховувались у га-шпіталях. Між тим, ми знаєм, що полонені турки перходили від східного до західного кінця Європейську Росію, без чобіт і жодної одежі по тріскучому морозі. Скільки їх таким побитом загинуло – ма-буть руський уряд не скаже. Та на що лучче, як Руський уряд тисячі черкесів голих і босих у морози виселив з теплого Кавказу у Олонцьку⁶⁴ й інші північні губернії на вірну смерть.

Тільки винувачення турок за їхню поведінку з раненими – поява часова і не може мати такої ваги, як винувачення їх за упорядкування, котре держиться віками. На цьому – то ми й задержимся. Але, перш ніж почнем рівняти упорядкування Туреччини з другими державами, ми повинні глянути на тії підстави, на котрих воно держиться.

Турок, чи то пак, турецький уряд, державу, винуватять у тому, що там вся громада поділена на двоє шарів: турки (магометане) пануючий шар і рая (всі християне), шар підгнічений. Коли б вся вина була тільки у цьому, то над нею нічого було б і зупинятись, бо тепер немає ні одної держави, у котрій не було б пануючого шара і шара, котрий робить на користь панів. Тільки ж обскарження йде далі, зачерпує появу глибше і знаходить, що рая не має ніяких прав (*de facto*) на ділі; між тим, як у всіх других державах рая має право скаржитись на панів і суд повинен карати пана, коли він переступив межу здирства, положену законом. Рая турецька, виходить, не повний громадянин держави. Існування такої неповноти громадянства читач знає: з відчотів консулів – представників різних держав у Туреччині і від тих небагатьох путешественників, котрі з великим страхом послідніми часами проскочили через Туреччину. Опріч того, це ж саме підтверджується самими турецькими християнами, котрі своє горе розказували консулам, путешественникам, або й самим довелось стати перед лицем більшої купи громади, ніж поодинчі консули та путешественники.

Не одбиваючи дійсності всіх кривд турецького уряду, я повинен звернути увагу читача ось на що:

1. Ні у одній державі, опріч Туреччини, нема консулів, повинних дивитись за пануючим шаром і приймати скаржу на нього від раї і все це розказувати як свому урядові, так і всій письменній громаді.

2. Мені самому траплялось часто чути дуже кумедні скарги людей на свій уряд, а ще чудніші їхні бажання. Приміром мені сербійці (сербі княжества) скаржились, що у них дуже великі податки і, що їм би хотілось бути під московським урядом, – такого бажає народ, котрий може „кожен день їсти курку в супі”, котрий має право сам ради-

тись про свої громадські справи і направляти їх, як сам хоче. Лічу потрібним примітити, що це я чув до початку війни 1876 р., коли ще не було там ні руських добровольців, ні Рістіч не вспів ще повернути уряд на московську доріжку і обідрати весь народ до нитки. Од різних слов’янських писак у Австро–Угорщині мені приходилось чути те ж саме: що й вони хотіли б бути під руським урядом, бо тут нема волі їхній мові. І це люди говорили після звісного майського указу царя,⁶⁵ заборонившого мову 14.000.000 люду малоруського.

3. До того часу не було ще ні історика, ні путешественника на Балканському півострові, котрий би звертав увагу на державу у державі, на громадське життя і стосунки між громадянами, заведені по своєму старинному, не написаному звичаю. А між цим, іноді ці звичаї бувають дуже широкі і не дають казенному урядові мішатись у стосунки громадян між собою, а як це трапляється, то є не що інше, як поодинчі випадки. Треба ще не забувати, і те, що путешественники і писакі різні часто побиваються за гірким життям народу у чужій державі, а своєї раї і її життя зовсім – або не знають, або не хочуть і бачити. Через все це у їхніх описах гірке життя турецьких християн з’являється прибільшеним. Щоб навести примір, як письменні люди бідкуються за заграничним гірким життям мужика, а свого не бачать, ми вкажем на ч. 5 львівської „Правди”⁶⁶ за 1878 рік., де редакція бідкується за українським мужиком, що піп хотів з нього 3 карб. за похорон і каже: „Порівняймо сей стан з нашим, а корисний суд вийде по стороні нашого духовенства. А на некористь закордонського”, – коли ж кожному, а тим більш редакції „Правди”, відомо, що галицькі попи беруть за ті ж похорони і по 10 – і⁵⁰ злот. – що чинить більш від 3 крб.!

Це все я говорю зовсім не для того, щоб боронити Туреччину і казати, що життя християн там не гірке; я навіть не одбиваю, що консулам і путешественникам турецькі християне скаржились на своє життя і вони це переказали зовсім вірно. Я тільки наведеними примірами хотів показати, що саме скарги буває прибільшеним від незнання життя у других державах і переказується другими безвідносно, що видає це життя далеко гіршим, ніж воно є поруч з життям другої раї. До того ж турецькі християне у одному назвиську „турок” бачать таке зло, що кидаються у далеко гірше, тільки з другим назвиськом. Так, приміром, було з більшістю повставших у Герцеговині рр. 1875–76, де племена, нічого не плативши туркам, зовсім не знавши над собою турецького уряду, опріч імени, кинулись битись з турками, в надії стати чорногорськими підданими, і належать до безобмеженої самоволі князя Миколи. Іноді случается, що турецькі християне у путешественниках бачать великих людей, котрі можуть їм зараз допомогти (як це було з пан-ю Ірбі) і через це не жаліють фарб, щоб найгірше розмалювати своє життя.

На підставі всього казаного мною, кожен безсторонній читатель повинен згодитись, що ми дуже мало знаєм певного про життя християн у Туреччині. А мені більш нічого не треба, як тільки, щоб читатель відкинув від себе все, що начувся з різних слов’янофільських газет, котрі, сказати до слова, не знають, що таке був за бой на Косовім

полі 1389 р. З мене, навіть доволі буде, коли читатель перед усім своїм знанням Туреччини поставить знак запитання.

Тільки щоб читатель не дивувався різними звірствами турок, про котрі ми будемо оповідати далі, і котрих все-таки не може забути наш читатель, то ми зрівнюємо життя мужиків руських з турецькою раєю. Берем задля цього Росію через то, що вона ходила визволяти турецьких християн, дати їм волю; значить, берем – очевидячки, ту державу, котра і сама себе і другими лічить по своєму упорядкуванню далеко луччою від Туреччини.

Наші звістки про життя у Росії якраз з того часу, коли вона збиралась воювати (од 1875–76 рр.). Додамо, що звістки ці з України,⁶⁷ де життя простому чоловікові, як кажуть всі руські економісти, далеко лучніше від других країв Руської царевини. 1877 р. у Київському суді розбиралось, діло про бунт Чигиринських мужиків („Киевлянини”⁶⁸ № 95, 96, 97, 98) і одного з них (Хому Прядка) засуджено в Сибір, в найдаліші, а 72 чоловіка у тюрму на різні строки. Бунт же той був не що інше, як тільки те, що мужики не хотіли приймати нікуди не гідної землі (сипучих пісків) замість доброї, котру київське начальство хотіло од них відібрати у свою користь. Само вище начальство згоджувалось, що мужики були праві, а все-таки своя кишеня дорожча ніж совість, і мужики повинні терпіти. Це ми навели одну з недавніх і зовсім звичайну роботу руського уряду. Що ж роблять пани та підпанки з простим чоловіком, те от примір: у селі Жуках (Полтавського повіту) вправляючий (чи помічник його) маєтком Кочубея Кашпір серед білого дня нападає у полі на людей з рушницею, забирає скот, і мужик тільки його і бачив (Громада”,⁶⁹ № 2, стр. 64). Суду на нього теж ніякого не можна найти, бо він робить все без свідків. – У Лохвицькому повіті (Полтавська губ.) председатель земської управн Савицький, предводитель дворянства, теж Савицький, мировий суддя Тарновський і т.інші великі пани мають плантації тютюну, для порання з котрим наймають дівчат; ці дівчата мусять цілий день працювати на плантаціях, весь вечір голими танцювати перед п'яними панами і їх гістьми, ніч з ними спати, а вдосвіта бути вже на плантаціях. (Ib. 58). Або от вам ще: у селі Ісайках (Каневського пов. Київської губ.) волосний старшина Онупрієнко посилає щонайкращих дівчат з села до станового і слідователя на страту дівочтва (Ib. 90). Той же старшина безневинно убиває людей на смерть, і йому нічого за це, бо догодує становому і слідователеві. Врешті з тим і підпанки, от як Крилов з села Степановки (Кременчуцького пов., Полтавськ. губ.) ножем забиває людей, те ще й чваниться цим – і його не карають.

Я навів тільки подинчі випадки, з котрих можна ясно бачити, що у Росії пани та урядники мають таке ж самоуправство і нічим не гірш роблять від турок, як про них чуто. Отже ж бачимо: хоча й у Росії є рівноправність всіх громадян, а мужик, все-таки, по закону буде сидіти у тюрмі, коли того захоче пан та начальство, також безневинно його уб'ють, будуть знущатися над його дочкою і т.п. – коротко казати: все те, що робиться у Туреччині, робиться з однаковим правом і в Росії. Здається, після цього нам нічого накидатись на Туреччину і ляяти її на

чому світ стоїть, бо у ній нема нічого такого, чого не було б і в других державах. Але, мало того, що у Росії робляться такі ж самоуправства, як і в Туреччині, по звісткам самих руських газет видно, що у Туреччині болгарини у кожному селі мають школу, а то й дві, коли село велике. У Росії ж і один школяр припадає на 700 хлопців.* Ті-ж руські газети підтвердили, що добробут турецької раї далеко луччий, ніж руських мужиків.

Здається, всього цього було б доволі, щоб сказати, що Туреччина упорядкована так само, як і Росія ще й трохи лучче, бо там добробут раї – луччий і освіта більша, тільки, поки що, ми цього не скажем, хоча й кожному безсторонньому чоловікові, після всього нами казаного, це стає ясным. Ми тільки поперед всього звертаєм увагу читателя, що при такому негідному упорядкуванні держави, як Туреччина, добробут люду може бути луччим ніж у других державах, упорядкованих більш „цивілізовано”. Це одна з дуже важних появ державного життя люду, і ми просимо читача не забувати про неї. Кажуть, буцім-то добробут болгар луччий, ніж руського мужика від того, що там земля далеко лучча, тільки навряд найдеться багато людей, котрі згодяться з цим. Мені здається скоріше, що турецьке упорядкування допомагає громадянам вироблювати такі відносини між собою, що уряд завше зостається собі в стороні, не мішається в громадське життя і через це, який би не був він негідний, допомагає розвою добробутовому і розуму далеко більш, ніж який другий уряд. Дуже характерний примір і підтверду тільки що казаного ми находим у Каниці, котрий кожним словом у своїй книжці показує любов до болгар. От що він пише: „Волоське переселення у Туреччину почалось 25 рр. назад і дає повід зробити деякі дуже характерні етнографічні зрівняння. В той час, як на волоському березі (у конституційній державі) від притиску боярського господарування – волох, як чоловік стоїть на одній вишині з південно-аффіканським негром, і зовсім справедливо малюється, як сама лінь; тут же, на болгарському березі (у Туреччині), де християнам взагалі нелегко живеться під тяжким гнітом турецького панування – він виявляється моторним і інтелігентним...” – і далі читаєм про містечко Бресови, у котрім живуть переселенці: „Все місто носить на собі печать звісного добробуту, – печать, котру не могла стерти навіть вся тяжість, накинута на раю колонізацією татар та черкесів” (Т. I. „Доп. Bulg.”).⁷⁰

Трудно думати, щоб Каниці брехав, говорячи про волоських переселенців, а коли це правда, то така поява найясніше показує, що у Туреччині громадське життя не замерло, не перестало ширитись, як це думають завше всі. Кожен історик сербів та болгар пише історію народу тільки до того часу, поки не прийшли турки, так що весь час життя сербів та болгар під турками, по їх розумінню, не було історії.

* Не лишнім буде нагадати, що болгарини у своїх школах учать на рідній мові. – У Росії ж можна вчити тільки на одній московській. Значить 14 міл. малоросів не мають ні одної школи.

Навіть наш Світозар Маркович каже: „Як був сплюндрований турецький уряд (у Сербії), сербський народ почав далі ширити своє громадське життя з того міста, на котрому його задержано турецьким пануванням”. Така річ від чоловіка, стоячого на чисто народнім полі, вважаючого у історії на життя самого народу, а не царів та панства – якої не стосується до всього другого. Тільки нам нічого буде дивуватись на це, коли пригадаєм, що всі історики сербського і болгарського народив дивляться так на турецьке панування; до того ж, сербові, з молоком матері всавшому у себе ненависть до турецького панування, трудніш ніж кому безсторонньо глянуть на турок.⁷¹

Всього казаного нами про турок недоволі, щоб уявить собі їх важність, з того чи другого боку – для сербів. Нам ще потрібно роздигнутись старе сербське царство, долю мужика – більшої частини народу у ньому – і яку перемену внесли з собою турки в життя цього народу. Тоді для нас стане ясніша Туреччина і ширення громадського життя у Сербії після знесення турецького уряду.

Сербське царство і турки

Доба життя сербів від часу, коли вони заселили балканський півострів (636-638) до династії Неманічів – Бели Уроша (1120 р.) така темна, що деякі історики зовсім її не переглядають, а починають історію з Бели Уроша, поминаючи 4,5 століття (Майков).⁷²

З цього часу серби починають жити у державі, котра з кожним роком кріпне і робиться страшною сусідам. Тверду основу такому напрямові в житті сербської держави поклав Неманя, а підкріпив його син Степан Первовінчаний, коли світська власть стала в руку з церковною. До того часу великі жупани, князі не мали тої уквітчаної святістю сили, яку починають мати з цього часу в очах народу. Власть в очах народу з'явилась ділом не земним, а небесним, і через це здобула таку силу і шанобу, що передача її стала неможлива. Така спілка була корисна для обох: попівство іменем бога приказувало шанувати власть і за це від власті світської здобувала щирі подарунки з добра, віднятого в народу. Від такої обопільної користі спілка ця не розривалась аж до доби, коли турки все скасували. Спілка уряду з церквою почалась і довгий час підтримувалась кровним родством верховних людей в уряді і церкві. Степан Первовінчаний і Сава I – архієпископ були рідні брати. Те ж саме було і з синами Степана – молодший син його Предіслав постригся у монахи і опісля був архієпископом з прибраним іменем Сави II.

Кожний зрозуміє, що життя простого люду, більшості сербів з початку державного упорядкування і спілки з церквою мусило сильно перемінитись. Хоч як темна доба життя сербів до початку держави, все-таки на підставі цієї самої темноти, деяких, кусників, записаних то сям, то там, і різних записів про хорватів – найближчих родичів та сусідів сербів ще в старих містах осілості, записів про цю і бувшу зараз за нею добу, можна думати, що всі серби були рівня між собою. Верховна власть над ними була у руках не одного, у кількох, незалежних від

одного, людей, котрі, в свою чергу, не мали необмеженої власті над тими людьми, головою котрих вони були; діла більшої і меншої ваги розсуджувались на „соборах”, на котрі збирались старшини роду.

Мало людей поруч з тією землею, котру оселили серби, і, більш – менш, рівноправність всіх дають право вважати, що земля не мала ціни і не була власністю одиниць, запевне, опріч того шматка, котрий був власними руками розчищений задля хліборобства. Та й то цей шматок був власністю до того часу, поки чоловік робив на ньому.

Таке просте життя серби мусили понехати від натиску ворогувавших між собою сусідів – греків та болгар. Кожному з них хотілось покористуватись цією, ще неупорядкованою, силою. Греки мали такий замір ще з самого початку оселення сербів на Балканським півострові. Та серби, наче чуючи, до чого може довести їх чужа віра і новий побут життя, з першою пригодою відіурались цивілізації, накиненої їм греками. Але відіуратись політичного життя серби не могли; візантійці і болгарі покидали їх в спокої, і кінцем цього був Степан Неманя (1114–1200), „милістю божою цар” і „збирач страчених країн своєї батьківщини”. Ставши монахом р. 1195, він, так би мовити, став основою тій спілці церкви з урядом, котру так щиро піддержували і закріпляли його найближчі потомки.

„Ізгойство” (прогнання з громад), бувше у всіх вільних слов'янських громадах, з поміччю почавшого кріпнути самовільства, виродило верству людей, котра мусила глядіти собі нових місць на оселі. Ще з початку сербської держави, коли ціна землі була невисока, нові місця знаходились легко і без великої страти для робітника. Але безнастанні війни, що мусили вести сербські великі жупани з сусідами, виродили верству старшини – властелей з людей, заслуживших це не одним добром державі. А разом з цим з'явилося багато полонеників-робітників, не мавших ніякої ціни. Від цих двох появ кожний шматочок землі мав свого господаря, котрим, звичайно, був властель-старшина, і ціна на землю піднялась. Робітник, прогнаний з своєї громади, мусив вже селитись на чийсь землі, мусив договорюватись з її хазяїном і кількістю своєї праці дарувати йому за право оселення на його землі.

Опріч війн з сусідами, у Сербії часто траплялись усобиці, війни між братами за наслідство, війни дуже жорстокі, для народу далеко гірші, ніж війни з сусідами. Під час війни Степана Первовінчаного з братом Вуканом багато обивателів не тільки кидали свої рідні поля, а ще мусили ховатися по чужих краях. Через це верства хліборобів, шукавших місць для осель, сильно збільшилася, з кожним разом до них приставали нові та нові товариші. Голова уряду, мавший необмежену власть і несудимий, найшов, що має право роздавати своїм любимцям і різній старшині, не тільки незаселену землю з правом її заселити, а й працю людей на землях, котрі до того часу були власністю оброблявших її. Монастирі нарівні з другими людьми, приймали од благочестивих королів сербських подарунки – землю з робітниками, котрі мусили працювати на користь монастиря.

Таким побитом за короткий час всі хлібороби опинились в залежності від панства світського і попівського.

Ві Львові, дня 10. лютого 1881.

Виходить раз в місяць — кожного 10-ого. Редакція і Адміністрація в Львові, у вулиці Жовківській, ч. 28.	СВІТ	Предплата: на пів рік . . . 4 р. на рік . . . 8 р. на чверть року . . . 1 р. Одно число 40 кр. Спотреблені рукописи не звертаються.
Рочник I.	ЛІСТОГРАФІА ЛІТЕРАТУРНО-ПОЛІТИЧНО-НАУКОВА ЧАСОПИСЬ.	Число 2.

БОРИСЛАВ СЬМІЄСА.

(Дальше.)

Густим клубом парсував до гори пісок, де впала розмахнена підойма. Робітники в смертельній тривозі кинулися до Бенедя.

— Що то таке? Що там? — гомоніли гості. — Що сталося?

— Підойма завалилася чоловіка.

— Звалилася? Пой, боже! — двалося чути між дамами.

— Ні, не звалилася, — кричали! — роздалося з ніг робітників.

— Живий! А! — відскакував Леон, котрого врятував Бенедя вхопив був нові шматки за серце.

— А дуже свавільний?

— Ні, не дуже! Се був голос будовничого, котрий також при тім звучав несподівано почути, як під ним ві с сего ні с того дьявольська могила.

Товпа гомоніла і таснулася довкола свавільного. Дами охали та пищали, кривачи уст та виставляючи на показ, які то випливали та жахлого серця. Леонів все ще щось неважно шуміло в голові і думки не могли зібратися до купи. Навіть щоголь у своїй квітці ципотів жалібно та перхав по нутах, вставало не міг дивитися на людську муку. А Бенедю все ще лежав на олівій місці, посміявся як боз,

зоставляючи зі спілєкними зубами. Підойма звеспила його остриєм сукон о бік, прорезала опинку і сорочку і фавіла в клубі ліру, с котрої пуснулася кров. Але підойма засагнула і троха висше, по голондичці, і через те їмню побавляв его на хвильку відлітку.

— Води! Води! — кричали робітники, що захопилися тверезити Бенедя і перев'язати его рану. Принешено воду, перев'язано рану і зважовано кров, але відтерети

зовмілого годі було. Удар був дуже сильний і в небезпечне місце. Над ціями товариством завлягали знов чхара неприємности.

— Возміть го, винесите оттам на вулицю! — кричали в кімнці Леон, — а ні, то занесіть до дому, та приляжте доктори!

— Живо, живо! — підганяв будовничий.

Зник два робітники взяли Бенедя за руки і ноги та понесли крізь натовп людей на вулицю.

Завду будовничого з залу підійшов майстер мулярський і діткнувся его плеча рукою. Будовничий зіскасує і обернувся на друге, мов за дотавком пекучої кривачки.

— А видите, пане будовничий, — я добре казнав.

— Що, що таке? Хто казнав?

— Я казнав — шептав стиха, спокійно майстер, — не спускаючи каменів на дружка, бо небезпечно.

— Е, дурель ти! От вудь, не що інше, а паний був, не відкочив, — хто ну вище! — відповів озучливо будовничий і відвернувся. Майстер стис плечима і зжовк. Але будовничий почував шпильку в нутрі і трохи не пінявся до злости.

Між тим пара було кінчити завдання. Школярники справдили рибина на яву, досить вигляду драбнику, і він заліз по шій на дно рову, де на привичечній місці лежав фундаментарний камінь. На верхній площі каміня була оплодбана шти-

рограмна, десять глибова ямка, а довкола неї червовався сміжні плями крові, що бризнули з рани Бенедя. Рабів прижуркотило ще якусь моляту в відтвк перший княву несподіваний срібний гріш до видобавної в камени ямки. Зи яма то саме школярники і відтвк почали й прочі гості алмазанти східцями і кидати хто більш, хто менші монети в підвалу. Дамн скризували та хатилися на східцях, піддержували мужичинами, тільки Леонів дочка Фанія гордо

ЕМІЛЬ ЗОІА.

рограмна, десять глибова ямка, а довкола неї червовався сміжні плями крові, що бризнули з рани Бенедя. Рабів прижуркотило ще якусь моляту в відтвк перший княву несподіваний срібний гріш до видобавної в камени ямки. Зи яма то саме школярники і відтвк почали й прочі гості алмазанти східцями і кидати хто більш, хто менші монети в підвалу. Дамн скризували та хатилися на східцях, піддержували мужичинами, тільки Леонів дочка Фанія гордо

Насловна страна часописа *Світ* (Светлост), са другим наставком *Передне слово* перекладача (Предговора прєводиоца), који је у њему штампан (видети белспку 59).

Як у кожного господаря — властеля землі було більш, ніж робочих рук до неї, то щоб заманити на свою землю більш робітників, властелі давали різні полегкості. Другі ж властелі, не хочучи упустити робітників, просили голову уряду дати їм право задержувати робітників на своїх землях. Голова уряду, завше залежачи від вищого панства (феодалів), мусив давати їм такі грамоти; початок кріпацтву був покладен. До першої чверті XIV віку кріпацтво так розширилось, що про нього вже приходило у записках.

З половини XIV віку ми вже маємо доволі різних податків, щоб уявити собі життя кріпаків, — я говорю про „Законник царя Душана“.*

Законник Душана писався в ту пору, коли ще не зробилось конечном закріпощення робітницького люду сербів і ще не вяснилились певні відносини його до панського шара громади. Вся мета Душанового царювання була в тому, щоб царську власть зробити незалежною від панства — феодалів, завести самодержавність і централізм. Все це мусило виявитись в статтях Законника. Від того то Законник повинен нам бути скоріш помітчу, щоб побачити, куди і до чого мало дійти життя робітницького шару в сербським царстві між статутами, показуючими яке воно було. Підтвердження нашої думки дає видання Доповнень Законника 1354 р., котрі мали метою викорчувати самовільство панів над кріпаками і обмежити ширення самого кріпацтва.

Але обернімося до Законника й гляньмо, на яке життя робітницького шару він натякає. Найнижчий і найбільший шар сербської держави чинили меропхи і отроки; життя тих і других було не однакове. Меропхи сиділи на землях якого-небудь пана на звичному договорі, не сповняти котрого кожний боявся під страхом суда і кари. Отрок був помимо закону (§ 71). Життя меропхів на землях монастирських, властельських і царських, було теж не однакове. Монастирям меропхи, перш всього, не платили ніяких казенних (державних) дацій, не несли служб (повинностей): харчувати військо, давати підводи і т.і.; вони повинні були працювати тільки на монастир. Кожен меропх повинен був впорати 3 дні орання кругом (зібрати з поля, звести, вимолотити і т.д.). Опріч того, ці меропхи повинні були робити у монастирських садах і виноградниках.

Життя меропхів на землях царських, чинивших власний маєток царя, було ось яке: вони робили два дні у неділю панщини і, поверх то-

* Не глядячи на доволі велику письменність про „Законник“ і різні хрисовули, маючи вагу заради вяснення життя шарів і відносин між ними у сербському царстві, можна сказати, що питання про побут робітницького шара цієї держави дуже і дуже невясненне. В працях по цьому питанню робітникам більш всього шкодить охота показати сербське царство появою дуже гарною, чимось таким, що якби турки його не зруйнували, то воно затемнило б собою всі другі теперішні держави: воно, як каже Майков, з'являється „государством, быстро идущим прямою дорогою к достижению совершеннейших (!) образцов общественного и государственного быта“. Не диво, що від такої охоти вони натягують одне, а опускають друге. Далеко безсторонніше до цього діла взявся Зігель, тільки, на жаль, він ще не успів намалювати цілого способу життя робітницького шару.

го, два дні в рік – у косовицю і при винограді. По всьому можна думати, що й царські меропхи, як і меропхи властелів, платили ще у рік по одному перперові. Таке ж життя було й меропхів властельських, з тою тільки одміною, що пан мав право судити своїх меропхів, виключаючи вчинків проти держави і царя. Царські ж меропхи судились або царськими суддями, або мали своїх виборних суддів.

У всіх випадках кріпацтва меропх зі своїм потомством був спадковий маєток пана, котрий міг його продати, проміняти – тільки разом з землею, на котрій сидів меропх.

Окрім панщини меропхи платили ще різні дації у казну: соки, намет і харач, котрі збирають двічі в рік: перед Різдом і на Дмитра (26 окт.). Від тих дацій, як казано, були вільні церковні меропхи.

На підставі Законника можна прийти до деяких веселих думок про громадське хліборобство, задругу, кругову поруку і т.і. установи, при котрих життя простого чоловіка буває легше і веселіше. Тільки, на нещастя, головні речі: кріпацтво, суд панський над кріпаками, невелика сила царя поруч з феодалами – ставили питання про легкість життя меропхів на дуже хибку основу, підтверду чого ми і знаходимо у з'явленні на світ доповнень до Законника.

Самий Законник, с.е. статуту видані 1349 р., був написаний більше царської пихи. У ньому були записані, і то не всі, бувші звичаї громадських відносин і він дуже мало впливу мав на розширення різних стосунків у державі. Поміччю Законника монахи і панство закріпили за собою законом ті привілеї, котрі вони самі видумали і користувались ними на ділі. Більшість же сербського люду – меропхи та отроки, не збудули ніяких полегкостей у цьому Законникові, здається, що їм ще врізано вольностей. Приміром § 68 забороняє всім себрам (не панству) збори і ради під страхом відрізування ух і випалення вік починателю цього діла. Мені здається, що при добрій охоті цей закон можна так розтягнути, що кожна сільська рада, маючи заміру вкоротити самоволю пана і не дати йому переступити закон, буде лічитись беззаконною, і самий найщиріший громадянин, або й кілька, збудеться власних вік і ух. Що такі появи не були чудом у сербському царстві – це ми побачим з різних законів самого ж Душана. Взагалі, треба сказати про Законник, що писателі його не дуже морочились над докладністю запису.

Здобувши освяту своїх привілеїв законом, панство (проніарі), однак, цим не задовольнилось і захотіло поширити їх на шкоду хліборобам. Шар робітників, ремісників у сербському царстві був малий, і життя його зовсім неясне, так що, на основі першого, ми і не будемо їх чіпати. Ширення кріпацтва йшло своєю чергою, і Душанові, як дуже розумному, дальновидному і крутому господареві потрібно було зупинити панство. Для виконання своєї наміри Душанові треба було повернутись до кріпаків, у котрих би він найшов собі дуже сильну підпору проти феодалів, ворогів його і всіх кріпаків. Душан, видимо, розумів це і задумав, коли не зовсім скасувати кріпацтво, то, принаймні, не дати йому ширитись. Ця міра була тим потрібніша, що гірка доля кріпаків наганяла їх у розбійники; розбої, крадіж страшно розплодились, а, разом з цим, і завсїгдашній товариш гіркої долі – п'янство; панство явно

не слухалось Душана: появились у великій силі фальшиві грамоти; неправдивість суддів стала щоденною появою... Все це потребувало гострих мір і от, через п'ять літ по першому виданню Законника, з'являються доповнення.

З першого ж слова (§ 137) Душан приказує, щоб грамоти його „не прислухались”, далі йдуть прикази, щоб не касувались грамоти городів і про фальшиві хрїсовули; а третій закон цих доповнень забороняє брати з меропхів більш, ніж дозволено законом. Третя за цією забороняє панству заграбовувати собі села і людей... Тільки що згадані закони найясніше показують, як панство слухалось голови уряду і як поважало права меропхів. Вже по одному цьому можна думати, що на ділі меропх був те саме, що і отрок,* котрий, як каже Зігель „мало чим різнився від рабів” („Законність Стефана Душана” вип. I, ст. 126).

Отрок не смів покинути свого пана, а то, піймавши, його клеймували тавром і розрізували носа; хто ж поміг отрокові втікти від свого пана, мусив дати сімох замість одного.**

Беручи у обзір причини, що заставили Душана видати доповнення і тих людей, котрі його писали (патріарх Іоанікій, всі архієреї, духовенство мале й велике, благовірний цар Стефан і всі властелі його царства, малі і великі), ми можемо думати так: ті людські закони,*** обмежували самоволю панства над меропхами, котрі з отроками чинили більшість всього люду сербського, проявились частиною невстановлених відносин панства до кріпаків, притиску християнської науки і державної мудрості самого Душана; на ділі ж все йшло своєю чергою – властелі стали нсобмеженими господарями, а меропхи і весь робітницький шар – отроки, все одно що рабами, невільниками.

Уявм собі, що життя меропхів за царування Душана було ще не таким гірким, як про нього можна думати, і поки що річ стоїть так: меропхи – кріпаки (більше, менше – все одно) панства – властелів, котрі мають дуже велику охоту робити насилля над ними. Вмирає Душан (через рік після видання доповнень); він був перший з царів, що старались дуже відняти силу в феодалів і збудувати державу самодержавну. В цій намірі були видані ті закони, обмеживші владу панства і давші більш сили цареві. Нічого й казати, що така переміна державного урядкування зовсім не могла подобатись властелям, і, коли ми не ба-

* Даничич у своєму „Рјечнику” слово „отрок” пояснює так: „Servus, котрий сидів на землі царській чи властельській і повинен був робити на царя чи властеля...”. Так називаються й ті самі, котрі в тих самих записках попереду названі тільки „людьми”, через це я думаю, що це слово було названієм всіх тих, котрі були під властю властелина і різнились між собою тільки другим названієм.

** Чи не можна на підставі цього закону § 93: „хто pomoже втікти (кріпаків) чоловікові у чужу землю, да дасть хазяїнові семерох” – чи не можна думати, що у Душанову добу, коли писався законник, вже був звичай перекладати кріпаків з місця на місце.

*** Коли тільки „людскістю” можна лічити кріпацтво §§ 21, 44, 56, 67, 111, 113 і др.

чимо міжусобиць за царювання Душана, так тільки від того, що Душан був далеко розумніший і крутіший від раніших господарів.

Що повинно було настати після смерті Душана? Питання всім царюванням Душана було поставлено так, що подальша історія сербського царства залежала від його першого наслідника. Коли б Урош V, прийнявши батьково царство, прийняв від нього і всі його способності і встиг докінчити почате Душаном, в такому разі сербське царство постало б самодержавною державою і могло б стояти ще довго. Тільки Урош показався зовсім не таким, яким йому треба було бути. „Притиснуто яче (сильніше) све навише скаче”, – каже сербська поговорка. Як раз так було та на цей раз. Властелі, притиснені Душаном, тепер почули волю і своє самовільство довели до того, що сам цар Урош хотів втікати з свого царства, але завчасу був вбитий на полоюванні одним з феодалів – Вукашином. В державі, почавшій було упорядковуватись, крпко настали сварі і страшний непорядок.

Яке ж життя в цю добу настало для меропхів і всіх себрів (не панства)? Одгадати це не трудно, беручи в обзир їх життя за Душана, коли на нього дивитись з самої світлої сторони, і намічений характер панства. Коли за Душана стан меропхів і всіх себрів і не був таким злим, як це ми думали, дак тепер він мусив дійти до того. Гірше вже не могло бути.

Здавалось, що діло таким не могло довго стояти, повинен був одпочатись рух народу за визволення себе із такої неволі – і раби ж старого Рима бунтувались і бились зі своїм панством. Тільки стан рабів сербських був далеко гіршим: у Римі раби здержувались одною чоловічою силою. Як вони були зібрані до купи і бачили перевагу сили на своїй стороні – вони піднімались на панів. Сербські ж раби здержувались у такому стані, oprіч просто чоловічої сили, ще й християнською наукою за душу і тогосвітне життя. Велика сила монахів (на 1.000 хат по 50) більш же нічого і не робила, як тільки навчала простий люд коритись панству, обіцяючи за це царство небесне і всякі такі добра, у котрі, мабуть, і самі не вірили, бо жили самі на цьому світі на всю губу. Їх праця мала успіх тим легше, що сербський люд дуже гарячий і може терпіти багато ради якої-небудь думки. Притиск попівства на сербський народ з самого початку спілки держави з церквою був саме політичний. Народ зоставався (як і тепер по християнських землях) тим же старим язичником, він тільки перейняв дещо з нової науки – деякі звичаї, котрі й почав робити поруч з старими. Самий же осередок, зерно християнської науки йому було переказано так перекручено, з такими додатками та змінами, що воно дуже далеко було від справжньої християнської науки. Перекором державній християнській науці з'явилась патеренська ересь, занесена сюди з Болгарії богомілами. У Босні вона розширилась дуже сильно, так що багато панства її держалось, тільки недоставало пригод, котрі б викликали її до політично-революційної роботи, і через те вона не зробила ніяких політичних перемін. Поновити державне упорядкування прийшлося новій силі, що з'явилась на Балканському півострові ще за часів Душана – туркам.

Року 1353 невелика ватага турок під Сулейманом, сином Орхана, перейшла через Дарданели і взяла берегову кріпость, теперішній Джемелик. На цей раз турки прийшли на Балканський півострів вже не гістьми, як бувало попереду вони приходили, на поміч двом Андронікам, що бились за царство, або Ганні, жінці Андроніка III, і узурпатора Кантакузена. Теперка турки вже самі хотіли опинитись на Балканським півострові і з кожним днем розширювали межі своєї держави. Воїни їх на цей час були без осібних, виділяючихся в ту добу звірств; вони наки-дали на народ дації і встановлювали своїх управителів.

Ставши твердо на Балканським півострові, турки дуже сонно вели свою роботу: вони задовольнялись даціями з слов'янських королів, деспотів і т.і. Конфедерації сербських господарів не могли нічого вдіяти туркам і розбивались об їх спавшу силу дуже, дуже легко. Хай майбутні історики і стратеги розберуть це питання: чи 60.000 військо братів Марнявчевичів розбило 4.000 турків (1371 р.) тільки одними військовими хитрощами, чи сюди примішується і дещо інше?*

Це питання не втрачає своєї сили від того, що 20.000 турків було побито 30.000-ним (1387 р.) з'їднаним військом царя Лазаря і босанського короля Твердка, бо далі йде Косовський бій (1389 р.)** і поволі триваюче мало не цілий вік і, наслідок, зроблене без бою покороення сербських земель на балканському півострові турками. Турки зробили це, наче корячись прекій потребі, і наперекір своєї охоти. Ніде не запримічаємо страшної, жажливої, до послідньої краплі крові, боротьби з „азіатськими варварами”. Одна частина сербських земель балканського півострова була взята турками на підставі наслідства, а друга сама згнила і досталась їм без жодного бою.

Властелі (панство), щоб не стати нижчим шаром держави і не зрізнятись з кріпаками, частиною втекли за кордон, але більшість потурчилась та побусурманилась для розкоші та панування над своїми ж кріпаками. Тільки невеличка купа їх втікала у ліса та гори і пристала до тих розбійників, що не переводились там з початку кріпацтва у сербській державі. В цій ватагі була тепер принесена вища думка, ніж простий розбій. Тепер їм метою стала війна з турками за „крст часни і вијеру кристьянську”. Ця думка помирила панів і кріпаків: неясні згадки про самостійне царство, про славного Душана, Лазаря та ін., що тепер уявлялось згинуле в світлості; і здавалась вона такою гарною, доброю для життя всіх. Тут, серед дрімучого лісу, під шелест листя та дзюрчання гірських річок почали вперше згадки про минул складатись у прості, але стрункі пісні, що дихали тугою за втраченою самостійністю.

* Зігсьль також робить догадку: „Владичество турок для нього (простого люду сербського), особливо в початку, може бути, було далеко вигіднішим, ніж владичество своїх бояр” (Закон. Душ. стор. 61).

** Тут варто пригадати байку про зрадництво Вука Бранковича, про котре, oprіч з народних уст, ніде не находимо в записках. Чи не можна її пояснити тим, що потомки, уявлявши собі старе царство далеко кращим, проклинали своїх батьків за байдужість у боротьбі властелів з турками?

Потурчення босанського і др. панства зовсім не була річ крайньої потреби: ми знаходимо дуже багато старого сербського панства, зберігшого свої привілеї аж до нашого віку, хоча й вони зоставались християнами. Потурчення цього панства скоріше вняється замірою зберегти якомога більше своїх стародавніх прав. Спосіб турецького воювання до самого краю витримав свій спокійний характер. Турки не насилували фанатично совісті покорених народів, дозволяли їм правити службу по-своєму і кілька часу навіть лишили сербам самостійність їхньої церкви. Дехто думає, що турки так робили від незнання своєї сили. Така гадка не має ніякої підпори. На Балканському півострові не було сили, котрої турки могли б боятись, а на конфедерації різних європейських держав, навряд чи і тоді турки звертали більше уваги, ніж у 1876/7 рр. Про турецьку нетерпимість другої віри, поруч з нетерпимістю католиків, ми знаходимо у сербів таку пісню: Дюча Смедеревац (Юрій Бранкович) питає Сабінянина Янка:

„Да ті да Бог, сабінська войводо!

„Да добієш [побієш] цара [султана] на Косову,

Каку б нама вјеру оставіо?”

Гуњада одповідає: „Оставив би вам славу віру малярську (угорську), „да робіте місн” і віруєте у „Рим-папу”. Тоді про те ж саме смедеревац питає султана. Той каже:

„Начинићу [збудую] цркву і джамію [мечеть]

„Обадвіє едну поред друге [укупі]:

„Ко ће кланьят’, нек ід” [іде] у джамію

Ко ће с’ крстїт, нек іде у цркву*

У других піснях „Цар Сулейман і Саво Патрияр”** і „Турський цар і Ніко Патрияр”*** говорить, як цар перелякався див, нароблених патриярхами через християнську віру, і, в одному випадку, обіцяється дати „три товара воска і тамняна”, на церкву, а у другому – повернути джамію у церкви.

Всі ці місця пісень показують, що, навіть в той час, коли вони складались (не раніше початку XVI віку), турецька нетерпимість віри не була така сильна, як звичайно думають. Запевне, що попівство, втративши ту вагу, яку мало у сербській державі, не переставало цювати сербів на турок. Навіть кінечне зніщення сербського патриярхату скоріш можна поставити в вину самим сербам, його попівству, ніж туркам. Врешті, з тим це діло, поки що темне у історії і я на ньому не буду стояти. Я тільки думаю, що Арсеній Черноевич скоріш вивів 37.000 сербських сімей у Угорщину ради власної користі, ніж цьому була крайня нужда. Дальша робота його в Угорщині підтверджує цю думку. Знов таки і те, що переселенці в скорім часі захотіли повернутися на старі місця, показує життя сербів у Туреччині легшим, ніж в

* Србске нар. пес. Вука Караджича, т. II, с. 513.

** *Ibidem*, т. III, с. 60.

*** *Ib.* Т. III, с. 64–66.

Угорщині. Побут же сербів у Туреччині показує нам, що кожен щирий приятель свого народу і краю міг безперечно робити там велику користь для свого люду.

Значить в кінці XV віку завершилась та сумна поява, котру ми з жалем споминаєм: у сербських землях скінчилось народне державне життя. Властелін, властелі з властелічами – все панство сербське зничтожилось, і на їх місце стали магометанці турецької або сербської крові; всі християне чинять нижчий шар – раю. Чи життя цієї раї було лучче під турками, ніж сербським панством, чи ні – ми це побачим з відносин її до державного уряду, панства і дацій, котрі платила рая султанові і панству.

Все турецьке царство було з двох шарів, одмінних один від другого вірою, звичаями і самою породю. Помішатись між собою вони не могли ніколи: турки панували, рая мусила працювати на них. Це більш всього дивує людей, що розглядають життя християн у Туреччині, а між тим такі ж стосунки є у всіх других державах з тою тільки одмінюю, що у других державах кожен рая може стати паном. На ділі ж завше виходить так, що правом цим користується один з тисячі, а то і менш, все ж друге знов таки остається раєю. На таку, звісну кожному, появу варто б звернути більшу увагу і, роздивляючись життя християн у Туреччині, дивитись на діло з погляду чисто мужичого: як сам мужик терпить у Туреччині і той таки мужик терпить у всякій другій державі. А то допевно, коли ми свій стан уявимо собі у Туреччині, то може нам показатись там і дуже погано. Так, приміром, казати: коли б д. Аксаков³ попав у Туреччину і хотів би там мати місце директора банку і слов’янофільського благодотворителя, як він тепер має, та й до того таку повагу від обивателів Адрианополя, яку має він від москвичів, то, запевне, йому прийшлося би не солодко. А от коли б який-небудь український мужик, котрий платить „дації” за одну землю більш ніж на ній можна виробити, дочку котрого волосний старшина посилає становому на страту дівоцтва, діти котрого не мають і не можуть мати школи і т.д. – то, запевне, йому в Туреччині було б якось інакше, ніж д. Аксакову, або іншому банку-професору-публіцистико-слов’янофільському благодотворителю чужими грішми. Так от, коли ми станемо роздивляюватись життя християн у Туреччині з мужичького погляду, тоді воно нам видасться другою стороною, ніж яку ми бачили, дивлячись панським оком.

Перш всього, ми повинні замітити, що вся рая сербського царства – кріпаки, під турками здобули волю: вони не були більш прив’язані до одного місця і якого-небудь пана, котрий міг їх продати, або виміняти за гончу собаку. Не маючи права виставити із себе кого-небудь, котрий би став паном і їх же грабив, турецька рая, нуджена на грубу роботу, здобула всю змогу працювати на свою користь, виділяючи з праці процент панству – туркам.

Тільки цю казане многим буде нерозумливе і через то ми мусимо пояснити.

Турки, як і всі магометане, завойовуючи землю, ніколи не мали звичаю забирати землю у свою власність. Через це, як було зничене

ДЕО ПРВИ. ПРОИЗВОДЊА.

ГЛАВА I.

Чиниоци производње.

I. Који су чиниоци у производњи?

Производња има два главна чиниоца: рад и предмете за прерађивину, што их даје природа.

Рад је телесни и умни, или, ако ту разлику тачније изразимо, мишићни и перни. У односу на самог човека рад је дакле органска делатност његова. Функција његових мишића и његових нерва, као што је и, пр. варење делатност желуца. Као природна делатност човекових органа, рад доставља човеку задовољство или наслалу, као год и радња ма ког другог органа. Према спољној природи рад је она човекова делатност којом човек даје природним предметима такав облик и положај какав је потребан за његов организам.

О другом чиниоцу — умесних предметима што их природа даје, ваља приметити, да сама природа производи неке намирнице. У природи има дунања и пештера, које могу да заштите човека; има воћа, корена, дивљег меда и других природних производа, који могу да засите човека. Но и ту је потребна знатна количина рада, да се нађу и присвоје ти предмети што их природа даје. У врло ретким случајевима, који имају вредности само у почетку човечавског друштва, природни производи не требају прерађивања; но у опште, они морају да се преобразе човековим радом, да би могли намиривати његове потребе. Рад којим се добијају дакле животиње и рибе, што служе за храну ловачком и рибарским племенима, у главном у томе се и састоји: заваљати тим предметима. Но осим тога, да би их преобратили у храну, ваља их убити, исећи на комаде, и готово увек скувати или испећи; а то су све послови, који захтевају већег рада. Од овакве

Две странице из Марковићевог дела *Начела народне економије*, I, Београд, 1875, из оставине Ивана Франка, са његовим забелешкама на маргинама (видети нашу белешку 59).

Непосредне радове за добијање намирница не ћемо даље разматрати, јер је по себи јасно, које врсте рада ту долазе. Посредни радови могу се поделити у шест главних гомила и ми ћемо их по реду промотрити.

2. Рад за добијање материјала.

Рад за добијање материјала, или спровина за прерађивину, често није ништа друго но просто завлађивање предметом. На пр. рад рудара, који копа из земље руду, која ће се тек у индустрији прерадити у разне предмете, који су умесни за човека. По неке врсте рада не дају само материјал за прерађивину. Камени угаљ на прилику, употребљаван се не само у индустријалним радњама, него и непосредно за грејање људи. При овој последњој употреби он служи као последњи производ рада — намирница, а не као материјал за рад. То се исто може рећи и о добијању драгог камења. Драго камење у малој количини употребљаван се у производњи и, пр. дијамант за сечење стакла, корунд за полирање. Али главна је задаћа драгог камења да служи као украс, т. ј. да намириује непосредно човекову потребу. Али, да би могли да служе за ову цел, они готово увек морају најпре да се израде и то нам даје право, да и њих сматрамо као израђене производе, а не као материјале. Металске руде — увек су материјали.

У производњу материјала долази сечење шуме а онде где се шуме гаје и рад људи који шуму подижу. Овамо припада рад земљорадника који производи лан, конопцу, памук; који ради свиле или производи храну за стоку, који производи разне боје или биљке за уље и многе друге предмете, који се само у индустрији употребљавају. Овамо долази рад ловца, коме је цел да добије перје и коже; рад настира и земљоделца којим се добија пуна, кожа, чекина, коњска кожа, рогови и т. д. Предмети, који служе за разне намене имају најразноврснији карактер, а добијају се готово из свих делова животинског, биљног и минералног царства. Осим тога, готово израђени производи из једне гране радности служе као материјали у другој грани. Пређа која се производи у једној индустрији служи готово искључиво као материјал за другу индустрију — ткање. Сам производ ткања служи поглавно као материјал људима који праве одело или намештај или нова оруђа за нову производњу индустрију и, пр. Једрила. Сав рад кожара

сербське царство, властелі, властеличі і решта панства, були зничені разом з тим і ті зв'язки, котрі були між панством та попівством з одного боку і себрами – раєю – з другого. Кожен чоловік здобув собі волю і в свою власність ту землю, на котрій він робив. Турки, розділивши всю завойовану землю на тімарі та спахилуки, потребували тільки, щоб їм давався процент з усього виробленого. Такі були відносини між панством і раєю, що стосується султана, то народ платив податі грішми, котру збирали і відносили виборні з раї ж. До всього другого султанові, його урядові, і всім туркам не було ніякого діла. Виключалась із цього стану тільки одна Босна, де сербські пани потурчилились і задержали за собою землю і право судити своїх кметів (вільних хліборобів).*

Про цих нових панів ми скажем більш і почнем з найлуччих для народу. Такими були спахії: вони володіли одним або кількома селами. Спахії завше жили в городах, тільки восени навідувались у свої села. Тут вони зупинялись в якого-небудь з заможніших селян, куди й сходились всі господарі. Спахія ніколи не мав звичаю ходити по токах та заглядати, хто скільки зібрав з поля. Він питав кожного: скільки зняв хліба. Господар казав, скільки там має; тоді спахія питав у сусіди: чи так? – і коли той казав – так! – спахія задовольнявся. Коли ж господар казав, що поле затоплено водою, або суша вдарила, або там град побив, або що інше перешкодило, і він нічого не зібрав, то спахія, тішучи і себе, і господаря, казав: „Дасть бог на другий рік і для мене, і для тебе”. Про спахій Вук Караджич, котрий все бачив власними очима, розказує, що це був найлуччий пан для народу. Вони брали десятину з того, що жалось серпом. Замість десятичини з усього другого вони приймали по два гроші** з хати.

Бувало, село домовиться зі своїм спахією і платить йому грішми замість всякого десятка. На це ціна була громів 10. Коли у людей бували великі пасіки, то й спахії давалось децю, але тут, щоб була десятина, не примічається.

Далеко гіршими для народу були чітлук-сахибії. Це були такі пани, що земля, на котрій робив його чіфтія (так звались чітлук-сахибині люди), лишалась його, тільки ж він не мав права прогнати з неї чіфтію, збо землю кому продати. Земля тільки тоді робилась власністю чітлук-сахибії, коли весь рід чіфтії вмирав, або він сам кидав землю і йшов на друге місце – що не заборонялось. Мов би за те, що чіфтія користується землею чітлук-сахибії, повинен був йому платити дев'ятину – теж із вижатого серпом; замість дев'ятини з усього другого давалось 5 вік гороху, кількись там масла, сиру і р.ш. Глядячи по всьому, чітлук-сахибії належала тільки орана земля. Опріч згаданих дацій чіфтії повинні були у неділю йти на толоку до чітлук-сахибії. На цей раз їх тут годували, напійки були, музика, р.ш., так що молодіж навіть з радістю йшла на цю панщину, бо тут була не так робота, як гулянка. Тільки ж такий звичай перевівся на чорт зна що. Чітлук-сахибії спершу перестали давати їжу і напійки, так що толоку повернули у панщину, а далі

* Слово „кмет” має багато різних значень, у Босні – тільки таке.

** Гріш в початку ХІХ віку – 40 сантимів.

почали загадувати робити їм і у другі дні, опріч неділі. Хто перш видумав оцих чітлук-сахибій – чи серби, чи турки – трудно сказати. Почались вони від того, що турок міг нападати на серба, щоб найти собі оборону, серб йшов до якого-небудь великого пана і просив його боронити, обіцяючись йому платити там що. Або й сам серб уб'є якого турка і біжить до сильнішого, впаде у ноги та: „Оборони, аго, я твій та божій”. І справді, находив таку оборону, що не то що сам турків не боявся, а ще й їм страху задавав. Скоро турки побачили, що мати чіфтій – діло корисне, і вже самі силою заставляли народ стати під його оборону. Чітлук-сахибіями були і серби-християне, тільки, запевне, вони не мали такої ваги й сили, як турки. Від цього панства серби завше старались визволитись, тоді як за спахій їм було більш-менш байдуже.

Найгіршими ж для сербів були перевертні, старі сербські пани, що потурчилились. Вони, по наказу турок, повинні були відпустити своїх кріпаків, тільки землю задержати за собою.

Теперіньки сербові-хліборобу приходиться так: він повинен з паном-агою ввійти в спілку; коли худоба для порання землі буде сербова-кметова, то весь врожай половинять на трое; дві часті йдуть кметові, одна – агі. Коли ж навворіт – то наполовину. В тому і другому разі насіння вибирається і йде тому, чие було. Треба додати, що опріч аги, кмет має ще над собою й спахію, котрому вже з своєї половини треба дати десятину. Як бачимо, доля босняків найгірша, але ж цьому виною не стільки турки, скільки сербське панство.*

Розглядаючи життя під турками всіх сербів загалом, ми ні в яким разі не можемо сказати, щоб воно було добрим, хоча уже й бачим його луччим, ніж у сербському царстві. Тут ми не находимо, щоб чоловік був власністю, хоча би й не рухомою другою чоловіка, не бачим теж і такої панщини, яка була в тії часи. Розказують, що колись-то серби з білградського пашалука ходили аж під Царгород косити султанове сіно. Це діло, коли воно і було так, варто розібрати лучче; нам здається, що це лишилось з сербського царства, бо у турок не було таких звичаїв, та й знов же, ця панщина була скасована самими турками доволі давно. До того треба додати й те, що незвісно, як ця панщина одроблялась: чи ходили всі люди з села на панщину, чи тільки по кілька чоловік з села, і чи не залічувалась ця панщина за всі другі дації й султанові, й спахіям за все село. Взагалі треба сказати: щоб винуватити турок за панщину, треба саме діло докладно розібрати. По тому ж, скільки звісно про цю річ, не можна нічого стального сказати. Те ж саме треба казати і про панщину пашам, про котру кажуть, що вона одбувалась по 100 днів у рік. Тут діло теж неясне і не знати, що про нього думати. Врешті з тим треба знати, що всяка панщина у Туреччині опріч чітлук-сахибії, була скасована ще у ХVІІІ віці, тоді як у всіх других державах вона держалась до половини нашого віку, а у Росії до 1861 р.²⁴ і на ділі починає заводитись знов ще у гіршій формі.

* До речі сказати, й сьогодні можна найти чимало молодих сербів, з так званих лібералів, котрі чваняються оцими бегами та агами; що ось-то і у нас є предковичне панство. Мусить бути ці вільнодумці розуміють вільнодумство у тому, щоб і бога не боялись, і людей не соромитись,

Але опріч сумних сторін, у Туреччині ми ще бачимо й світлі. Серби у всій своїй управі були zostавлені самі собі, їм дана була найповніша воля самоуправи. Таким побитом серби тікали од багатьох нещасть, котрі терплять мужики у других землях, де цивілізоване начальство соває скрізь свою руку для розпорядку і не дає, приміром, скинути волосного старшину, всім звісного злодія, котрий обкрадає громаду гірш всякого аги та чітлук-сахибії („Громада”, № 2, с. 86, 88 і др.).

З упорядкуванням турецької царевини і відношеннями різних шарів між собою ми докладніше спізнаємось у Марковича, тепер же коротко поновимо все казане про сербське царство та турок.

Самостійна сербська держава привела народ від простого старосвітського рівноправенства до поділу на шари, сильно різнившися між собою: один з них панував, другий був мало чим одмінний від раб-невільника. Турки, зруйнувавши це царство, порвали й ті вузли, котрим зв'язувались шари старого сербського царства, самі ж, ставши на місце сербського панства, дали сербам повну волю кожному чоловікові, в більшості – у власність ту землю, на котрій він працював і повну волю самоуправи.

Последня річ, опріч всього другого, була тим корисна для сербів, що вони виробили у себе чесний характер і навчилися управляти собою. Найяснішим доказом користі вільної самоуправи є перша сербська революція, що тривала дев'ять літ. До такого високого ступеня розвою, який показали серби за час цієї революції, вони не доходили наче ніколи. У Марковича ми найдемо, що у своїй новій державі серби скоріш пішли назад ніж вперед.

I.

**Турецький уряд^{1*} перед сербським повстанням.
Лад громадський и нахійський (окружний).
Церковна влада.**

Історик сербського повстання^{2*} Леопольд Ранке в кількох словах дуже мудро поцінував^{3*} турецький уряд в Сербії; він каже: „З народом і землею турки роблять те, що самі хочуть. Все те, що добуває народ з землі, іде в руки турецького уряду; з цього уряд платить війську за оборону своєї землі від закордонних ворогів і за те, що помагає урядові держати народ у неволі, а частину з користі від народа і землі дає чиновникам. Рая, тобто сербський народ не має ніякого права і власті, з неї тільки дере і нею держиться держава, бо рая годує військо, чиновників і царя з царедворцями”.^{4*}

У турецькій „царевині” до її доби всі магометанці (турки) були зверхниками над християнами. Султан, як і всі магометанські володарі, був після Корана^{5*} господарем сеї землі, і того народу, котрий жив на ній. Мало не всі турки без різниці були султанські помічники; вони були верховоди, а не прості піддані, як християни. Ціле царство у XVIII ст. було поділене то на більші тимарі (спахилюки), то на менші маетки, котрі тримали пани, або спахії, і таких панів було 132.000.^{6*}

Кожний спахія був войовник;^{7*} він мав усе йти на війну, коли тільки накаже султан. Зате він мав право брати від народу, жившого на тій землі, над котрою він був пан, десятину від усього. Це право було у нього родове, він його, умираючи, лишав своєму синові, і т.д. Ці пани, що були по Сербії, не мали такого права, як боснянські, що звались беги. Сербський пан (спахія) не вважав тої землі, над котрою панував, за свою, цар мав право її від нього відібрати і дати йому другу, а боснянські пани чи беги держали землю, над котрою панували, як свою, і мали право народ, котрий жив на їхній землі, гнати на паницину, судити – мали таке право, яке перш пани над кріпаками, а спахії, крім права побору десятини, не мали більше ніякого права над „раєю”.

Крім тих панів у турецькому царстві були ще яничари, їх було з 150.000; вони були поділені на орди, а головна управа їх була у Царгороді. Яничари були розкидані скрізь по городам турецького царства, вони мали наглядати, щоб рая не бунтувалась й за те брали плату з казни й дохід з кордону. У мирну добу яничари майстрували або торгу-

вали по городах, а все мусили йти на війну, як скоро їх покликали. Це було турецьке реєстрове (регулярне) військо.^{8*}

Так була впорядкована турецька військова сила. З того видно, що всі турки були військо, а рая була тільки на те; щоб годувати його.

Турецьке царство було поділене на пашалуки (губернії). Над кожною такою губернією був паша (губернатор). У мирну добу за губернаторство треба було заплатити грішми у Царгороді – взяти в одкуп пашалук.^{9*} Паша був вже главою всьому пашалукові, він збирав податки з народу і посилав у городську казну. Та він з тих податків давав вже плату і яничарам, і всім урядникам. Паша, взявши в одкуп пашалук, міг брати з народу стільки податків, скільки сам хотів. Царська податок, „харач” бралась з кожного чоловіка від 7 року, але спису душ по пашалуках не було і паша сам накладав податки на кожную нахію (округ) – раз назавсідни. Округ сам уже мав розділити податки на села, а села на хати і голови. У кожній нахії були свої князі,^{*} котрі розкладали податки по селам, у селах були кмети,^{**} і вони вже розбивали кладені податки на хати і души.

Крім царської дачки „харача”, народ мусив ще платити і паші. Паша брав дачку панциною по 100 днів у рік, пашнею і скотиною, або грішми, або всім нараз.

Щоб збирати податки для себе паша постановляв у кожному окрузі чиновника – муселима. Через те, що паші брали губернії на одкуп, то їм тільки жури було, як би тільки найбільше зібрати собі доходу. Правда, що паші мали і децю друге робить в губернії, бо вони були найвищі в ній, начальство, і їх робота була гонити гайдамаків (гайдуків), видавати плату війську та урядникам, збирати податки – от і вся їхня робота в мирну добу в своєму пашалуці.

Судейська ж власть в Туреччині була у руках попівських. Кадія (суддя) купував собі місце у шейх-іл-іслама у Стамбулі, так само, як губернатор купував своє у Дивана. У кожному окрузі було по одному кадії; плати з казни ніякої не брали, а жили з доходів, котрі мали від тих, хто судився, хто купував що або женився. Все це йшло через руки кадії і давало йому дохід. Звісно, купивши місце, треба з нього мати якийсь хист, бо треба ж вибрати ті гроші, що дались у Стамбулі за місце, та й ще й самому з чогось жити. В такій роботі не обходиться вже без здирства, а знов брати з правовірних турків якось неподібно, от і оковчурюється все на християнах, на раї.

В цілій Туреччині народ поділений на магометанців і християн. Всі магометани мали зверхність над християнами, вони у султана менші піддані, як християни; вони не дають податків, а тільки служать, як військо, в обороні віри пророкової. Якби взяти всіх яничарів, панів (спахій) і чиновників різного роду, то дуже мало нашлось би таких, котрі не власть, яка-там у краю; та й такі, не чиновники все-таки, стоять вище християн, все якась зверхність над ними. Магометанці ви-

* Князь цей був наче б наш „волосний старшина” (С. К.).

** Сільський голова (С. К.).

ключне мають право на деякі роботи, яких християни не вміють робити, на зелений цвіт одежи, мають право коло себе носити зброю; християнин не сміє їхати на коню перед турком^{10*} і т.д. Весь уряд тільки на те, щоб держати раю в покорі; християни в уряді не мають місця. Вони робітники, котрі повинні годувати всю цю машину.

Таких державних установ, котрі би служили до розширювання людського розуму, у турецькій царстві нема. Турки і до тепер не можуть зрозуміти, що воно таке європейська держава, а в ті часи вони дивились на християн, раю, як на своє майно, з котрим можуть робить все, що душа забажає. Якби християни були побідили турків, то були б їх всіх або перебили, або повихрещували, як це і зробили християни з маврами у Іспанії. Турки християн не перебили з тої розумної причини, що еси більше хиста з живої раї, ніж з мертвої.

¹¹ Турки жили по городах і звідти управляли раєю, їх надто мало було щоб мочи сидіти по селах між народом і там його душить. Християн по селах було б більше і легко могли би передушити всіх турків:^{11*} по містах знов їх було багато, стіни крепкі, і тут от безпечніше жить; через це у Сербії по селах не жила ні одна душа турка. Через це то по селах сербський народ зостався чистим, тут він зберіг свою громадську самоуправу. Ще до послідньої доби у Боснії турки дозволяли християнам самим вибирати собі попів, учителів і закладати школи. Тільки опісля вже, навчившись од Європи, як треба держать в покірності народ,^{12*} турки почали нищити самоуправу. Вони ж і не могли інакше робить, зоставляючи громаді право самим собі вибрати старшин. Вони хотіли і відповіді всієї громади за одного, за всі податки, накинени на село, за панцину і другі дачки. Так само ж громада мусила відповідати і за душегубство в її околі. Ціле село, громада платила кровину турецькому урядові.* Коли вбитий був християнин, – рая, то з громади брали тільки ту шкоду, що один царський кріпак, частина царського майна, погинув; другої, якоїсь там кари за це не було. Само село мусило помирить родичів убитого з убійником, щоб не платити двічі кровинни. „Кровниною” турки присилювали людей гонити гайдамаків, своїх заступників і зраджувати їх притулки.

Не мішаючись у ці громадські діла, турки вменшили собі роботи, мали діло тільки з сільським головою, а там роби собі, що і як хочеш. Через це і податки були все в пору, і панцина, і увесь лад в землі. Самоуправою і відповіддю одного за всіх і всіх за одного турецька управа дійшла до найпростішого державного упорядкування.

Управа округу (нахії) була в турецьких руках. Нахійські князі були не більше як помічники і дорадники пашині при розкладці податків. Вони жили все по селах і у тому селі, де вони жили, були і сільськими князями (головами). Тільки за свою повагу або заміжність, вони були начебто виборними від цілого округу, але ніде не видно, щоб вони мали яку-небудь власть над другими князями в окрузі. Бували деякі князі,

* („Кровнина” це плата за убитого, кровниною зветься також месть родичів убитого, після сього звичаю все треба вбити душегубника – С. К.).

котрі мали власть над своїм округом, але такі князі мали привілеї від султана – брати. З таких князів звісні Кара-Панджичі з Країни,* Рашковичі у старому Влаю** та інші. Мабуть, це все були діти колишніх сербських панів.

Окружне, або нахійське князівство, було більше титлом, почесною назвою, ніж якою-небудь властю, як це і бачимо на князівстві Милоша, котрого Сулейман-паша поставив князем над трьома округами. Туркам нічого не хибувало поставлять начальство з сербів поруч з своїми.

Так було у Сербії до дахії.***

За час Дахії передніший лад насильно змінився. Замість паші й його муселімів стали дахії та кабадахії. Самоуправа громадська була скасована, у всякому селі поселився субаша з ордою яничарів, котрі верховодили в громаді. А найголовніше всього було те, що спяхій не стало, а замість їх, схопили все в свої руки дахії та яничари, а ті вже не могли задовольнитись тим, чим задовольнялись пани, вони почали землю і народ, що жив на ній, присвоювати собі, робити своїми маєтками, почали заводити такі самі податки, які були у Босні.

Дахія господарювати прийшлося недовго. З самого першу їхнього господарювання сербський народ піднявся і тим закінчив дахійське панування. Через те нам і нічого багато говорить про цю пригоду. Для нас важні ті установи, котрі довго були над сербським народом, з котрими народ зжився і переніс їх у нову сербську державу.

Під кінець нам треба згадати і про церковну власть, котра у турецькому царстві і досі йде поруч зі світською властю.

Церковний заряд, після знесення сербського патріархата, перейшов у руки цариградського патріарха, котрий рядить церквою так само, як диван державою. Кожний владика мусив купувати собі місце, брати епархію у аренду і йому, звичайно, треба дивитись, щоб як можна більше добути чистого доходу. Владика був першою головою над попами в своїй епархії, він був найстарший суддя в церковних і супружних ділах, і головний господар церковного добра. Всім цим він торгував так само, як і паша. Крім і сього, він ще мав право брати з народу податки, з кожної хати – димовину.

Його доходи з народу збирались при помоччі війська, так само, як і пашині. Для того церковна власть і світська завше були між собою тісно пов'язані. Одні і ті самі інтереси (податки з народу) складали їх приязнь. Церква, через таких своїх служителів, як владики, говорила, що така власть, як є – турецька, і повинна бути, що вона від бога. Церква завше помагала туркам держати раю в покірності, що і бачимо у першому сербському повстанні.

* Той куток, що по Тімоку і по сей бік Тімока – С. К.

** Теперішній срез (округ) Моравичський – С. К.

*** То були яничарські старшини, котрі загадали стати незалежними від султана – С. К.

Всякий уряд, котрий був над сербським народом адміністрацією, і церква своїми головами у Царгороді були кріпко зв'язані між собою, щоб гнітити народ і жити з його роботи. Інколи ці поодинокі віти уряду сварились між собою з-за того, що кожна хотіла мати з народу більше доходу, але супротив раї всі держались купи. Мов корою мохнатою обріс народ цими урядами зверху, але в середині жив сам по собі – ніхто не мішався у його хатне – домашнє життя.

Подивімося ж, яке воно було.⁷⁶

Коли читач сполучить сказане нами про турків з тим, що говорить про них Світ[озар] Марк[ович], то побачить, що ми були дуже добрі до них. Але не треба забувати, що Світ[озар] Марк[ович] – серб і уже ради сього не може бути безсторонним до турків. До того ж Світ[озар] Марк[ович] не знав життя мужика у Росії, а запевне, коли б він його знав, як ми знаєм, то не нарікав би так дуже на турків. Та воно, правду кажучи, доволі було би сполучити життя мужика у Сербьськїм царстві і у Туреччині, щоб бути до турків милосерднішим. Між тим, видно, що Марк[ович] не доволі був знайомий з Сербьськїм царством, що ясніше показується у початку будучого відділу.

Тут, здається, не лишнім буде сказати яку річ про європейське і турецьке урядкування держави.

Марк[ович] каже, що турки й до сього часу не знають про європейське урядкування держави, вони не знають про те, що держава повинна вести народ до мирного розуміння появ, котрі бачимо навкруги: коротко сказавши – піднімати цивілізацію народу. Щоб довго не спорити з Марковичем, ми тільки питаємо: котра з європейських держав урядкована так, що веде народ до ширшої цивілізації? Не те що урядові люди, а й такі вчені, як Дрепер, кажуть, що той найрозумніший голова уряду, котрий уміє задержати політичне розвиття народу якомога довше на одному місці. І цієї думки придержуються всі уряди, запевне не ради думки (ідеї), а просто ради своєї користі. Політичне розвиття народу складається з усіх його знань – це розуміють дуже добре всі державники і через це стараються зробити школи такими, щоб у них як можна менш було потрібного знання – освіти. Памороки школярам забивають латиною, грекою і р.ш. науками, не розширяючи погляду школяра навкруг себе. Ще ні у одній державі нема шкіл, в котрих би путяще читалась історія їх краю і всього люду, а про історію релігії вже й говорити нічого. Коротко казати, теперішні школи зроблені на те, щоб хлопець навчився, що його „бог создал, щоб панцину робив”, – як розказують українці про іезуїтські школи для мужиків.*

Тільки ж освіту як не держи, а в решеті не вдержиш; тільки ради сих дірок решетяних деякі з людей добиваються правдивої освіти, передають її другим (мимо школи) і народ йде вперед, завше воюючи з урядом, котрий при першій пригоді старається знищити все, до чого народ добивався.

Що ж до держав, урядкованих по-європейськи, і Туреччини, то найлучче показує наша виписка із Каница. Вжеж запевне, кожен згодиться, що Волощина (Румунія) лучче урядкована, ніж Росія. Там же і воля печаті така, як тільки у Англії та Швейцарії, а між тим Туреччина з своїми баші-бозуками, пригідніша для волохів, ніж рідний край, урядкований по „європейськи”... Дальше ми й у Марковича найдем, що Туреччина – щось непевне, і се помімо його волі виговорюється.

* „Записки о Юж. Росіи” Куліша. Т. I., стр. 102.⁷⁷

II.

Родина. Задруга і її господарська сила.^{13*} Патріархальні господарські установи: толока, позичка, супряг. Громадське, задружнє і поєдине майно. Сила задруги і громади у держави. Розвиття поодиного чоловіка у патріархальній громаді.

У турецькій державі все стояло на різниці між магометанським і християнським. Магометанці були все зверху, над християнами, от як олія на воді, змішатися між собою вони ніяк не могли. Ми залишили істориків розбирати, від чого така різниця робиться, чи від різниці у мові, вірі, крові, освіті,^{14*} чи від всього нараз. Ми тільки згадаємо, що таке ж саме було багато раз у Європі: так було іспанцями, з арабами, татарами у Росії. Ці народи ніяк не могли змішатися, поки завойовані народи не вирвались на волю. Те ж саме було і з сербами у турецькій царстві. Як турки набігли і сплюндрували сербську державу, то разом з нею сплюндрували і все сербське панство: царедворців, вище поповіство, горожан і т.д., але залишився найбільший шар тодішньої держави – селяни, до котрих і не доходила ніколи візантійсько-італійська (через Венецію) наука XIV віку.^{15*}

У Турецькому царстві весь сербський народ був селянин. Найбагатші торговці і нахійські князі жили по селах. По городах з сербів жили тільки турецькі подогідники та народні грабіжники. Істинний серб біг в ліси та байраки. Це причина, що народ сербський залишився чистим за такий довгий час турецького господарювання;^{16*} як був звалений турецький уряд, сербський народ почав далі ширити своє громадське життя з того місця, на котрому його задержало турецьке панування.

В історії кожний народ з'являється в кількох племенах,* тісно зв'язаних між собою.^{17*} Таких племен у сербів перед повстанням не

---

* Племенами жили всі ті народи, котрі тепер живуть по Європі і тепер добре навчені. У теперішню добу племенами у Європі живуть чорногорці, герцеговинці, албанці і др. Там кожне плем'я водить свій рід від одного чоловіка і вважаються між собою родичами. Парубок не сміє взяти собі за жінку дівчину з того ж племені, бо родичі, хоч таких родичів тепер набралось більш кількох сотень, – і ім'я свого предка не знають. Але племенство і там вже виводиться – С. К.

видно. Це, мабуть, від того, що народ сербський за час війн турків з австрійцями, від великого спустошення краю, часто переселявся з одного місця на друге. Але у сербів ще й тепер, по диву, стається інколи так, що хат з 50 мають себе за родичів, тільки це дуже рідко трапляється. Сербська „породиця” (сім'я) ще і дотепер, а за часи першого повстання більше, мала зовсім вид патріархальний. Цей вид можна бачити у їхньому житті і роботі, а ще більш – у покірності молодших старшим і жінок чоловікам.

Покірність у родині дуже інакша від покірності чиновникам або державі, ця покірність має свій особливий корінь і особливу силу. Корінь цієї покірності – „старшинство”. Голова родини – батько чи чоловік. Звичайно по літах старший всіх у родині. Він журиться за свою родину, годує її і обороняє. Він за неї відповідає перед громадою і турецьким урядом. Покірність в родині виходить з любові до кровних родичів, з дяки за батьківські хлопоти і журби і із-за шаноби старшого і розумнішого. Власть у родині припадає найстаршому. Звичайно, ця власть добра, батьківська, але й дуже широка. Вона сягає аж найніжніших почуттів – на любов між жінкою й чоловіком¹⁹. Часто бува так, що парубок і не бачив дівки, а вона його, а батьки вже роблять весілля для „своїх дітей”. Власть^{18*} батьків над дітьми дуже велика. Часто і тепер чується: „Я сам тебе родю (або „родила”) – вигодував – я сам твій господар”;^{19*} а давніше так все робилось. Таке право батьків над дітьми держиться і тим, що весь народ так думає. Всякий почне гидуватись дочкою або сином, котрий не послухав батька – матері. Але, щоб діти не слухали батьків, бува дуже рідко, звичайно все робиться в найбільшому ладі і подобі. Невістка в родині все слуха чоловіка і його батьків. Всяка сварка на свекруху показує найочевидячки її силу в родині. Невістка по кілька років не називає нікого у сім'ї свого чоловіка по імені – від сорому. А ім'я свого чоловіка при других не споминає по кілька років. Оцей звичай між сербами примічається навіть по городах. Жінка в хаті все молодша від всіх дорослих хлопців. Тільки старість матері дає шанобу та деяку самостійність у хаті, але жінка ніколи не може дійти до того, щоб бути головою родини, відповідати за неї перед громадою, як тільки є у хаті хлопча-підліток.^{20*}

Робота і життя сербів вкупі виявляються у задрозі. Народ сербський не може розуміти задрозу без родини. Майно, яке тільки є у задрозі, ціле припадає всім задрозарям, н.т. кожний задрозар, чоловік і жінка, має право на задрозне майно, і тільки доти, поки він у задрозі. У задрозі кожний повинен робити ту роботу, котра йому припадає. Кому яка робота, про те радять всі задрозарі вкупі, чоловіки і жінки, а як є у задрозі наймити, то й вони враз радяться і кожний береться за ту роботу, до котрої має владу. Часто на роботу посилає хатній старшина, але і тут він держиться „уобщаєного реда” (черги), котра і є найбільший закон у задрозі, вищий самого задрозарнього старшини. Сама робота у задрозі така, що її легко поділити між задрозарями, нікого не скривджуючи. Наприклад: за чередою буде дивитися перш всього дитвора, а як її нема, то жінки і такі, котрі не спосібні робити якої-небудь важчої роботи: копати, сіяти, жати, молотити, в'язати, загібати і збирати виноград – діло як чоловіків, так і жінок. Котрі – орать, рубать дрова в

лісі і другі поважчі роботи уже роблять чоловіки. Хатні роботи, як варить їсти, одержу шити і другу дрібницю роблять жінки; всякі роботи не в господарстві, іменно: продавати що, йти на раду громадську і такі другі громадські і державні діла, роблять вже чоловіки. Глядячи на пору року, кількість роботи і робочих рук, дуже легко поділити роботу в родині. Тут не треба бог зна якого розуму, потрібна тільки чеснота і непристрасність.²¹ Старшина родину буває, звичайно, і старшиною в задрозі. Бува так, що старшина дуже гарячий чоловік, або п'яниця чи лінивий, то тоді замість його обирають за старшину кого-небудь другого, але так дуже рідко лучається. Це бува так само, як іноді держава відбирає од батька марнотратника маєток і дає його синові.^{22*} Частіше бува так, що старшинство переходить з батька на сина, хоч у задрозі є старші його дядьки; це бува тоді, як покійник був дуже розумний чоловік і мав велику честь від сусідів – тоді честь переходить і на сина (це те ж саме, що наслідні князі по нагіях (округах), попи по парохіях і володарі по самовільних монархічних державах). Тут виходить так, начебто дядьки не найстарші у задрозі, але, очевидячки, що тут від виборного строю ще дальше, ніж тоді, як старшиною бува найстарший літами.

З господарського погляду задроза є спілка, щоб зароблять і страчувать. Але у задрозі є дещо таке характерне, чого нема ні в одій теперішньої спілці – а то, що задроза сама виробляє собі все те, що їй потрібно. Того, що задроза набуває собі через докуплю, так мало, що об ньому шкода і бесіди. Задроза тільки й купує: сіль, залізні орудини, дещо посудини – от і все. Що задроза виробляє сама собі все потрібне виходить з того, що народ живе таким простим життям, при котрому йому не треба багато.

Того, щоб чоловік все робив тільки одне і те саме, а все друге добував міною за зроблене, поділа роботи, як кажуть тепер, у задрозі нема. Вона все потрібне виробляє сама: їжу, одержу, взуття, постіль, орудини, хату – все. Чим більше люди живуть і більш знають світа, тим більш робляться їх потреби, котрі вже задроза не може задовольнити і через це пропадає. Але найрозумніші люди ось до чого додумались про громадське життя, що чоловікові треба все міняти роботу і не сидіть весь вік над одним, що тепер все робиться у Західній Європі; потрібно, щоб все було куплено з перших рук, а не через перекупок з 99-тої руки. А так робити можна тільки в задрозі.^{23*}

Оцю сторону задрозу нам треба буде добре розглядіть, але попередю подивимся ще на деякі обичаї, котрі допомагають задрозі, а то: толока, позичка і супряга.

Про ці обичаї ми тільки споманем, вони ітак поемливі для кожного. Бува так, що одна задроза не може ніяк упоратись з роботою, котру треба скінчити швидко, тоді вона кличе собі у поміч другі задрози – це звється толока (моба). Робітникам на толоці нічого не платять, тільки господар, у котрого толока, має поїти і годувати за час роботи. Кожний, хто йде на толоку, має надію, що і йому допоможуть, як прийде потреба. Толока показує, що одна задроза не може жити сама по собі, а до помочі їй потрібна і друга задроза.

Позичка (позаймица) – то позичена робота. Нераз, буває, одній задрозі потрібно на якийсь час багато робітників нараз, от вона й пого-

джується з другою задругою, що візьме кілька там робітників, а верне їх тоді-то, чи всіх разом, чи через довший час вертатиме. Тут усе лічать одного робітника за один день: коли 5 робітників робило один день, то вертають так, як згодяться, чи всі п'ять за один день, чи один робітник одроблюватиме п'ять днів, чи один день два робітники, а другий – три. Часом позичають робітника на одну роботу, а вертають другою, наприклад: позичають копача, а вертають косаря, або за яку легшу роботу вертають двох за одного, напр.: два збирають виноград, а вертають одним копальником у винограді.

Нераз позичається худоба на оранку. Хто немає доволі худоби до оранки, то позичає, кілька там, йому треба і вертає саме стільки; це зве-ться „у спрег брати”. Буває так, що і дуже заможний господар бере собі сірому у спрег. Тут лічити також легко, так саме, як і у позичці: хто менше дає худоби, той повинен більше робити.

Толока, позичка і супряг – такі обичаї, котрими одна задруга помагає другій, через це з господарського погляду задруга шириться, хоч при сьому маєтки поєдиних задруг не мішаються, але все-таки одна задруга користується маєтком другої по умові. Через це скасовується наєм, чого нема на заході Європи, де все виробляється наймом.

Крім таких звичаїв, у сербів є ще і другі, котрі вже правдиві спілки, які тепер у західній Європі.¹⁴ З таких спілок є одна за череду (бачиняне) у црноречкім і княжевацькім округах. Тут так роблять: як скоро весною підросте трава на полонинах, кожний, хто має яку скотину пустити навипас, зговорюються і наймають пастухів. Череду виганяють в поле. Того ж дня увечері всі господарі йдуть з посудом, доять овець і кожний примічає, скільки його скот дає молока, а по цьому вже міркують, скільки за ціле літо дасть його скот молока. Тут же назначають чергу, кому коли дойти. Лучиться, що один господар доїть весь скот двічі, тричі у літо, а другий – всього раз, та й то половину всієї череди, або і менше.

Через цю спілку кожний зі спільників виграє тим, що раз не наймає пастуха, або не посилає кого з хати за своєю скотиною, а як у нього яких п'ять овець всього, то пастух більше конштуватиме, ніж те молоко, що має з них. Друге те, що він нараз бере молока більше і більше з нього може зробити, ніж як почне збирати його потрохи, та й часу менше гається. Такі чабанські задруги задержалися у швейцарців ще з давен-давна. Та нам годі роздивлюватись такі спілки, нам треба тільки показати, що у сербського народу поміч одного другому, котра у задрузі виходить з кривного рідства, ще дальше шириться. От як у толоці, позичці, супрязі і спілці при худобі.

Опріч такої громадської роботи, як поміч одного другому роботою і маєтком по умові, у сербського народу є ще маєтки і такі, котрі припадають всім громадянам – це громадська земля, на котрій часто бувають і ліси. Такою землею кожний громадянин має право користуватися, але взяти який кусок для себе, зробити своїм маєтком, ніхто не має права. Бува так, що громада дає якому-небудь громадянинові кусок землі у власність, але це робиться все по уговору всіх громадян, і то дається тільки голому сіромасі. Поодинці громадянин не має права ні

продати, ні зоставити, ні запродати того куска громадської землі, котрий йому припадає. Тільки громада, уговорившись між собою, може продати, чи зоставити свою землю, а інакше не можна ніяк. Так розуміють громадську власність серби.

З задружним маєтком так само поводяться, як і із громадським: весь маєток задружний припадає всім задругарям, і ніхто не має права яку-небудь орудину або який кусок маєтку зоставити, а ще менше продати. З цього виключаються тільки такі орудини, котрі припадають тому, хто ними робить; напр.: як у задрузі є швець добрий чи столяр, то він може робити з своїм орудинням, що хоче, але таке орудіє, як плуг, борона, заступ, – цього ніхто не має права ні продати, ні зоставити. Коли хто покидає задругу, не має права всяти свій пай з задруги, котрий би йому припадав якби поділити весь задружний маєток. Він тільки має право знов вернутись у задругу і стати наново таким задругарем, яким був перше.

В ті часи, як народу було ще мало і пустопорожньої землі багато, ніхто і не хотів мати яке-небудь право вважати своїм маєтком ту землю, котрої він не обробляв. Через це то так і установилось, що задругар, виходячи з задруги у другу громаду, чи куди там, не бере свого пая з першої задруги. Такий обичай записаний і в законі „о задругама” погранічарям в Австрії. Задруга тоді тільки може поділити свій маєток, як всі задругарі не захочуть жити вкупі, а хочуть розійтись, тоді весь задружний маєток ділять. Заробіток одного задругарі йде у користь всієї задруги, і так само кожний задругар має право на все вироблене задругою. Потрібність задругар підмирується не його заробітком, а його нуждою. Часом лучається так, що якому-небудь задругареві потрібне що-небудь звичайне: женитись, наприклад, тоді цю потрібність підмірює вже вся задруга.¹⁵ Майно кожного задругаря дуже невелике, його тільки те, що він на собі носить. Розуміється, що все це, що має задругар: одежа, їжа, посуда і т.д. – все це в його майно приходить тільки по договору всієї задруги. Але у кожній задрузі є деяка дрібнота, котра робиться маєтком одного задругаря і без договору з усією задругою. Так от, перед 15-20 літами, бувало так, що гроші з продажу яєць, огородини, овочів, припадали тому, хто їх продав – задруга того не лічить. Коли буває так, що який-небудь задругар-самоучка научиться якому-небудь ремеслу, то гроші, котрі він заробить, вже його власні, але, звичайно, такі самоучки вже покидають задругу.

За часи такого життя патріархального жінки (все підгнетені чоловіками), чий підгніт найлучше видно тоді, як задруга ділиться, тогди (жінки ніколи не мають своєї пайки в такому житті патріархальному), звичайно, на жінку дивляться як на наймичку, та ще й таку, котра не має стільки права, скільки наймит. В такому побуті дівка, як виходить за муж, то її наче купують, брат молодого або батько, навіть платить за неї. Приданого з собою молода ніколи не несе у хату чоловіка, у сербів такого обичаю нема, і сербські законодавці це зрозуміли, але, щоб не зробити жінку уже зовсім безправною, вони постановили, що дівка, як виходить за муж, має право взяти від батьків собі дещо на обзаведення господарства.

Здається, на перший погляд, що звичаї у задрозі начебто в'яжуть чоловіка тільки до того місця, де він живе і до тої задруги, де він робить, але його в'яже і його розум, котрий не може ширитись в такому побуті. Якби задругар мав право взяти свій пай, міг його продати, то він би міг ті гроші покласти в банк чи в які другі державні папери, і з лихом жити, або взяти гроші та й йти в світи. Але все це дурниця – хоч би задругар й мав таке право, то, все-таки, з свого куска він не взяв би багато грошей. Задругарський маєток такий малий і нікому не потрібний, що за нього грошей багато не візьмеш. Грошей за землю багато ніхто не дасть, бо землі самої доволі. За орудіє теж багато не візьмеш, через те задругар і не в великій шкоді, що свого пайка не бере. Але задругареві, при всій неволі, далеко краще жити, ніж робітникові на заході Європи, котрий може більше заробити, ніж всякий задругар і зроблене продати. Краще задругареві через що: заробіток одного задругаря буде не більший та й не менший заробітка всякого робітника західної Європи. Тут береться не те, скільки виробить чоловік, а те, скільки він заспокоює свої потреби. Задруга і європейський робітник живуть однаконо: скільки там умирає, стільки і тут, який уживок там, такий і тут. Але яка велика різниця між одним і другим! У сербів ніколи не було ні проституції, ні голоди (пролетаріату),⁶⁹ котрої тисячі у Західній Європі. У сербського народу весілля ніколи не переходить у п'янство, а любов у розпусту. Родина і громада оберігає всякого од крайніх хвороб, котрим підпадає робочий люд на заході Європи. Любов громадян між собою і поміч одного другому видні як в роботі на полі, так і у щоденному житті. Як родиться у кого дитина, сусіди зараз несуть йому на пеленки (на зубок). Це перша поміч. Жениться хто, приятелі приносять молодим все потрібне, щоб обзавестись господарством – цей обычай водився до недавнього часу і по городах. Як хто заслабне, йому приносять ліків, дивляться щоб допомогти родині обробитись у полі. Як умре батько і мати і зостануться дрібні діти, то родичі, або сусіди розбирають їх по своїх хатах. Так робитись може не тільки при таких обичаях, а й при поділі роботи: коли чоловік робить тільки одну яку-небудь роботу, то все це і пропаде, бо тоді кожний буде дивитись, щоб як можна більше виробити, знатиме, що і від кого ждати помічі і не захоче гаяти часу на поміч другим.

Любов в родині робить чоловіка добрішим, кращим на всі нещастя. Коли чоловік знає, що він не один в світі, що є щира душа, котра і його любить, тоді йому і життя мильше і повніше. Братська поміч і любов приятелів ще більше ширить і кріпить ці чувства в чоловікові. Це і було причиною, що в сербському народові збереглася ніжність і красота в побуті під таким важким притиском.

Щастя і задоволення вливалось в життя сербського народу, чого вже нема у новій, свободній Сербії. Всяка робота в полі і в хаті, весілля, родини, сербська слава* – завше починались веселою піснею.

* У сербів, крім празникування родин і іменин, є ще празник цілого порода „слава”. Цілий порід празникує, „славить” якогось святого: Миколая, Юрія і т.д. Але цей празник, як ми примітили, починає все більше і більше виводитись іменно по городах – С. К.⁷⁸

Така велика сила любові родинної і громадської помічі одного другому. Цього нічого не має робітник у Західній Європі, він все живе окремішно і через це у нього пропадає все чоловіче; тепер і він побачив це зло і хоче всякими спілками дійти до того, що є у задрозі. Вже одно те, що він раз на раз робить одну і ту ж роботу цілий свій вік, так його вбиває, що він не може ширити свій розум,⁷⁹ а в задрозі, де все робітник міняє роботу, він черствий, не так втомлюється, і через те він все має більше сили і охоти до роботи. Теперішні вчені люди і думають, що треба так робити, як робиться у задрозі, т.е. щоб робітник завше робив різну роботу. Від того кожний робітник під найбільшим притиском ніколи не зробиться нечутливим, куском машини, що часто буває з робітниками у Західній Європі. Біднота, неодолене життя в задрозі іде з невмілості в роботі і знання, як можна і треба краще жити. А все ж таки в задрозі є більше нагоди зробитись добрим і чесним чоловіком, ніж у побуті західного робітника.

⁷⁹ А згадаймо і те, що й західний робітник жив колись таким простим життям, яким тепер живуть задругники у Сербії, а воно пропало, не глядячи на те, що було краще, ніж теперішнє. Видно є щось таке, що руйнує цей побут. Але об цьому поговоримо опісля. Для нас найголовніше було показати, як чоловік живе і як шириться його розум у такому старинному, простому побуті.

Тільки цей побут міг вигодувати такі кріпкі залізні характери, котрі появляються у сербському народові за добу турецького господарства, як протест проти турецького уряду. Гайдамаки (хайдуци) виходили з сербських задруг, щоб мстити за брата, батька чи за поранену честь сестри та любі. Родинна любов гонила людей у гайдамаки, щоб матері і вони (гайдамаки) були поміч у неволі. У цім простім народнім побуті народ по піснях згадував своє стародавнє життя і міркував про будучину. Тут вигодувались ті селяни-вольнотомці (селяни-революціонери), котрі найбільш робили заговори проти царя, котрі і вигладали всякої нагоди, щоби зробити бунт, і котрі, наслідок, підняли повстання у Сербії в 1804 році, і посилали своїх післанників до царів у Петербург, Стамбул і Відень.

Задруга і громада – це дві великі установи сербського народу, котрих не зачепив і не поспував турецький уряд. В них народ склав всю свою силу і звідси відпирився туркам. Задруга була господарська, а громада урядова одиниця сербського народу.⁷⁴ Для турків це було джерело, з котрого вони годувались і мали дохід, а для сербів це було джерело, з котрого вони добували собі силу на війну з турками.⁷⁵ Як тільки запалало повстання, зараз видно було, що це не марниця – і воно ж таки знищило турецький уряд. Ба, тільки через задругу і громаду повстання і могло так довго держатись, вони ж були і основою для нової сербської держави.⁷⁹

У початку сього одділа Маркович каже, що народ сербський почав далше ширити своє громадське життя після знищення турецького панування над собою. Аж по його думці: задруга, громадська самоуправа, і т.і. було і за часів сербського царства. Що таке було для простого сербського люду його старе царство, ми вже казали у своїх перших примірах. Тепер тільки звернемо увагу

на описані Марковичем господарські і громадські установи. З передніх наших слів може бути кожному ясно, що ні задруга, ні громадська самоуправа в сербському царстві не могли бути, бо там було кріпацтво. А задруга і кріпацтво – речі, котрі не можуть бути вкупі. Задруга може бути тільки тоді, коли кожний задругар – власник своєї праці, але коли пан може гнати задругаря всякої пори на свою (а для задруги чужу) роботу, тоді і задруга існувати не може. Бо вживати все потрібне із задружного маєтку може тільки той, хто завше на нього працює. Се одно і щонайважливіше, а друге: при кріпацтві кожен чоловік не залежить від себе, а від пана: що пан захоче, те й може зробити.

Отже, існування задруги залежало, побіч всього другого, від волі пана, а та панська воля час могла бути така, а час інакша. На підставі всього того, трудно сказати, щоб задруга була ще у сербському царстві. Скоріше можна думати, що задруга була у сербів в давніх часах; за час кріпацтва вона була або сильно поламана, або і зовсім скасована, а під турками поновилась, бо упорядкування задруги дуже просте, так що простішого і видумати не можна.

Так думати про задругу і її історію кажуть нам приміри з подібної установи у великоросів. Там є так звана „община” і „общинное землевладение”, правду вповівши, воно до свого часу дуже мало там висліджене. Тільки ж звісно те, що хоч „общинное землевладение” у характері великоросів, між тим воно є тільки у північних губерніях Росії, там, де ніколи не було кріпацтва, у других же місцях, там, де було кріпацтво, „община” є подскуди, і то попсована. Значить кріпацтво все має недобрий притиск на такі установи народні, котрі є більше–менше спілка. Так воно мусило бути і у сербів. Про ті ж руські „общини”, котрі є в місцях кріпацтва, нічого вірного сказати не можна; приходиться думати, що ті села, де задержалась „община” були на оброці (платили панові гроші і він вже не гнав на нанцину) і не управлялись панами. Узагалі ж мусимо сказати: щоб вяснити се питання, треба прослідити історію кожної „общини” за весь час кріпацтва. Про громадську самоуправу можна казати те ж саме, що і про задругу. В той сам час, коли завелось кріпацтво, завелись і різні управління по громадах: „представники”, „чельники”, царські і княжі та премикуріє виборні,* котрі могли бути тільки у перші часи кріпацтва, далі ж все пани забрали у свої руки. Коли ж всім керували пани, тоді не могло бути ні задруги, ні громадської самоуправи, не могло бути і всього того у характері людей, що виробляє тільки вільна самоуправа...

У сьому ж одділі Світ[озар] Маркович нехотя проговорюється і про турецьке упорядкування з другого боку, ніж упередне. Він каже, що щастя і задоволення сербів виливалось у піснях, чого вже нема у новій вільній Сербії. А щастя і задоволення народа може бути найлуччим доказом вартості звісного упорядкування держави, бо скільки би ми (письменні люди) не вчилися про різні упорядкування, скільки би ми не старались бути щирими до мужика, а все-таки не можемо зрозуміти його мук і щастя так, як він їх розуміє і чує. І коли сербський мужик не виливає своє щастя піснями тепер, то се є найлуччий доказ негідності теперішнього упорядкування Сербії. З якого боку, у чому ся негідність – все одно, узагалі він незадоволений теперішнім життям у державі, збудованій „по-європейськи”, як був задоволений у турецькій державі.

Поява цікава, і сором всім минувшим і теперішнім урядовим благодітелям мужика!

III.

Різниця межі сербською громадою і турецькою державою. Вплив уряду на сю різницю. Гайдамаки: їх значення в громадському і державному житті. Сербське повстання і що воно зробило в громадському житті народу.^{26*}

Сербський народ під турками жив своїм власним життям; турки не мішались в нього, а серби, тим більш, не мішались в діла турків. Не можна казати, щоб це відокремлення мало причиною одну різницю у вірі. Правда, що ми бачим все войну між турками і християнами, з того самого часу, як упала сербська держава. Хоч ми і чуємо в піснях сербів, що юнаки б'ються за „крст часни” („хресть чесний”), „віру християнську”, але все друге показує, що тут була зовсім інша причина всіх бунтів і самого повстання сербів, була се причина – громадське життя, а не різниця у вірі.²⁷ В житті сербів, у задрузі і громаді, ми теж ніде не бачим впливу віри. Все, що є у сербському житті, все має чисто народний характер, котрий, запевне, старіший од віри християнської. Можна казати, турки просто не мішались в життя сербів, не знали ні за їх задругу і громаду, ні за всякі другі обичаї, котрі виходили з віри, от як „слава” і др. Що різниця у вірі не була головною причиною окремоті життя сербів, видно ще із того, що віра у сербів була мало не вся в самих звичаях, котрі були чисто народні постанови і тільки трохи мали вид християнський. Народ держав свої обичаї, як віру, котру зневажали турки і котру він мусив боронити. Але сама суть християнської віри (мораль) сербам не була звісна і вона не підбивала сербів проти турків. Ба і попівство сербське не було так упорядковане, щоб боротися зі світською силою, як се було з католиками на заході, до того ж вище попівство сербське все було по стороні турків; а нище попівство було таке ж неосвічене і душевно немічне, як і весь народ. Ранке в своїй історії сербського повстання вельми добре показує попівство в ті часи: дитина бачить, що піп пасе говед і питає його: „Чи й ти, попе, пасеш товар?”, а поп відповідає: „Ех, синку, коби то ще свій!” Так, по-сиротинськи жить не можуть люди, котрі мають вплив на життя народу.^{28*}

Монастирі, монахів більше шанував народ, але собори, слави і т.д. були установи народні, а не церковні. Монастирі з сього погляду у серб-

* Законник Дупана, § 147.

ського народу були те саме, що і на заході, себто вони були огонь, на котрому розігрівався народ, але дровами у тім огні був сам народ з своїми чуттями, думами, з своїми обичаями і установами.

Ми не будемо розглядати впливу християнської віри на війну між сербами і турками.^{29*} Наш намір другий: ми хочем показати, що між сербами і турками була велика різниця в щоденному громадському житті, так само, як і в державному уряді. Різниця у вірі була тільки одною з причин різниці всього життя.^{30*}

Всі турки в царстві були, можна сказати, власть, котра володіла раєю (сербським народом) і з неї жила. Сербський народ дивився на сю власть як на чужу і ніколи не хотів з нею миритись. Довголітнім гнітом турки довели народ до того, що він згубив всяку надію коли-небудь освободитись від турків, але при всьому тому, дивився на турецьку власть як на чужу, і кожний раз, як з турками воювала яка-небудь держава, вони приставали до неї і бились з турками. Це показує, що серб ніколи не вважав турецьку державу своєю. Так, і в мирну добу народ сербський не поважав „державного порядку”,^{31*} що повинен чинити кожний „державлянин”, і по Сербії завше ходили „хайдуци” (гайдамаки).

Кожному, мабуть, звісно слово „гайдамака”. Сербські гайдуки, після теперішньої науки о державі, були бунтівники проти уряду. Але серби дивились на них, як на борців проти насилля, месників своєї потоптаної свободи і прав чоловічих – бо на турецький уряд і на порядок дивились як на насилля над собою. Навіть господарі заможні з різних країв Сербії робили „побратимство”, щоб боронитись від насилля. Бувало, турки як прийдуть в яке село, щоб грабити, побратими дають звістку один другому; побратими збираються, підсядуть на них і убивають, а самі звернуть вину на гайдамака. Турки шукають гайдамака по лісах та байраках, а вони сидять по хатах в селі. Гайдамаки не раз нападали на турків, за те тільки, що вони турки, без всякої врази або якої-небудь кривди, за одне ім'я – „турок”. Гайдамаки нападають на хати бегів, піджидають в засядці купців з моря, царських чиновників, що везуть податки і т.д. Всіх їх гайдамаки мають за угнітників, ворогів сербського народу. Це показує, що серби не мали турків за таких же громадян держави на сербській землі, як себе. Серби програмували до того викоринити турків з своєї землі, се показувалося і за час повстання, як серби убивали турків, що здались на віру. Для турків серби мали окремішне поняття права і правди. Сербам честь ніколи не боронила вчинити туркам яке найгірше зло: украсти, відняти у турка силою, убить його в час миру – вважалося ділом добрим, і все це була віддяка за насилля, котре робили турки сербам спокон віку.

Турецький уряд хотів викоринити всіх гайдамака, але ні кари, ні всяке насилля не могли їх викоринити, бо весь уряд турецький зі своїми порядками кожний день родив нових гайдамака. А коли ж уряд взявся до найсильнішого способу, щоб викоринити гайдамака, то викликав повстання. Глибока різниця між сербською громадою і порядками турецького уряду робила те, що від повстання не можна було втекти. Дахії тільки скоріше привели народ до повстання, але і без них дні турецької держави були вже зчислені. Ще до дахій у сербського народу було до 18.000

людей, здібних до оружжя, то були „фрайкори” (охотники в войську австрійським), проти всього народу, котрий тоді жив в Білгородському пашалуці. Їх було дуже багато, і це дуже злегшувало сербам побити турків. З другого боку, знов часті бунти паші ослабляли турецьку державу і помагали сербам скинути з себе ярмо.

Перед сербським повстанням турецьке царство було так слабе, як ще ніколи. Це була як раз та доба, коли турецькі неупорядковані орди були побиті правдивими військами австрійців і москалів. Як скоро туркам не стало грабежу на стороні, і осталась одна тільки рая на Балканському півострові, тоді вони почали між собою гризтись за раю, з котрої всі живились. Паші, султани, яничари, пани – всі почали битися, всякий бажав набрати в свої руки більше власті і мати більше доходу з раї. Ніхто з них не хотів полегшити життя раї, а кожний глядів, як би більше з неї добути і перебити дорогу другому. Через се появились бунти. Паші набирали собі війська і піднімались на султана, яничари зі своїми старшинами піднімались проти султана і проти паш і панів. Сі бунти зовсім знищили були турецьке царство, якби уряд турецький з підмогою європейської науки не персіначив був свою військову силу і все державне упорядкування. Проте, все ж таки, в той час турецьке царство було дуже слабе через ворожнечу в своїй землі і це дуже було на руку сербському повстанню.

Переміна, котру зробило сербське повстання в житті сербів, була така велика, що ми не можемо навіть і здумати всю її силу. Не само те, що турецьке царство поділилось, але знищена ціла верства людей, котра жила зовсім інакше, говорила іншою новою, мала іншу віру, а на сербський народ дивилась, як на свій маєток. Паші,^{32*} котрі брали з народу десятину, яничари, котрі брали з народу плату, держали в руках кордони і грабили народ по закону, султани і дахії, так само, як і паші і кадії – все се щезло. Незвісно, скільки їх всіх було, оцих розбійників, але, судячи по тому, що субаші сиділи навіть по селах і, що сербам прийшло поратися з ними цілих два роки, так, мабуть, їх було немало. Ся вся верства народу, була, разом з тим, і урядом турецького царства; виходить, що знищивши його, народ сербський робиться вільним і в господарському житті, і в уряді. З сього часу починається зовсім друге життя сербського народу.⁷¹ З сього часу починають серби жити по городах і міняти східні звичаї на західноєвропейські. З сього часу починається переноситись господарська сила в городи, а стародавні звичаї господарські, через це, починають пропадати.

IV.

Громадська урядова переміна в сербському повстанні. Поява нової сербської держави. Старинська і мужича громада (патріархальна і демократична). Господарі і „верховний вождь”.

До сього часу нема ще ні одного серба, котрий би написав історію сербської революції – історію того перевороту, котрий зроблений у державному і громадському житті сербського народу і основному розумінню народності і своєї держави. Наші історики були, звичайно, із табору одної, або другої „династії”, і головна ціль їх була виставити на вид працю одної династії – а радше – її основателя і показати негідність праці другої династії. А крім того, всі ці люди були без справдішньої освіти, котрі попросту і не знали, що історик повинен показати, а ще історик сербської революції. Через те тепер ми маємо багато описів різних боїв, описів боротьби різних таборів, а не маємо ні одної історії, у котрій би було оповідано про ширення, розвій думок (ідей) і установ – ширення громадського і державного життя сербського народу. Таку ціль постигає трохи історія Л. Ранке – німця, котра і до сьогоднішнього дня не може бути перекладена ціла на сербську мову, задля деяких династичних поглядів.

Ми споминаємо про це нарочно для того, що наша, так звана, інтелігенція за 40 років так освітілась поглядами монархічними, що і не примічає як соромітно штульгукає історія сербського народу, у котрій весь народ показується баранами,^{33*} а поодинокі люди його спасителями. По крайній мірі, ми до сього часу ніде не бачимо научного перекору супроти такої історії сербського народу. А за послідні часи так у нас увійшло в обичай зовсім викидати початок сербської революції, наче б її ніколи і не було, або се була якась гайдамацька ватага,^{34*} яких за час турецько-австрійських війн було немало.

Ми не поставили собі мети оповідати про перше сербське повстання, але як ми взяли показати важність Сербії між народами на полуденно-східному боці Європи, то нам треба показати ширення тих урядових думок, котрі тепер є у сербському княжестві. І тому-то ми мусимо прослідкувати ширення сербської держави з самого початку. А початок сербської держави, а іменно основна її думка була: свобода і

єдинство сербського народу. Ся думка западає в голови сербів з самого початку повстання проти дахій. Тоді вже серби переступають границі Білгородського пашалуку, вони йдуть в Босну^{35*} і перемовляються з Чорною Горою. Тим часом серби в Австрії крадуть гармати і подають їх своїм братам в Сербію; перший вчений цієї доби, отець сербського письменства, Доситей Обрадович приходить, щоб бути міністром просвіти. Такої захід коло повстання показує, що всі думали, буцім-то настала пора всім сербам освободиться і з'їднатися в одну державу.

Найголовніше, що зробила перша сербська революція, буде, без всякого сумніву, думка народу:^{36*} зробити сербську народну державу, котра обіймала б весь сербський народ. Ця думка тепер вперше з'являється у сербського народу після його погібелі на Косовому полі.³⁷ Думку цю народ держав довго, поки її не затовкли династичні основи і канцелярська управа держави.

З самого першу, як тільки зачалось повстання, видно було, що це не який-небудь гайдамацький загін хоче зробити бунт, або заповіт фрайкорського ватажка з Австрії. Народ почав зразу підійматись на Колубарі, посеред самої Шумадії і на тім боці (правім) Морави (в Країні).³⁸ Ватажки його не мали між собою ніякого договору, а тільки помогали один другому, як коли треба було кому допомогти. З першого почину не було у них і одного, головного ватажка, та й потому Тчурчія підняв Ядар і Рачевину, сам з себе, а Гайдук Велько освободив Баню і Чорну Річку сам на свою руку. Народ піднявся, бо не міг довше терпіти насилля. Бо вже, як каже співак цього повстання В. Вишнич – „кров з землі джерелом забила” – прийшла пора „кожному відомстити за свою давнину”.

Як скоро народ піднявся і знищив турецький уряд, у нього постало хвилеве безвластя.³⁹ Народ сам міг завести такий уряд, якого сам бажав, ніщо йому не перечило: між народом не було людей, котрі чим-небудь випинали би ся, не було династій, всі були рівня, всі – селяни. Одне, що у народу було, то – „општина” (громада).⁴⁰ Кожне село вибирало собі свого „кмета” (старшину), котрий і робив все, що до сеї власті належало; громадяни все мали право його скинути і настановити другого, луччого, коли перший був не довподоби. Хоч за часи турецької власті над сербами, а іменно – за часи дахій, турецька власть накладала руку на вільний вибір старшини, то все ж таки, то є їх право. З звичаю не вивелося. Тоді, бувало, як старшиною обирався чоловік, громаді немилій, то громадяни, щоб зіпхнути його з старшинства, бувало, підпалять йому сіно, збіжжя, а то і хату. Оцей вибірний звичай остався у сербів після знищення турецького уряду. Тепер видно, що серби повинні були всяги його за основу для постанови свого уряду, і у них не було нічого інакшого. Всіх ватажків, котрі були над народом, признав народ такими ж. Вони не мали другої сили, крім того ж народу, і не мали над ним другого права, крім права водити їх у бої і тільки в боях лад давати.⁴¹

Таку виборну основу в уряді у сербів бачить кожний, хто тільки сьому придивлявся. Один французький мандрівник Кипріян Роберт, котрий добре признав сербський народ, на одному місці свого письма

„Християни в Туреччині” каже, що тільки довголітня війна з турками (1804-1813) зробила, що верховний вождь і воєводи забрали в свої руки самовільну власть.^{37*} А якби сього не було, каже, і серби як-небудь освободилися від турків без такої боротьби, то запевне, вони завели б у себе зовсім вибірний уряд.^{38*} Така думка француза має багато правди. Тільки одна війна, коли доконечно слухати одного найрозумнішого і найхоробрішого і не перечити йому ні у чім, робить те, що найрозумніші і сильні люди стають на чолі всього народу, а за ними йдуть всі слабші. Через се появляються „господарі” – вожаки, перший раз за час війни з турками.^{39*} Ми опісля покажемо, як пирилась господарська (самовільна) основа у сербського народу, а тепер маємо показати, на чому стоїть, яка основа патріархальної, старинської громади. Так нам легше буде зрозуміти, яким чином повстав „господар” сербського народу і, взагалі, як повстала самовільна власть.

Є багато людей, котрі ніяк не можуть розрізнити громади з урядом на основі демократичній від громади на основі патріархальній. Щоб не змішувати цього, треба знати, що патріархальна громада, у котрій основа уряду така сама, як у родині, де, отже, природний старшина вважається законною властю, як батько в родині, де старший має самовільне право управляти всіми громадянами, як батько у себе в хаті. Демократична (мужицька) громада, в теперішньому розумінні, та, де народ сам видає закони як управляти народом і державою, де, отже, власть закону – власть самого народа.

Той, хто вправляє урядом в демократичній державі, робить не самовільно, як в своєму господарстві, а так, як звелів народ. Кажучи коротко, від демократичної громади чи держави – спілка, а патріархальної – родина.

Міркуючи отак, здавалось би, треба сказати, що патріархальна громада є монархія (самовільно-одиначний уряд), тільки така монархія, де держиться ще дуже розширена родина – плем'я, де не втратилось рідство між громадянами одного племені, от як у Чорній Горі.^{40*} Воно трохи так і є: патріархальна громада показується найчастіше в такому обличчі, і таке обличчя пережила вся Європа.^{41*} Але патріархальна громада може бути і не в обличчі монархії (самовільно-одиначного уряду). На патріархальній основі може бути так само, як і самовільний уряд, і уряд республіканський.* Щоб це побачити, треба лучче роздивитись різницю між громадою патріархальною і демократичною, а не судити по перших зовнішніх прикметах.⁴² Що і республіка, може бути на патріархальних основах, ми це найочевидячки бачим на Римській республіці, зробленій з кількох родин; цю основу можна було що бачити навіть після того, як вже республіка пропала.^{42*} Римляне ніколи, за ті часи, не знали, що то воля народу,^{43*} всі ті консули, децевіри, цензори і т. другі власті не вершили волі народу, а були самовільні володарі в своїм просторі, данім їх власті. Їхня воля була законом. А що воно було справді так, то це ми бачимо з установи трибуна, котрого поставляв простий народ, щоб обмежувати самовільство консула і сена-

* Такий уряд, котрим править вся, або частина самої громади – С. К.⁸⁰

ту, котрий складався весь із високородних. Народ не мав того, щоб законом огородити владу консула і сенату, а вибирав від себе таку ж самовільну силу, котра своїм „ *veto* ” вкорочувала волю консула і сенату. В цьому видно той патріархальний звичай, що „ми тебе вибираєм, а ти нас заступай і борони” – „Бог тобі і душа тобі”. Так то воно було в Римській Республіці. При такому звичаєві запевне, що консул і сенат матиме стільки волі і сили, скільки захоче їм дати трибун по своїй охоті, а не стільки, скільки хотів би дати народ.

З цього бачимо, що одною з головних приміт патріархального уряду є те, що народ дає одному, або кільком чоловікам силу робити як собі знають, не показуючи їм границь,

В родині сила старшини огороджена малим простором роботи і любов'ю рідних межі собою, але і тут буває іноді так, що всі з родини ходять по струнці перед старшим. В громаді сила і самовільство старшини (кмета) також огороджена вже заведеним порядком і явною думкою всіх громадян, хоча й тут бува часом неправда від старшини, котрий потакає своякам, чи там приятелям,^{44*} але він все боїться громадського суду і рідко коли робить, що сам хоче, іменно того не бувало межі сербським народом в ту добу, коли він ще не був розпаскуджений центральним урядом нової сербської держави.

По знищенню турецького уряду в Білгородському пашалуці народові треба було вчинити собі якийсь уряд, поставити, якусь свою державу. А що ж міг зробити сербський народ, по якій мірі мав зробити свою державу? Держатись обичаю тут годі було, бо у народу не було нічого такого, що подобало на державу. Чи сяк, чи так, а народові нічого другого не зоставалось, як тільки робити так, як він робив у своїй громаді (општині), вибрати старшину, котра би „як добрий господар за своєю хатою” дивилась за ділами держави. А легше всього народові було вибрати тих ватажків, котрі вже самі собою стояли над народом за час війни. Так воно і сталося.

Ми вже казали, що перші господарі, котрі почали війну з турками, зробились дійсною силою в уряді нової сербської держави. Се вийшло од відчаю: після перших вдачних бійок з турками, сі ватажки зажили поваги в свого народу і нагнали у турків доволі всякого багатства. Маючи доволі статків, вони могли держати коло себе чимало джур (хлопців), котрі робили все, що їм велів господар, і це була влада. За весь час повстання 1804-1813 рр. ми ніде не бачимо, щоб народ жалувався на цю владу, а бачим тільки, що він її шанує і ватажків своїх вважає, як перших своїх людей і захитників. Як Совіт сербський вигнав був з землі господарів Міленка і Петра, то народ з їх міст сердився за це на Сенат.

Вже по самій постанові діла видно, що господарі не мали ніяких визначень, як вони мають обходитись з другими господарями і держатись в уряді. По своїх краях господарі, ватажки держались на господарстві тим, що мали шанобу між народом, мали свояків, приятелів і т.д. В уряді ж центральному вони держались тою силою, яку мали в свому окрузі.

„Верховний вождь” в перший раз був постановлений за час війни. Його не вибирали виборні від всієї землі, або всі господарі, котрі були по різних кутках землі. „Верховного вождя” вибрало кілька людей: „Ти нами заповідуй, а ми будемо слухати тебе”, він не мав визначеного круга ділання, а робив стільки, скільки хотів і міг. Так само повстали середні уряди у всіх патріархальних народів, з сього ж виходив самовільний одиночний уряд, і так повстав уряд у Сербії.^{45*}

V.

Упорядкування першої сербської держави. Світ і магістрати. Народна скупштина (рада). Причина погібелі демократської основи у новій сербській державі. Початок монархічного уряду і династії.^{46*}

Теперішньому європейському урядникові може показатися, що перша сербська держава на має ніякого права називатися державою, так вона була неупорядкована по теперішньому розумінню. Але, як дивиться добре, то не зможе так сказати, а саме: як зрівняє ту державу, котра була в часи дев'ятилітньої війни (1804-1813) з державою, котра повстала в 1815 році, тоді побачить, що як в першій, так і в другій державі установи були однакові. Для нас це дуже важливо, бо ми маємо провчити ширення понять і установ у сербській державі.

Головна сила сербського народу ще під турками лежала в хазяйській одиниці – задрозі і напівхазяйській – напівдержавній општині (громаді). Ці дві установи були головною силою сербського народу і під турками, і за час війни.¹⁵⁾ Ніяка друга військова регула не могла б дати народові більшої сили, як отака, яка була у сербів.^{47*} За час дев'ятирічної війни Сербія була наче табір військовий, а весь сербський народ був озброєне і упорядковане військо, готове кожної хвилі йти, куди захоче ватажок.¹⁶⁾ При бранці у військо, так само, як при бранці до канонів, до кінноти, на барабанщиків, трубачів – малося позір на тее, щоб не накидати багато роботи на малі сім'ї. Кожна сім'я харчувала свого сім'янина, котрий пішов у військо, а громада назирала, щоб земля кожного громадянина була упорядкована. Це було найголовніше у сербській громаді. Хазяйський державний порядок того часу мало чим різнився від порядку, котрий був за часів турецької держави, тепер тільки були одмінені такі податки як харач султанові, паничина (кулук) і др. Державна казна тепер набиралася з десятини збіжжя і худоби і податку з кожної голови – подушного. Але тепер десятина давалася не панові (спахії), а сипалася (збіжжя) у громадські копії,* а худоба збиралася і відсилалася або на військо, як треба було, або продавалася за

* Про громадські се інні наші пише Караджич „Правител. совјет српски“.¹⁷⁾

кордон, і гроші йшли у казну. Крім цих податків, казна набиралась з оплати за пороми, рогачки по кордонах, із риболовень, котрі віддавались під закуп, або совіт (уряд) постановляв там своїх людей, котрі збирали оплати.

Управа округами в той час була в руках воевод. Але тут войводи не були самовільними господарями. Вони не мали права судити і кожен чоловік, скривджений войводою, міг на нього жалітися перед магістратом і войвода мусив туди йти і судитися, коли тільки магістрат його покликав. В теперішній Сербії не можна цього зробити з начальником округу, як не дозволить міністр. Крім управи, в окрузі воеводи завідували військом з своїх округів під час війни. Над всіма воеводами найголовнішим урядом в країні був совіт (а не вождь). В дипломі, данім воеводі Луці Лазаревичу стоїть: „І обо всьому маєте просити поради у совіта і маєте його вважати за верховну власть”.^{48*}

Совіт мав найбільшу силу в сербському уряді, і через це нам треба ближче роздивитись цю установу.

Вук Караджич в своїй студії „Правителствујушчи совјет Сербски” и каже, що першу думку про установу в Сербії совіта подав протопопові Ненадовичу і Божі Груїчові якийсь російський господин, як вони вдвох їздили у Петербург 1804 р. Невідомо, наскільки в тому правди, та ми, дивлячись на те, як був упорядкований совіт і рівняючи його з думками російських господинів, трудно цьому повіримо.* Совіт був упорядкований на основах чисто патріархально-демократичних. Кожне окружжя вибирало одного чесного чоловіка і рада тих вибраних людей була найвища власть у землі. Воеводи і верховний вождь не хотіли було на це пристати, а хотіли тільки, щоб совіт був більший суд у землі. Так воно і було постановлено на скупщині (раді) у Бораку,** але протопоп Ненадович і Груїч так не думали.

Розглядаючи упорядкування сенату, конче примітиться, що в ньому проглядає угорський дух,^{49*} ще більше підтверджує цю думку те, що Божо Груїч був серб із Цісарщини і був доктор права, запевне угорського, а там управа жупанії дуже подобає на упорядкування сербського совіту. В управу жупанії так само вибирається кілька людей, котрі ділять між собою всю урядову роботу: той бере на себе хазяйські діла держави, той суд, і т.д., котрий лучче що знає. Так само було у першому сербському совіті, поки він не перекинувся у „попечительства”, де вже видно дуже явно російський дух.

* Нам здається, що „руський господин” Ненадовича є також брехняк, як і султанські фірмани, про котрі він розпускав чутку по землі, щоб підняти народ на турків. Нам здається, що Ненадович і Груїч це видумали для того, щоб можна було легше завести совіт, котрому, як бачимо, опирався вождь і другі господарі. Ненадович просто хотів їх залякати „руським господином”. В цій думці нас піддержує звичай Ненадовича, про котрий він сам каже: „така була пора, що треба було брехати” („Мемуари Ненадовича” л. 166). Але треба сказати, що Ненадович все брехав для користі народу. – С. К.⁸¹

** Борак – село о 7 родин на південно-західній стороні від Білгорода. Скупщина – була 15 серпня 1805 р. – С. К.⁸²

Як скоро совіт перебрався в Смедерево 1805 року, зараз почав старатися о підпору від скупщини народної, щоб бути у землі найбільшою властю. Але це йому не вдалось через вождя, котрий думав, що совіт – не що інше, як воеводи і другі ватажки, і хоче відняти у нього силу. Але у першому сербському совіті нічого такого не було; це не була установа войвод-ватажків, чи щоб-то тодішніх панів, совіт був установа чисто народна. Се вже видно із того, що совіт ще не підтверджений народом, йшов до того, щоб вкоротити самовільство воевод і їхню волю підвести під волю народа.¹⁸¹ А ще більше народний дух совіту ми побачим, коли подивимся, як поводився народ з своїми вибірними в совіті. Ось що каже про се Вук Караджич: „Хата, в котрій сидів совітник з якого окружжя, була наче хата всього окружжя, відчинена для всякого чоловіка з того окружжя. Кожний чоловік, котрий мав яке там діло у совіті, приходив насамперед до совітника з сього окружжя і він мусив старатись за його діло. Коли лучалось так, що діло не могло скінчитись скоро, а чоловік був здалека, то він сидів в хаті совітника, харчувався там, а як мав і коня, то і коневі було місце. Часто в хату до совітника приходили хворі, щоб лічитись у лікарів, котрі були в Білгороді, і тут вони жили подовгу, тільки платили з свого кошту лікарям, а все інше було окружне. Коли бувало так, що чоловіка заперуть в тюрму за яку-небудь вину, то совіт зараз же питався у совітника із того окружжя, з котрого був запертий, який се він чоловік, бо совітник мусив се знати і старатися, коли можна, щоб його випустили на волю. Як треба було совітові послати в який-небудь округ людей, щоб там що роздивитись чи зробити що, то між тими людьми мусив бути і совітник з того окружжя, котрий знав тамошній народ і землю”.

Ось яка установа був перший сербський совіт! То була істинна народна установа, викроена у народному патріархальному дусі.^{50*} Хата, в котрій сидів совітник, було місце, із котрого йшли прикази на все окружжя і де чинилась справедливість, а разом, се було місце, де народ находив собі пристанище і оборону в неволі, тут була вітальня і больниця для народа, народом вибрана власть і народна оборона.

Все це було з'єднано у одно і все так просто, що простішого нічого і видумати не можна. Совіт сербський був установа найсамобутніша і найпригідніша в тих відносинах.

Далше Караджич каже так: „Совіт ще року 1807 із Смедерсва розіслав по округах прикази як треба судити. А в Білгороді того ж-таки року 1807 постановив і розписав по округах, щоб у кожному окружжі був суд з трьох вибірних суддів і одного писаря. Суддів вибирав сам народ, так само, як і совітників, а писаря, як окружжя не могло собі найти, то совіт мусив найти його і послати.

Сьому суду міг скаржитись кожний чоловік, навіть на воеводу, і воевода мусив йти в суд і давати відповідь на скаргу. Хто ж цим судом був незадоволен, міг скаржитись совітові. Крім того, совіт видав постанову, скільки платити попові за кожную службу: за шлюб, хрестини, похорони і т.д. В кінці 1807 р. совіт видав приказ, як повинні йти гроші по землі.*

* У Сербії ще і тепер є всяких держав гроші срібні, золоті, котрих ціна міняється і оповіщається народові по базарах – С. К.⁸³

Після було постановлено продавати турецькі хати і другі маєтки, котрі були в Білгороді і по других кутках землі. Він же давав під закуп пороми, рогатки риболовні і т.д., купував порох та інші військові справи для цілої землі. Йому старшини на скупщині віддавали рахунок з різних страт.^{51*} Із цього видно, що совіт у землі неперестанно робив, а за кордоном був визнаний, як одне тіло, котре з вождем ділило силу-власть”.

З цього видно, що сербський совіт все більше та більше ширився з ширенням сербської держави і стояв на одній і тій же, чисто демократичній основі. Якби лучилось так, що в цьому ж 1807 році настав би був мир, щоб не потрібні більше були ватажки, щоб щезла сила військової вдатності, а мирна робота всяля перевагу над війною – то, запевне, у Сербії скрізь повстали би були всі установи на такій демократичній основі, на якій був совіт. В цій думці піддержує нас робота совіта і зрівняння перед судом воевод з другими людьми. Ще трошки, і в країні, замість воевод, завелись би такі ж самі установи, якими були магістрати, а ще лучче – совіт. Попросту сказати, Сербія була надорозі зробитися з патріархальної чисто демократичною державою, якою зробилась Швейцарія, коли кілька сільських громад скинули з себе панування Габсбургів. У Швейцарії ще було панство, котре довгий час задержувало ширення волі, у Сербії ж того не було.

Але неперестанне воювання з турками дало велику силу господарям і воеводам, котрі стали наверх всіх з самого почину, яко вожді під час війни. Розбагатівши награвленим у турків добром, вони могли держати собі хлопців, котрі були одинокою кінною силою у землі. Нічого й говорити, що такі люди через війну стали природними старшинами у землі під час війни і мали великий вплив на діла у ній і в мирну добу. Через це вибір князя у громаді і вибір до магістрату був у їх руках. На скупщині тільки вони і приходили з своїми приятелями,* і там вже діло рішав не розум, а сила. Ся сила знана була вже наперед, після того, скільки з ким прийшло приятелів і який войвода з яким держався за одно. Так, наприклад, в Смедереві на скупщині все діло рішав сам вождь, котрий привів з собою найбільше хлопців. Як власть народу совіт був тільки перші два роки, після цього часу він робив те, що хотіли воеводи, або тільки ті з них, котрі мали тоді більше сили на землі.

За час війни видно, як кожний господар дивиться за тим, щоб вся власть оставалась у його сім'ї. З роду Ненадовичів були три воеводи, з роду Обреновичів – два, замість убитого Чуші^{52*} приходять на воеводу його брат Вуїца, місце Василя Чарапича займає його брат Анастас і т.д. Всі роди, котрі вже запалили яке місце, хочуть його задержити за собою. Другі воеводи у цьому допомагають, щоб вже така заведінка держалась в землі. В. Караджич думає, що вождь постановляв воевод з одного того ж роду для того, що хотів своє місце зоставити своїм дітям

* Можна сказати, що до скупщини 1848 року всі були не вибірні від народу представники, а сход найзнатніших людей і старшин. Та й на скупщині 1848 р. багато було не вибірних, а таких, що прийшли по своїй охоті.⁵⁴

і щоб друзі воеводи на се згодились. На це треба сказати, що так поводиться між всіма патріархальними народами, – що власть зостається в одному роді, це вже такий закон історії. Від цього ж закону наслідні войводи в Чорногорі, парахвії попівські у Сербії^{52*} і Росії, касты у Індії і феодалній стрій у середніх віках. Народ сам хоче, щоб у нього старшинами були люди з роду чим-небудь значного.

Тепер ми бачимо, що у Сербії з'явилася одна верства людей, як це буває у всіх народів такої доби. Ця верства, звичайно, пропадає, або від ширення демократичних основ, або від ширення сили одного чоловіка.^{53*} У Сербії діло йшло посліднім способом. Тут ми бачимо цілу війну між воеводами-господарями і вождем.^{53*} Тут не було того, щоб народ боровся з самовільним урядом, а тут була війна самовільного уряду з самовільним же урядом: з одного боку були господарі, котрі хотіли мати силу над народом і відняти її від вождя, з другого боку, вождь, котрий хотів відняти всяку силу від воевод і самовільно вправляти народом. В оцю війну не треба вмішувати совіта – совіт був установа, котра могла бути і народна і воеводська, після того, як вона буде упорядкована. Кожна сторона з воюючих хотіла забрати совіт у свої руки, але обидві зготувались на те, що не треба дозволити, щоб совіт був установою народною.

^[20] Із переговорів з турками видно, що самовільно-одиночний уряд тої пори ще не розширився дуже між народом; в цих переговорах не згадується про наслідну власть в роді Караджордя. Сам Караджорде, той не дуже бігав за цим. Він, як каже про нього Ранке, любив законність; як тільки побідить своїх суперечників, воевод, йде в своє село, а власть віддає совітові, котрий тоді вже перейшов в б „попечительство”. По правді ж, в той самий час, як мав у Сербії постати самовільно-одиночний уряд (монархія), пропала сербська перша держава. Війна меж воеводами і самовільно-одиночною основою уряду мусила поновитись у новій сербській державі.⁵⁵

Треба сказати, що Маркович трохи помиляється, беручись характеризувати Караджордя на підставі Вука Караджича. Олдаючи честь всім науковим працям Караджича, ми мусимо сказати, що політична його робота була не зовсім чиста і далеко було б лучче, коли б він був зовсім нею не займався. Діло в тім, що Вук, написавши звісне письмо до Милоша,* в скорім часі наче забув про нього і помагав Милошеві вернутись у Сербію. Але це ще нічого. Треба признати, що Милош був все-таки луччий від тих, з ким він боровся. Але Вук вже у 60 р. видав свій „Правителствујушчи совјет Сербски”, у котрім дуже нападає на Караджордя і зовсім нечесно. Це він зробив зовсім по-лакеськи, щоб підлизатись до князя Михаїла, котрий помагав йому грошми. Оповідання Вукове, що Караджорде настановляв воевод з одної і теї же сім'ї нарочно невірне. Не знається ні одного випадку, щоб Караджордь настановив самовільно войводу против волі народу, а все ж лучалось так, що Караджорде, як треба було, питав народ: кого він хоче за войводу і все вволяв волю народа. Бували, правда, випадки, що Караджорде самовільно назначив кого-там воеводою, але так бувало тільки тоді, коли інакше не можна було. От, приміром, він

* З тим письмом ми зустрінемося пізніше.⁵⁶

поставив Милоша Поцерца за воеводу* 1806 р., коли все Поцерје (північний край біля ріки Дрїни) оддалось туркам, а тільки Милош показав багато юнацтва і розуму. Вуйцу Вулічевича Карадьорде поставив воеводою проти своєї волі, а тільки для того, бо народ хотів його**. Попа Луку Лазаревича*** поставив воеводою, хоч сам хотів поставити на це місце протопопу Матию Ненадовича. А найлучче показує постанова воеводи Живка Шливича (1809 р.), коли Карадьорде прямо каже, що вся старшина рамського округу просить за нього.**** Найлуччий же доказ безпробитності Карадьордя і його дбанья за народу користь показує те, що він повісив свого рідного брата Маринка, коли той знущався над жінками і дівчатами сербськими.

Узагалі треба сказати, що Карадьорде ніколи не користувався своєю силою для себе і цим він видається далеко вищим не тільки від всіх других своїх товаришів-сербів, а й від багатьох історичних людей всесвітньої історії. Дуже вірним може бути, що боротьба його з совітом була тільки для того, щоб не дати другим сили над народом, котрі геть-геть не показували такого безкористя.

* „Кнежевина Србија” Милићевића, стр. 445.

** *Ibid.*, стр. 143.

*** *Ibid.*, стр. 435.

**** *Ibid.*, стр. 445.

VI.

Ширення розуміння про законність і державу. Друге повстання і початок нової сербської держави.

У кожного народу, котрий живе громадою, хоч би це життя було саме наймолодше, нерозумне, є завсїгдашні обичаї, після котрих громадянин не сміє чогось робити, чи як там поводитися з другим громадянином. Так, приміром, у сербській громаді є земля громадська і задружна – котра є власність задруги, одвіку між сербами є обичаї, як користуватись землею громадською і як задружною, і яке право має задруга на громадську землю. Хто поведеться з громадською землею не так як у обичаю, той несе на собі кару своїх громадян; хто вчинить що-небудь своєму громадянину недобре, не так, як робиться по обичаєві, то суд буде все на стороні того, на котрого стороні обичай. Ці громадяни котрі не мають у себе писаних законів, держать свої закони у обичаях і по них роблять свій суд і розправу. За часи турецького господарювання у Сербії народ всі діла свої розправляв у себе в громаді сам. Це робилось так. Перш всього судив кмет (голова) сільський,* а як він не міг розсудити діла добре, тоді йшли або до окружного князя, котрий мав більшу силу, або вибирали між своїми громадянами кілька чоловік, котрі вже і розсуджували діло.

Ходити до турецьких суддів (кадіїв) народ не любив, бо знав у скільки обходиться кадійська правда, більш всього народ боявся штрафів і кривини, котру накладали кадії.

Але звичайні закони, як би не укорінились в одному народі, завше міняються. Це бува від того, що між кожним народом проявляються поєдині люди, котрі нападаються на обичай і ламають його. Через це кожний народ завше іде на те, щоб скріпити свої закони і не дозволяти поєдиним людям їх ламати. В стару добу така заборона ламати закон була в присязі, після почали закони писати, а робити по ним примушували судді, котрих піддержувала упорядкована сила – держава.^{54*}

* „До оберкнязів народ деколи ходив судитись, але ніколи вони не могли присилувати людей пристати на їхній суд” – каже Караджич. „Даниця II”, стр. 97.

У сербського народу під турками їхні обичайні закони не мали собі ніякої піддержки, окрім доброї волі самого народу.^{55*} Кожний чоловік, котрому не вподобався суд своїх громадян, міг йти скаржитись до турецького судді, або, взявши рушницю і ножа, йти в ліс і звідтіля робити зло своєму обідчику.^{56*} Так доволі часто і робили ті, хто скривджував других. Це робилось не тільки за доби турок, а й за часу першої сербської держави. У одному письмі Молера до протопопа Ненадовича читаємо:^{57*} „Як їх старшина або магістрат покличе до суду, а він за рушницю – та у ліс і байраки. По науці Милутиновій хотіли б, як коли котрий скривдить, то щоб на суд не йти”.^{58*} Ще й тепер на Ужичанських гайдамаках видно тих людей, котрі по свому розумінню громадського життя недалеско втікли від тих, про котрих пише Молер.

В той самий час, як була знищена Турецька держава, уряд, найрозборитіші люди між сербами побачили, що не можна жити так, коли спокій кожного нічим не забезпечений, щоб вкоротити самоволю кожному, і був постановлен совіт та магістрат.^{59*} Із одного письма совіта до Павла Поповича** видно, що совіт мав думку дати Сербії писані руські закони. Хоча і ці закони і не були заведені,^{60*} але все-таки це показує, що у народу була воля заводити на землі закони і совіт вкорочував волю самим воеводам, не дозволяв їм скривджувати других, простих людей. Як зрівняємо таке упорядкування закону з тим, що було уобичаєно народом, коли всі закони держались одним обичаєм, а месть кров'ю за кров боронила від насилля, то побачимо дуже велику законність у народі, дуже багато поширену.^{61*} Але ще за часів першої сербської держави появилася одна погрішна думка, котра після народила багато шкоди. Це думка, котру подала сербам європейська наука, що законність постає і шириться між народом писаними законами, постановою судів, котрі б піддержувала державна сила. З цієї погрішної думки вийшла та канцелярська привичка судитись, котра заплела народ у такі суди, що з них і не вилізти, котрі тільки гублять народ. Ця ж думка, породила те, що тепер наука – нічого, а лагоження на чиновників все.

Цісарські і руські чиновники були люди тільки наполовину вчені, їм ніколи і не снилось, як то шириться законність у народі н.р., як шириться шанування явного порядку, як треба упорядкувати громадське життя, розширити і зробити луччим розуміння закону, зробити нову громаду на старій патріархальній основі. Вони не бачили різниці між ширенням розуміння законності в народі і розплодженням різних канцелярій та всяких ступенів (інстанцій) судів. Великі учителі, ніколи не повірили б, що їхні всякі канцелярії, суди, адвокати і т.д. канцелярські причандали не тільки не розширяють між народом розуміння законності, а нароблять більше всяких кривд, що і було після.

От які були учителі сербського народу в науці порядку і законності.

* Голубица, 4 т. л. 130.

** Він був совітником Білградського і Фочанського округів – С. К.

Ширення державного розуміння йшло такою ж самою дорогою.

Як скоро одпочалось повстання сербів проти турок, всі окружжя зараз побачили, що їм треба діло робити вмісті, всім разом. У гуртовім ділі оборони від турок кожний мусив робити те, що на його долю припадало: воювати, давати харчі військові, слухатись ватажків і т.д. Цю повинність кожний серб бачив, бо діло було громадське. Через таке розуміння громадського діла появлюється державний закон у всіх народів, у той час, коли вони з розкиданих племен сходяться у одне ціле – державу. Уряд, котрий стягує народ у одно ціле, появлюється від надвірного ворога.^{61*}

Як було скинуто турецьке господарство, то на перший час життя кожної громади, окружжя і т.д. зосталась таке ж саме, яке було за часи турок,⁶² але як народ пожив сам собою трохи довше, зійшовся між собою, то побачив, що їм треба тісніше з'єднатись, щоб можна було робити дороги, пошти, школи, обгородитись от злодіїв надвірних і домашніх і т.д. А особисто кожний чоловік побачив, що треба скріпити ті освячені обичаєм закони, котрі забезпечують спокій кожного чоловіка, присилують кожного шанувати право другого. В цілому у сербського народу ширення розуміння держави йшло так само як і у других народів; політичне упорядкування – уряд, постає для того, щоб скріпити ті закони, котрі у народу вже є.

Ще року 1805 як устані мали об'явити себе не підлеглими туркам, вони хотіли від султана дозволу мати свою самостійну управу по землі: вибрати 12 князів в 12 окружжях і одного оберкнязя, котрий управляв би народом до своєї смерті, а після його вибрати другого.⁶³ Після вже під притиском розумніших людей, котрі мали ширший погляд на державну управу був постановлен „совіт”, поставлений з людей, на перший раз вибраних з народу. Така установа може вийти з тієї народної думки, що у хаті повинен бути хазяїн, а кожне окружжя дивилось на свого виборного в совіті як на свого заступника, і на свою владу. З цього погляду совіт був наче з'єднання власті всіх округів. Ми вже казали, що така установа була найпригодніша на той час, але, як ми вже бачили, довге воювання зробило те, що совіт скоро зробився установою воевод, котрі туди постановляли своїх людей і верховодили ним, як самі хотіли.

Як вже постала нова сербська держава розуміння народу про державний порядок було дуже неясним. Дуже довго народ не міг второпати, за що він дає податі, коли турецький уряд вже сплюндрований. Він зовсім не міг зрозуміти нічого про ці розходи, котрі повинна робити держава. До того ж народні старшини, котрі під турками самі обробляли собі землю чи там торгували і тим жили, громадські ж діла вони робили із одної честі; тепер почали робити інакше. Вони почали думати, що мають таке ж право над остальними своїми громадянами, яке мали турки: гнати народ на панцину, убивати без суда і управи, віддавати під закуп переправи і т.ін. Народ же думав, що він не тільки не повинен робити ніякої панцини, але й платити податків і він не покидав лічити, що податі, котрі були і під турками, те ж саме здирство і тепер. Таке неясне розуміння, що таке держава і як треба в ній жити

було у простого народу і старшини. Цісарські ж і руські чиновники не тільки не помогали народові прояснити ці думки, а ще більше їх плутали.

Отака неясність багато наробила людям біди, але найбільше зла зробила мішанина розуміння держави і уряду, котрі у сербів одно від другого нічим не різнились.

Вже було казано, що держава постає від того, що кожний бачить потрібність громадою робити діла. Кожний повинен шанувати і боронити права кожного чоловіка від насилля домашнього ворога чи надвірного, а опріч цього повинен піддержувати ту упорядковану силу – державу, котра ці права обороняє. Як би не була постановлена держава, чи буде вона стояти на уговорі людей, чи на писаних уговорах, чи на статутах, чи яких других законах – завше вона має ту характерну приміту, що покоряється державі, тому договорі, на котрому умовились жити всі громадяни, повинні всі люди теї держави, хоча й би вони не були раді і умові. Отакий звичай робив часто багато зла. Покоряється громадським законам повинен кожний, бо не був би забезпечен спокій громадян і не могла б ширитись освіта і громадське життя лучшиться, але через це кожний почин поліцманити громадське життя і змінити для цього законні, як зустрічались з старим законом, котрого не можна ламати, почитувалось, як перечення законів, як неприязельство проти народу.

Найбільшу силу віддавати закони, судити і всім верховодити у першій державі, мав вождь, але він був більш всього воїн і робив тільки військові діла, а все друге робити по землі давав совітові. Тільки, все-таки, вже між народом починала вкорінятись думка про самовільно-одиначний уряд. На скупштині перед Різдом збирались тільки войводи і вони давали рахунок всьому зробленому, вождеві і совітові – народові вже ніяких рахунків не віддавали. В ту добу вже войвода Молер писав таке: „Написав я артикули чи то воєнні закони, і послушність, вірність верховному вождю, совітові і отечеству... і яку честь і свободу дає вірність владетелеві нашому...* Самовільно-одиначна основа уряду проповідувалась народові войводами, а вірність і послушність війська вождеві ставилась як честь і воля!

Звичайно простий народ не вмів половинити державу і владу, але, все-таки, він має думку про праві і неправі повинності не тільки народа владі, а і владі народові. Але ширення цього розуміння тодішня влада хотіла вкоротити і втовкти народові у голову, що все те праведно, що йде від влади і, що влада прописує правду.

У першій сербській державі такі основи не могли розширяться, бо сама держава скоро пропала, але вони нашли собі місце у новій державі, самий постановок котрої (в 1815 р.) зробив те, що таке розуміння уряду і держави мусило вкорінитись у сербському народові.

Перша сербська держава була збудована повстанням за 2 роки: Сербія, вичищена від панів і турецьких чиновників. Переправа, таможні і вся управа землею зосталась їй у руки.

Нова сербська держава від 1815 року, зроблена була зовсім іншим способом. По-справжньому після миру, котрий зробив князь Милош з Марашли Алі-пашою, Сербія все-таки оставалась турецьким пашалуком, у котрому народ мав деяку самоуправу, а на ім'я Милоша була дана управа над народом, як-то: збирати податі і судити, та ще й сюди турки часто мішались. Ще 20 років після першого повстання Сербія була справжнім турецьким пашалуком. Панські маєтки у землі і другі податі панам були і народ їх платив аж до 1833 року. Церковні статки князь Милош взяв у турок на одкуп і платив туркам ці самі гроші, котрі вони брали з цих статків; так само було і з перевозом, і з таможнями. Народ по землі робив панщину замість турок своїм воєводам, звичайно, тут не було такого насилля, а, все ж таки, народ був рая, а Милош – оберкнязь. У всіх тих містах, де були турки, а вони ще були по всіх окружних городах, народ їм так само служив, як і за часів повного господарювання турок.

Милош потрохи права, котрі мали турки над народом, забирав собі, це його дуже піднімало над рештою народу і помогло йому ще в 1817 році назватись наслідственным князем. Як бачите, це було далеко раніше, ніж Сербія зробилась чимсь іншим, як турецьким пашалуком.^[21]

* Письмо проти Матеї Ненадовичу. – Голубица, кн. 5.

VII.

Повстання нової сербської держави. Боротьба коло власті. Поведінка з Туреччиною і Румунією. Самовільно-одиначна основа в уряді вкоріняється.

В початку другого повстання серби говорили так само, як і 1807 р., що вони не піднімаються проти султана, а тільки хочуть другого, луччого пашу, замість Сулеймана. Серби пропустили турецьке військо в Білград, по дорозі харчували його, держали себе смирно, як справедлива царська рая. Послані виборні в Цариград пішли туди не з тим, щоб виморочити для свого народу вольності, а з тим, щоб дати звістку султанові, що військо турецьке прийшло в Білград і підтвердити те, що серби – справжня турецька покірн рая. Та мала доля самоуправи, яку здобули серби після повстання 1815 року, була здобута не від султана, а держалась на одній умові Милоша з Марашлі Алі-Пашою. Уговор був ось який: 1. По всіх городах мають сидіти по одному муселиму пашинному і сербському князеві, вони повинні удвох судити спори між турком і сербом, або двома сербами. 2. Паша по умові з князями назначатиме подать, котру розбиває по округах скупштина і збирається сербськими старшинами. 3. У Білграді назначається найвищий суд сербський з 12 чоловік сербів, цей суд має свого кмета, котрий вмісті з главними людьми того села буде розрізувати подать по хатах.*

Оці умови дуже нагадують собою про той договір, котрий вели сербські старшини з турками в Земуні 1804 року. Тільки тоді ватажки хотіли від турок більше: вони хотіли, щоб подать не накладувалась пашою по його волі, а давалась би однакова раз назавше, як було в Хатисеріфові від 1793 р., щоб всі діла з сербами велись через верховного вождя, котрого має назначати своїм фірманом сам султан, а не паша. Уговор, зроблений Бечір-пашою з сербами того ж року був ще вільніший для сербів: Карадьорде має головну управу над всею землею і платить Порті кожного року 500.000 грош (100.000 гранків); тільки серб може судити серба, а турок не сміє не тільки жити в селі сербським, а проїздом довго оставатись; турецькі збирцики податі скасовуються,

* Сербія і Росія. Н. Поповь, стр. 128, св. I.

але плата білгородському паші буде йти завше. А що найважливіше було в цьому договорі, так то: військо має бути з турок і сербів, Карадборде має свою стражу з 500 хлопців.*

Ми нарощно споминаємо всі ці вільності, які здобули серби за герше повстання. Тільки ж серби ними не вдовольнились, а захотіли ще більшого. Тепер же (1815) серби згодились на менші вільності – це показує як залякав сербів 1813 рік. Тепер вже не то, що було колись: серб боїться і подумати, що він не права турецька рая, а куди тут вже до війни з султаном. Сербі згодились на цьому від того, що хотіли відкараскатись від поєдиних насильників – турок, а все законне згодились давати. а од поєдиних насильників і можна було звільнитися тільки тоді, як діло з урядом народ вів би не через турок, а своїх старшин. Од самих старшин залежало, наскільки матимуть свободи серби, і як з ними будуть поводитися турки, і як вони поділять свою силу з турками-чиновниками.

Ще за час першої держави йшла боротьба коло того, кому мати більше сили над народом: чи вождеві, чи воеводам. Ця ж сама боротьба поновила і в новій сербській державі, тепер, як вождь був Милош Обренович, хоча ще він і не був підтверджен в цьому ні від народу, ні від турок. Різниця, між цими боротьбами першої і другої держави була в тому, що перша держава була вільна від турок. Тоді воеводи і вождь не мали собі другої підпори, окрім своєї вдатності і шаноби у народі, тепер же нова держава був турецький пашалук – над сербами була чужоземна сила, котра могла самовільно скидати того й другого з місця, на котрому він стояв і навіть вбивати його. Все це давало зовсім іншу манеру боротьби.

На ділі самим главним воеводою у сербів був Милош, він мав найбільше сили у народі, бо народ думав, що тільки Милош Обренович може його оборонити від турецького насилля через те, що він знається зі всіма турецькими панами. Через це Милош мав більше поваги між турками, котрі вважали його за найспосібнішого одержати в землі порядок.^{62*} Чи саяк, чи так, а Милош мав силу через свою шанобу у турок⁶³. Щоб відняти од Милоша його силу, треба було кожному, хто хотів цього, здобути і собі таку ж повагу у турок, як ще й не більшу. Через це кожний воевода наговорював один на другого перед паше, що він „лагодить бунт проти султана”. У той же самий час кожний хотів показати і прислужитись перед турками і спинити всякий народний рух до свободи. Так, *Молер* і *владика Нікшич* брехали на Милоша паші, що він через те не хоче поодбирати від народа оружжя, що лагодить бунт. Так саме Милош віддав туркам князя *Симу Марковича*, капітана *Драгича* і *Живка Чолака* за те, що вони лагодять бунт; так само погинув і Карадборде, як готовився з гетеристами пошарпати турецьку царевину.^{63*} Так робили всі сербські старшини, котрі хотіли дочепати в свої руки силу над народом.

⁶² Милош тим тільки і держався над народом, що турки йому вірили, але як Петронієвіч, Симич, Вучич, Гарашанин і їх приятелі здобули

* Сербія і Росія. Н. Попов, стр. 27.

собі віру у турок і шаноби у Росії, бо неперемінно хотіли держати в землі мир і порядок, то власть над народом від Милоша перейшла до них. Боротьба за власть вся робилась коло палацу пашиного. Той, хто хотів взяти в свої руки власть, інтригував, підкупав паш і пускався на потайні душегубства. Такий спосіб боротьби дуже розпаскудив не тільки аби-яких старшин народа, а й тих з них, котрі були справжніми лицарями і ватажками свого люду. Боротьба ця мала притиск і на народ, він почав втрачати охоту до війни за свою свободу, наслідок у нього зовсім пропали той дух, котрий він мав за час першого повстання, і те пишання своїм чоловічим правом, що стидно робиться.

За час цієї боротьби вирости і викохались ці срамні урядники, котрі видавали неприятели державні тайни і лагоження до повстання, ці писакки, що говорили, буцім нічого луччого нема, як тільки жити під турецьким урядом, ці співаки, що віршами і так писали „оду султанові”.

Історики, описуючи цю війну за власть над народом, не зрозуміли всього діла; через те у одних виходить, буцім Милош стояв против старшин через те, що не хотів дати народу на поталу старшин. Інші кажуть, що старшини держались закону і боронили Милошеві самовільно володіти народом, особисто такій думці про старшин помагало те, що вони називали себе „уставо-бранителями”. На ділі нічого такого не було, кожна сторона хотіла забрати в свої руки власть над народом і ні одна з них не думала про його користь. Запевне, що ні одна сторона не хотіла дати народ в повну волю туркам, хотіли, щоб народ мав деяку самостійність, але це легко зрозуміти, від чого так виходило: якби турки мали над народом таку силу, як перш, то і старшин народних не було б, значить, ні Милоша, ні господарів. А кожна сторона і хотіла так зробити, щоб мати силу над народом і через те бігала за помічю раз до турок, раз до руських, раз до народу: куди було потрібніш і хто міг в ту годину дати більше помочі.

В цій боротьбі Милош взяв верх, йому помогла його вдатність і окольні причини, а найбільше розкішне життя паші Білгородського пашалуку Марашлі Алі-паші, котрому завше потрібні були гроші, а Милош завжди їх мав і через це підкупував його. В тих обставинах Милошеві легко було мати багато грошей, він орендував всі заможні і панські (спахійські) землі, народ йому робив панщину так само як і туркам (на це варто звернути увагу), він же збирав з народу податі і віддавав її туркам. Туркам треба було платити всього-навсього (як після було зраховано), з орендою за таможню і панські землі 2.300.000 грош (460.000 франків). Запевне, що Милош збирав багато більшій податі і решту віддавав не до народної скарбниці, а в свою кишеню.* Попросту казати, що Милош не знав різниці між своєю кишенею і народною казною, а це давало йому велику силу у турок і помогло побідити своїх ворогів, помогло завести у землі самовільно-одиначний уряд.

Спочатку народ не скаржився на те, що з нього багато беруть. Він був задоволений, що з нього не деруть лишнього, але що далі, то все

* Все це, находимо у Попова „Сербія і Росія”, котрий дуже великий приятель Милоша.

народ починав придивлятися до діла і бачити мало різниці між турецьким господарюванням і господарюванням своїх старшин. Звісно, народ не міг зрозуміти того, скільки користі дають йому його сербські старшини, а старшини тим часом вже мали думку і почали її вбивати народові в голову, що вони властвують у землі, і народ повинен їх слухати і не мати права рахувати їхню роботу. В цьому дуже помагало те, що подати йшла у народну казну, з котрої князь Милош видавав гроші на народні потреби, як з своєї кишені по своїй щирості, а не з народного скарбу. Що Милош збирав часто скупщини, на це нам не треба дивитись, треба розібрати, що то були за скупщини. То сходились народні старшини, котрих держав Милош на своєму кошти і ці з виборних від народу, котрі були приятелі цих старшин. Як народ дивився на податі лучче всього показує, що всі воеводи обіцяли брати по талеру менше податі, щоб тільки підбити народ на бунт проти Милоша.

Опріч грабування поєдиними воеводами народного блага, через що народ бунтувався, сам князь робив так, що народ не міг всидіти мирно. Між багатьма народними рухами дуже ясно різнилися роблені воеводами, щоб загарбати в свої руки власть, від тих, котрі йшли проти власті. З першого разу видно, що дяківський бунт був бунт проти насилля воеводи Петра Вуличевича, так само Милетиновий бунт був проти самоволі князя. З одного приятельського письма В. С. Караджича^{64*} ми випишемо децю і побачимо, що тоді робилось у новій сербській державі. „Так само, – пише В. С. Караджич – як і тепер, у історії спомінається, що серби від Ниша і Смедерева ходили в Адріанополь і Цариград косити для султана сіно, так буде споминатись, що люди з Ужицького і Соколського округу ходили під Крагуеваць і Білград косити ваше сіно, а торговці мусили замикати свої крамниці і йти його згрібати. Недавно в Білгородському магістраті скаржились кмети з сіл, що по дорозі з Білгорода в Крагуеваць, коли у нього пристане коняка, то він її кидає у селі, у корчмі, годуватись на громадський кошт, а сам бере коняку з села, яка йому сподобається і кидає її там, де вона пристане. Лучається так, що чоловік кілька днів згає, поки найде свою коняку. Та й ваш Гайя-возчик (рабаджія), як везе казну або що друге, бере по селах волів і, лаючи людей в батька й матір і говорячи: „Це господарське; як смієте не дати волів, то я все кину тут, на дорозі”. Як ці кмети скаржились, то копитаи Голуб казав, що в Грочані через таку поведінку слуг ваших мало не всі хазяїни коней своїх попродавали”. А на другому місці в цьому ж таки листі каже: „... Та білгородянам такого насилля не було ніколи і під турками, яке робиться тепер. За ці два роки вони дали більш 22.000 грошей (5.500 франків) на ваші два палаці тільки одної панщини. А тамошні торговці скотиною (а особливо свинарі) і тепер ще скаржаться на перевозах, що ваша світлість з своїми свиньми всею цією торговиною заволоділи і їх зовсім упропастили. І знов коротко вам кажу: „Вашою управою ніхто не задовольний, опріч двох ваших синів, та й то через те, що вони малі, а якби й вони були більші, то мабуть би не були довольні, як і всі другі”. Далі В. С. Караджич перелічує, що треба завести по землі, з чого ми бачим, чого не було у Сербії. На першому місці Вук каже, що треба упорядкувати уряд, а, опріч того; 2) треба знищити панщину і не присилувати нікого

ні на яку роботу; 3) треба по всій землі завести школи, з котрих виходили б добрі попи, чиновники і торговці; 4) князь сам не повинен торгувати і не робити ні з ким спілки у цьому; 5) князь не повинен так жити, щоб його життя давало харчі для пересудів; 6) не треба гонити людей, котрі говорять правду явно і показують недобре в уряді; 7) не треба князеві купувати так багато маєтків у Волошчині, щоб не показувати, буцім для нього лучче бути волоським паном, ніж сербським князем. У Сербії всі люди знають вас, як ви ще були таким, як і вони, і мають право казати, що ту власть, господарство і право, котре ви думаєте, що маєте над ними, купили своєю кров'ю і своїм трудом і маєтками... Тепер в Сербії уряду, в справжньому його значаю нема ніякого, а весь уряд – ви самі”.*

Опріч цього, Караджич нагадує князеві, як він робив, щоб завше роботу для народу других старшин зробити в очах народу нічим, що у нього всі чиновники „старці і раби”, і багато дечого другого. Письмо це було написано в 1832 році, коли вже княжеська наслідна власть над народом була підтверджена султаном і земля була вже трохи упорядкована.

Коли тоді так робилось, то щож було перше? Сам князь кілька раз на скупщині говорив, що на його нарікають, буцім він багато накрив грошей з народної благальні. Милош оправдувався у цьому, говорячи, що багато грошей пропало від того, що багато було нужди, багато грошей пішло на підкуп чиновників, поки добув вільність народів. Все це добре, але спитати би: чи не можна було здобути цих вольностей яким-небудь другим способом? Та знов, скільки пішло грошей на здобичу вільностей народів, а скільки на наслідственне право князя Обреновича?

А це останнє було найдорожче і князь Милош, ще перш ніж клопотати за народні вольності, старався за своє наслідне право. Перш, ніж вигнати з землі турок з своїми муселімами, перш, ніж серби перестануть робити панщину, Милош хотів зробити наслідним княжество своє у Сербії. Що більш цього? Як йому білгородський паша в 1819 році обіцявся виклопотати наслідственне право взаміну деяких вольностей народу, то він „наче почав схилитися на це”, – пише Нил Попов. Як видно з письма Строганова до князя Милоша, то Росія хотіла підтвердити од Порти, перш всього, вільностей народу. Та й пізніше в Акерманській конвенції і Адріанопольському мирному договору, де Порта обіцяла зробити по 8 точці Бухарештського договору, нічого і не спомінається про наслідственне право князя. Росія чогось не хотіла помагати князеві Милошу; яка цьому була причина, це друга річ. Але підтверда наслідственне право князя тим повинна була бути дорожжа, що Порта це мусила робити наперекор волі Росії.

Та ще, як все діло було в грошах, то про це не варто було б і говорити. Але Милош за своє наслідственне право розплачувався дорожчим, ніж гроші. Йому, щоб забрати у народу більше грошей треба було всіх тих старшин, котрі вийшли перед народом за час війни своєю

* З книжки „Сербія і Росія”, 2 т., стр. 252, 253, 254.

храбростію, розумом і спосібностями, треба було всю їхню роботу показати перед народом як нічого не варту, а що тільки те, що зробив Милош, те і є добре, путяще. Милош по своїй волі поставляв чиновників, котрим платив з народної казни начебто з своєї кишені. Він старався вибирати таких чиновників, котрі були б його справжніми слугами, котрі не робили б державні і громадські діла, а сповняли б волю Милоша, лічили себе начальством над народом і слугами князя. Такі чиновники по Сербії є і до сього часу. Окрім такого здирства і розпаскужовання людей, Милош платив туркам і державним князям Сербії.^{65*} В той час по всій турецькій царевині були бунти за бунтами: запевне, що Сербії нічого луччого не треба було б, якби тільки вся Туреччина порозривалась на маленькі куски.^{66*} Але Милошеві треба було показати, що він не який-небудь бунтівник, а чоловік мирний і прихильний до турок, котрому можна повірити народну управу. І він не тільки що не помагав бунтам, а ще давав Порті гроші і совіти, як треба всмиряти бунтівників. І за таку тільки поміч турки видали йому брат на наслідне княжеське право у Сербії 1830 року.

Цей знаменитий брат прийшов у Сербію вмісті с хатишерифом, котрим підтверджуються народні вольності. А брат був дуже славний, ним Милош Обренович ставився так-таки наслідственным князем Сербії.

Це наслідствене „право” князя^{67*} мало великий притиск на все ширення держави Сербії. До сього часу Милош два рази (в 1817 і 1826 р.) на скупштині був вибраний за наслідного князя.¹²⁷ Але це, щоб народ, по свому патріархальному звичаєві, міг дати одному чоловікові управу над землею „на душу і на бога”, але він же мав право і відняти від нього це право. Через те-то всі владарі стараються, щоб народ забував, відкіль право управляти народом взялось у нього. У європейських самовільно-одиначних державах, де вже такий уряд давно стоїть, народ має думку, що право управляти ним добула одна якась сім'я від бога, значить ніхто не може цього права від неї відняти.¹²⁸ Милошеві таку байку видумати не можна було, бо весь народ, котрий дав йому право управляти собою був живий. Через це він почав старатись підтвердити своє право від Порти.¹²⁹ Ця піддержка була лучче божої від того, що в пригоді могла б допомогти і силою.

В братаві, котрим далось наслідне право князю Милошеві говориться, що султан не підтверджує вибір народу, а сам дає наслідне право Милошеві за його поміч і прихильність до Порти. Як відкинути у цьому разі все лишне, то з нього виходить, що Порта назначає для Сербії звисний уряд, котрого змінити без дозволу Порти сербський народ не сміє.

Після цього немає нічого дивного у тому, що всі старшини захотіли і собі записатись в хатишериф, як не могли здобути і собі братаві. Сербські вільнодумні писателі^{68*} кепкують над цими старшинами і лічать їх зрадниками землі; але совітники (старшини) робили те ж саме, що і Милош. Вони після пробували написати в хатишерифові, що совітника не можна скинути з місця, поки його не осудять перед портою. Вони так робили від того, що для них безпечніше було стояти під Портою, ніж залежати від вибору народу, або і від самоволі князя. Кож-

ний чоловік, для котрого власть – мета всього його життя, той природно хоче зробити так, щоб йому власть допалась, як не зовсім по „милості божій”, так хоч трохи від неї.

¹²⁹Про це все діло з братами та хатишерифами до останку сплюндрували думку про народні повстання і з'єднання всіх сербів у одне. Замість того у Сербії одпочалось упорядкування самовільно-одиначної держави.

VIII.

Війна за устав. Канцелярщина бере верх. Канцелярські порядки вкоріняються у Сербії.

Війна за устав у Сербії винесла наверх одну верству людей, котрих породило 20-річчя упорядкування сербської держави. Та верства людей була сербські канцеляристи (бюрократія).

За час першої держави сербської і війни вождя за воеводами за власть кожна сторона опиралась на свої заслуги перед народом, на свою шанобу у народі. Тоді воеводи воювали з вождем для того, що боялись вождевої самоволі, щоб він не відняв у них тої сили, котру вони здобули над народом, боялись потали своїх заслуг перед народом. У війні ж за устав в другій сербській державі цього вже не було. Всіх народних старшин-воевод Милош скоро підібрав під себе.^[1] Ворогами йому стали чиновники, котрих він сам понастановляв і ті, котрі поприходили з Цісарщини „освічувати диких сербів”. Ні ті, ні другі не мали ніякої заслуги перед народом і не могли на нього опиратись, тим більше, що народ хотів свободи, миру, правди і порядку, а не чиновників з великою платою. Через це чиновникам приходилось опиратись на чужосторонню державу і на Порту. Головна мета цих всіх чиновників було, щоб плату собі забезпечити раз назавше і щоб вона не залежала від самоволі князя.

В цю пору не було в Сербії людей, котрі зуміли були написати устав такий, щоб помагав ширенню народної свободи. Устав Давидовича, оголошений на Сретенській народній скупщині, містив у собі тільки упорядкування сербського уряду – те ж саме, що було опісля у царгородському уставі 1839 р.* Найлучче в цьому уставові було те, що він давав право князеві постановляти в землі високородних.

---

* Сретенська народна скупщина була зібрана 2 лютого 1835 р. після Милициного бунту, котрий мав метою обмежити самоволі Милоша. Конституція, дана на цій скупщині, обзначувала тільки поділ уряду і що над ним стоїть. Не глядачи на це, Микола, руський цар, у одному слові „конституція” бачив уже революцію, а що клав себе опікуном Сербів, то зараз послав до них барона Рільмана з наказом знищити устав, тобто конституцію. Рільман своє діло сповнив, хоча і серби йому показали, що він правдивий барон. Був написаний повний устав у Царгороді, у котрому тільки і було нового, що совітників можна скидати тільки через суд перед Портою. Цей новий устав, конституція, було проголошено 1839 р. – С. К.⁸⁸

Чудне діло, що цей устав Давидовича не тільки тогочасні писателі, але й перекладники книжки Попова „Сербія і Росія” вважають „демократичним”. По правді ж той устав був не що інше, як тільки нещасне склеювання кусків з конституції Людовіка XVIII і Карла X – устав найгірший у всьому світі.*

По тому уставові народ мав ще менше права, ніж по уставові 1868 р., коли скупщина мала право міркувати тільки про податки, а все друге в державі робили князь і совіт без спросу скупщини.

По тому уставові народ був під кметами, кмети під капітанами, капітани під сердарами, сердарі під совітом і князями – точнісінько так, як було писано в царгородському уставі.

Найбільший ворог уставу був сам князь, вважавший, що совіт хоче відняти у нього головну власть над народом. З другого боку, ворогом уставу була Росія, в котрій тоді був царем найбільший самовільник нашого віку Микола I, котрий ніяк не хотів, щоб у Сербії була „конституція”, як її розуміють на заході Європи. Там „конституція” показує главні основи народної самоуправи. По-московському ж „устав” не що інше, як тільки упорядкування чого-небудь: „устав воєнний”, „устав гімназичний”. По своєму розумінню руські хотіли, щоб там в уставі було тільки упорядкування канцелярщини, котрої було тоді у Сербії уже доволі. Говорити ж в уставові про права народу в державі, права уряду і князя – це вже було демократськи і революційно. Що ж стосується уставобранителів, то вони були дуже раді такому поглядові руських і через те на Сретенській скупщині все робили проти уставу Давидовичевого і хотіли, щоб новий устав писався в Царгороді під притиском Порти і Росії. Вони надіялись, що там ще більше вріжуть прав од народу і князя, а їм дадуть більше сили.

Як думали про устав „уставобранителі” найлучче показує оборона Петронієвича, де він власними устами каже: „... Коли народ не покорається нам, то не буде покорається і князеві, а тоді цар, що дав нам право, не захоче терпіти бунту і одніме од нас це право. Це царська земля. Так само, як попередю землею вправляли турки під урядом царя, так тепер маємо замість воевод – начальників, кадів – суддів, місто субашів – кметів, котрі треба, щоб заповідувались народом, але як народ почне їм заповідувати, то цар легко зможе завести перші порядки, бачучи, що ми неспосібні управляти собою і одніме у нас назад свої „благодіяння”. Так говорив голова „уставобранителів” і то в раді сербського совіту, де по своєму стану міг і хотів виказати свої погляди. На його думку, цар подарував Сербію і сербів капітанам, сердарам, совітникам і другій старшині. Місто турок зайняли серби і то все – а народ

* Наскільки Давидович був неспосібний писати устав видно з одного параграфа, де постановляє, що „не можуть вводитися рогатки межі поодинокими округами у Сербії”. Ця постанова мала вагу у Франції, де були рогатки між департаментами і були знищені французьким поветанням, але для Сербії тої постанови не пришити, не прилатати. Так-то живцем, без розбору переклав Давидович з чужого уставу. Другі писателі уставу, помічники Давидовича ще менше розуміли діло.

мусив покорається і слухатись їх і робити все те, що робив під турками. Рая зоставалась – рая.

І люди з такими дикими поглядами виступали як боронителі народу від самоволі князя?

Справді, хатишериф від 1838 року, котрим давався Сербії устав, повеліває через пашу і князя сербського народу бути вірним султанові і покорається кметам, капітанам, начальникам і т.д. Чисто так, як хотів Петронієвич. Хатишериф цей постановляв управу по Сербії і підтверджував канцелярський порядок – давав чиновникам, а особисто турецьким прислужникам–совітникам, силу над сербським народом.

Канцелярщина ця поборола і князя, і народ. Хатишериф 1838 року зовсім сплюндрував народну свободу і силу в уряді, так само, як хатишериф 1830 року вкоротив життя ширенню сербської свободи і боротьбі з Туреччиною. З цього часу починаються упорядкування канцелярські: „упорядкування совіту”, „княжевої канцелярії”, „попечительства” і всякі другі упорядкування не перестаючи йшли під князем Милошем, Михаїлом і під Карадьордевичем. Боротьби і бунти, котрі були за цей час, йшли всі на те, щоб загарбати верх над цією канцелярщиною і верховодити цим упорядкуванням. Одні тільки канцеляристи спосібні були на те, щоб приставати то до Обреновичів, то до Карадьордевичів – ніж ними не було другої різліки. Один князь Милош хотів зничтожити силу совіта, але через це саме і був прогнаний з землі.

З прогнанням Обреновичів з землі канцелярщина добула собі ще більше простору, щоб розширитись і вкорінитись у Сербії.

IX.

Канцелярські порядки (дальше). Казенна правда.

Уставобранителі, взявши верх, тільки вкорінили те, що було вже давно, бо з того самого часу, як у Сербії завівся устав Давидовича 1835 року, почали заводиться канцелярські порядки: канцелярії, чини і титули. Ось що про це пише Н. Попов, котрий, по своєму народженню у самовільній державі звик почитати всяку власть і всякий порядок.

„Право роздавати чини мав тільки князь. В Сербії так всіх розібрала охота мати чини, а князеві їх роздавати, що всяких полковників, майорів, капітанів стільки розплодилось, що цих чинів стало б і на далеко більшу землю, ніж Сербія. Розплодженню цих чинів помагало те, що вони не давали сили і не отягчали казни. Але це показує тільки мішанину у державних ділах. Часто лучалось так, що капітан по своєму становищу командував над майором і полковником. Другий рід чиновників (гражданських) ввів народ у нещастя своїми секретарями, архіварами і помічниками тих і других, канцелярськими слугами і т.д. Писання діл все більше і більше розплоджувалось і незлічимих куп паперу було накидано повні архіви. Милош нічого не робив проти такого розплодження чиновничої пошести. Перше Милошеві не треба було більше 5 секретарів, та й ті кінчали свою роботу ще до полудня. Тепер постало 8 міністрів з канцеляріями, такі ж самі канцелярії позаводились і по округах. Як вся управа належала від совіту, то Милош не міг нічого зробити проти цього безкорисного нововведення. Сам совіт не робив того, що від нього було потрібно. Його всі ради проходили в тому, що один совітник сварився з другим за свої домашні діла. Сама робота різних вітів уряду попереплутувалась: совіт раз був законодавна сила, а князь – звершаюча, вдруге совіт робився силою звершаючою, а князь законодавною. Різні попечителі перемішували свої діла, а маючи багато чиновників, не знали, яку їм дати роботу. Часто головні чиновники не знали, що роблять їх підчиненні. Замість того, щоб управа зробилась коротша і, вона зробилась довша і в усьому уряді було менш ладу, ніж тоді, як землею управляв сам Милош з кількома секретарями. Не тільки народ, а й самі управителі не могли зрозуміти цієї мішанини уряду. Та як кожний серб міг тужитись на всяку роботу, котра йому давалась, йти проти устава, то всяке судження так розплодилось, що могло стати живою раною і нещастям громади. Життя чиновників

стало одмінним від остального люду. Так звані шваби (цісарці) були справними учителями всяким звичаям цісарських канцелярій, заведених у Сербії. Завелось життя по улицях, шатання по канцеляріях, з котрих по кінці роботи, всі йшли в кав'ярні. В сім'ї чиновники перестали жити. Це все перейшло і в народне життя.

От який був новий порядок, підтверджений тепер уставом. Народ, котрий довго боровся проти самовільства і незаконної роботи старшин, стільки добув за один раз всяких постановів, що і не знав, як з ними обернуться. Нема нічого трудного догадатись, що він почав бунтоватись проти цієї законитості, як перше бився за неї. Та ненависть, котра виявляється проти чиновників, на ділі є не що інше, як ненависть канцелярщини, нового гніту, котрий робився по розписам і законам.

Разом з уставобранителями і канцелярщиною у землі завелась і канцелярська честь і совість, котра перечить всім чоловічим поглядам на совість і честь. По канцелярському законіві треба покорятись постановленню, не розбираючи, чи варто постановлення того, щоб йому покорятись. Перш повстання сербської держави, серби покорялись туркам, бо вони була сила, котра принуждала покорятись собі, і до тієї пори, поки не скинеш з себе цю неволю. В канцелярщині, котра постала з новою сербською державою, був устав, котрому треба було покорятись, бо непокірність йому була гріхом, в котрому треба було каятись. Народ виростав під поглядом, що покірність цьому уставові, канцелярщині – є перша повинність чоловіча і перша причина громадського щастя.^[2] Самим луччим чоловіком, по цьому поглядові, був той, котрий був на все спосібний, коли повелить начальство. Через такі погляди чиновники так розпаскудились, що за кілька талерів продавали свою совість, продавали свій народ, своїх приятелів, – все тільки б добути титул і вдержати ті бездушні форми, котрі кожний міг надувати, як хотів. Після того чесність чоловіка почала бути не від роботи, а наскільки його знала власть. Від цього народилась ця думка, що перечити поліцейській самоволі є гріх проти уставу. В школах почали лічити бунтом, коли школяр запитає що-небудь вчителя. А самі школи з цього часу почали мати своєю метою і випускати попів і чиновників, котрі були б власть над народом, але й самі слухались би покірно вищої власті. Все прилагоджувалось так, щоб одне було властю, а друге покірним рабом, котрий не сміє перечити ніякому насиллю.^[3] І для чого все це робилось, для чого народ повинен був терпіти таке насилля від своїх же людей, коли стільки стратив сили і багатства, щоб не терпіти насилля від турок. Все це робилось від того, що одні хотіли господарювати, а другі не знали, як упорядкувати свою громаду, щоб між нею не було таких людей і дали місце установі, котра розписала, що треба робити громадянам аж до того, як повинно заганяти цвяхи у підшву чобота.

Урядники пишучи закони і не думали про те, щоб дати громадянам такий закон, котрий вони почитували в самі собою без присилування.^[4] Вони думали, що можна заставити народ почитувати закон і

через те завели в землі панство, але миру не може бути там, де один пан, а другий раб – де нема рівні всіх громадян.*

Ота війна, котру вели чиновники між собою і князем, щоб стати одному поверх другого, ці всякі брехні, висліджування другого і всяка друга пакість, котру робили чиновники один другому, пройшла в народ і там пустила свій корінь. З прогнанням князя Милоша починає велику важність мати, династичність (прихильність громадянина до теї чи другої породи князів). Кожний князь почав старатись вкорінити любов між народом до свого породу, для цього повидумувані були дуже хитрі способи. З цього часу почали робитись всякі процесії княжеві по землі, щоб „влити любов” до себе народові. Так роблять завше ті владарі, у котрих нетверда земля під ногами. Дневникарі у своїх листах розглядували всякі добродителі князеві, говорили, як то народ з радістю зустрічав князя, як він обідав, які промови казались за чаркою і т.д. Всяка династичність і пошарпаність на неї уряду так осточортіла народові, що він просив на Петровській скупштині „щоб покинути пошарпаність”.

Поділ чиновників на династії перейшов і в народ і мав на нього дуже поганий притиск. Прихильність до тієї чи другої княжевої сім'ї давала силу чоловікові в громадських і державних ділах. Як чоловік був прихильний до тієї династії, котра тепер князювала, то він вигравав діло, коли його суперечник був другої династії.

Громадська, чи церковна, чи державна земля давалась тому чоловікові, котрий був прихильний до династії. Прихильний до династії міг, навіть, нагло відняти маєток у неприхильного і суд нічого не робив йому – давав право володіти украденим маєтком. У людей стала пропадати совість і честь. А уряд тим часом не покидав писати закони, думаючи ними дати народові честь і совість, а карами заборонити проступки, котрих з кожним часом робилось більше й більше в землі (карались за проступки діти менше 14 років), і розположували чиновників.

Закони народу, чи будуть вони писані, чи яким другим способом утверджені, треба завше, щоб говорили так, як сам народ думає про громадські і про всякі свої домашні діла. Бо ніякі писані закони не можуть замінити думку про право, коли воно почне пропадати, як це почалось у сербського народу. А вже тоді, як народ перестане шанувати один другого, шанувати його заробіток, тоді закони вже нічого не можуть зробити. Вони робляться пустими формами, і люди починають „майструвати” правду. Вже по закону тоді право за тим, за ким форма, а не правда, не глядячи на те, яким способом розмайстрована ця форма.

Так почалось робитись у Сербії з того часу, як у народу зовсім пропало знання, що таке право і правда – після довгого воювання канцеляристів з князем і між собою, і коли династична прихильність дозволила нагло віднімати чужий заробіток і маєтки.

* Між „народними хотіннями”, котрі були казані на Петровській скупштині 1848 р. бул, що з одної сім'ї не може бути троє чиновників. Народ бачив, що чиновництво – зло і що родич родича тягне в „панів” (господу). Уряд на це хотіння одговорив: „Уряд мусить за народну службу вибирати спосібних і звісних йому люду” – „Зборник закона”, кн. 4. ст. 184.

Ось, що пише про те, як робилась правда в ті часи, один самовидець:*

„Як завелись по Сербії окружні магістрати, то секретарями в них були закляті венгерські адвокати. Їхньою братською поміччю у нас по-заводились канцелярії, але ж через них почала і правда майструватись. Перш всього, вони почали писати „інстанції“, а потім казали людям, що треба давати писані репліки і дупліки, котрі ж самі і писали. Через те, що вони були вчені люди, знали кілька мов, то вони і совітували магістрантам, як треба робити, а ті по їхньому совітові і робили. Малопома-лу виявилась нужда у людях, котрі вміли б писати в інстанції, репліки і дупліки і вміли б майструвати правду перед цими заклятими венгерськими адвокатами... І від цього часу почалась адвокатська доба... 1839 р. зробилось гірше. З переминою князя багато з заклятих угорських адвокатів втратили свої місця, а між тим устав переминівся, а особито вийшов закон про повертання земель,** через це судівство в десять раз побільшалось.

Оті секретарі, чи писарі всялись клопотати по ділах і писати кляузи. Скаргу писав секретар або писар судський, одмову на ту тужбу писав прогнаний венгерський адвокат, після цього репліку по цьому ділі писав судський секретар, а дупліку на репліку той, другий... Самому на суд можна було не приходити, а все діло писалось. Оця канцелярська війна, навик на репліки і дупліки, мішанина різних і багатьох законів і несправжнє розуміння закону поробило те, що з судіння не можна було виплутатись. В адвокати дуже легко попадали люди, котрі часто не вміли навіть писати. Прихильні до уряду частіш всього були адвокатами. Чоловік не повірить, а щира правда, що перед 30 років було стільки ж адвокатів, кільки їх є тепер. Карадьордевич Олександр, ставши за князя, махом розігнав всіх заклятих угорських адвокатів. Судіння як завше буває в такі часи, трохи перестало, – зменшилось. А, між тим, 1843 року уряд видав приказ, що всі чиновники і учителі не мають права бути адвокатами. Це було ще гірше, бо адвокатство пішло туди, звідкиля і вийшло – в суди. Люди, котрим треба було змайструвати правду, почали підкуповувати чиновників в суді, а ті почали потайно адвокатствувати.

^[31]...З страхом в серці приходили праві на суд без всяких кляуз, думаючи виграти діло своєю правотою, але повинні були платити дуже дорого за своє незнання.***

* Це виписано з одного недрукованого рукопису „Про адвокатів”, писаного адвокатом І. Милинковичем.

** „Закон про повертання земель” видало „намісничество” після отставки князя Милоша 1839 р. Цим законом хотілось поправити ті неправди і насилля в заграбуванні землі, котрі могли бути від 1816 р. в тих округах, котрі перші освободились і в остальных 6 округах, котрі освободились після 1833 р. Позволено було тим, котрі згубили свої землі, повернути їх собі через суди. „Уредба”, кн. І.

*** В своїх хотіннях, котрі народ виказав на скупщині 1848 р., народ зо всіх округів жалівся, що суд дуже довго робиться і хотів, щоб він робився скоріше і легше. Уряд послався на стальні „комісії”, котрі це діло роздивлювались і на те, що уряд не скупився постановити якомога більше чиновників. І під кінець, веселив народ тим, що буде назначена ще одна „комісія”, котра назначить більше судів. „Зборник закона”, кн. 4, стр. 174. Уряд не міг зрозуміти, що ті комісії і множество чиновників робили суди такими, а не інакшими.

От таке майстрування правди мало дуже недобрый притиск на народну честь і совість. Тепер стало так: хто дає що другому, повинен брати квиток, чи такий який другий законний доказ цьому, а як хто повірив кому на почтенну річ, той вважався за дурного. Честь і совість зовсім перестала поважатись. Хто мав у руках законні докази той міг вигнати чоловіка з жінкою і дітьми на улицу, відняти у нього все – і все-таки оставатись почитним чоловіком. Колишня братська поміч кожному громадянину первелась зовсім. Кожен тепер почав глядіти, як би кого законно ограбити, що-небудь урвати од всякого. Від таких порядків повинні були появитись нові, зовсім інші погляди на громадське хазяйство і громадську поведінку людей між собою.

Х.

Ширення хазяйства сербського народу. Притиск уряду на це ширення. Патріярхальна поведінка в громаді переводиться. Погибель домашнього майстерства і вироблювання. Хазяйнування грішми і жидівська честь.

Після зруйнування турецького господарства в Сербії, народ зразу почав багатіти. Люди виходили з лісів і нетрів, почали будувати хати, замість шатрів і куренів, почалась робота з землею. Хоч народ під своїм сербським урядом і не мав багато волі, так тут він принаймні був спокійний, що не прийде до нього турок і не вб'є його за багатство.^{70*}

Земля почала ще й від того багатіти, що народ, починаючи з князя і старшин, почав торгувати. Сирець всякого роду почав все більше і більше вивозитись за кордон.⁶⁹ За часів князя Милоша, трохи охотою, трохи по присилуванню народ обробляв землю громадою (не кожний своє поле, а вся громада всю землю, як одне поле). Це дуже було важне, бо народ від довгого воювання таки добре був розлінився і не брався охоче до землі, а тут мусив. А ще більш всього багатство землі могло городам.^{71*}

За часів турецького уряду по сербських городах жили турки, греки, цинцарі і дуже мало сербів, та й ті були турецькі підлизи. Тепер нічого цього не стало. В городах почали поселятись серби торговці, майстри і ті ж самі хлібороби, котрі вмісти з тим і торгували, що і тепер робиться по городах Сербії. Багатство зо всієї землі потекло в города, де була всяка управа і де найбільше жив самий багатший шар громади – чиновники.

З побільшення багатства в городах, там позаходились потреби, котрих не могло підмінити вироблювання у землі. Стало потрібним купувати різні товари із-за границі. Цьому більше всього помагали чиновники-чужеземці. Товари, котрі привозились із-за кордону були, частіш всього, зроблені з того сирця, котрий пішов із Сербії. Потрібні стали люди, котрі робили б цю міну, а як вона давала багато користі, то й найшлося їх доволі. До цього часу народ робив тільки землю, і найбагатшим був той, котрий виробив більше. Тепер же проявились

інші способи бути багатшим і кожний спосібний йшов у город, де і робився або чиновником, що давало найбільше користі, або купцем.^[36]

Від цього часу задруга і громадська поміч одного другому перестала бути потрібна: тепер було більше всяких способів розбагатіти скоріше і більше, ніж у задрузі. Від цього задруги починають ділитися, і громадські хліборобні установи (толока, супряг, позичка) починають виводитись.

Пропаданню задруги, oprіч того, що найшлись легші способи, при розумстві і вдатності розбагатіти, помагало й те, що тепер не було турок, насилля котрих зганяли до гурту сербів. А держава сербська, забравша місце турок, давала своїм урядом поміч кожному, хто хотів кинути задругу, ще навіть і підбивала на це. На першому місці з причин, помогавших знищенню задруги, повинна стояти війна канцеляристів, династичарів і всяка друга урядова мішанина, котра дозволила явно грабувати чужі маєтки, чим зовсім розпаскудила людей і відняла у них охоту поважати чужу власність. Друге те, що цісарські вчені люди, нічого не розуміли у задрузі, і видали закон, що кожний задругар має право взяти свій кусок із задружного маєтку або, як хто покидає задругу по якій другій причині і наводить собі роботу на стороні, той має право на один кусок в маєтку задруги.

Від такого ділення задруги і від того, що чиновники і купці переселялись у города і їхня земля зробилась непотрібна їм, то вони її почали продавати своїм родичам і односельчанам. Через це, главна основа задруги – що земля не ділиться без договору всієї задруги і те, що ніхто не має права на землю, коли її не робить – ця основа почала пропадати. Земля зробилась товаром, котрий кожний міг купити як і всякий інший товар.

З побільшанням багатства у Сербії сама робота людей почала мінятися. Перше кожна задруга трохи не все, що їй було потрібне, вироблювала сама; тепер все більше і більше розплоджувався шар громади, котрий нічого не вироблював, а тільки перекуповував і перепродавав – це зробилось потрібним не для одних городян, а і для селян. З побільшанням всяких державних податків, котрі треба було віддати грішми, для селянина стало малим виробити, а треба було ще вміти й продати, виручити гроші, щоб заплатити у казну. Від цього зробилось так, що іноді врожайний рік менше дасть барншу, ніж осередній, бо в урожайний рік завше хліб дешевший, а як чоловік мусить продавати неперемінно хліб в тому ж році, як грошей нема, а податки треба заплатити, то він мало що заробить.^[37]

Багатство поєдиного чоловіка тепер залежало не од його вміння робити і кілька він зробить, а від того, скільки він зможе загарбати собі законним способом виробленого цілим народом. Перебивання (конкуренція) „купи як можеш дешевше, а продай найдорожче” зробилось основою роботи у сербського народу.

З такими поглядами на хозяйство патріархальні звичаї сербського народу мусили пропадати. Позичка роботи і друга поміч – все це ви-

велось. Робота зробилась таким же товаром, що мав свою ціну, як і все друге, а гроші, дані у позичку, почали мати на собі проценти.

Багато розумних людей говорять, що спосіб вироблювати починає луччатись від того часу, як пропаде патріархальний побут: як чоловік почне старатись сам розбагатіти, як його робота почне мати ціну, коли перебивання (конкуренція) стане вільним, – нічим не заборонене. З цього часу і поєдиний чоловік починає луччати, бо з цього часу вже пропали звичаї і повір'я, котрі зв'язують ширення розуму чоловіка у сім'ї. Але, придивляючись до життя людей, бачимо, що малі хазяйства і після погібелі патріархального побиту, не луччають: вироблювання у них так само, як і за час патріархального побуту і так діло держиться по кілька сотень літ. А способи вироблювання починають луччати тільки від того, що багато людей роблять ту ж саму роботу в одному місці, і деякі інструменти одні для всіх. Коли вироблювання має гроші і переходить в фабрики, а як земля – в великі хозяйства, де є багато землі і грошей, з котрими можна як лучче і пригодніше обернутися.

Так само була і з ширенням розуму чоловічого, це започинається тоді, як чоловік береться за свою освіту наукою; а за науку чоловік може тільки тоді прийнятися, як йому не треба турбуватись за харчами на завтра – коли він має стільки достатку, що його життя забезпечене і не потребує щоденної роботи. Через те то у давніші часи освічені люди були тільки з монахів та попів, пізніше з чиновників та високородних, а послідню добу з городян та майстрів. Щоб засібне господарство дозволяло чоловікові освічатись наукою, ми цього не бачимо, oprіч тих слухачів коли це господарство дуже велике і настільки багате, що можна сім'ї посилати молодих на науку, але научатись обично люди починають з того часу, як хазяйство їхнє потребує науки: коли наука почне бути таким же товаром за купування і продавання як і всяка друга річ. У Сербії дуже добре можна бачити, що засібні господарі і люди з задруги по своїй освіті нічим не різняться одні від других. Так само тут видно, що вироблювання засібних господарів не різняться від задружних і не лучче того, яке було років 30-40 тому.

Ми цим хочемо доказати, що розпаданню задруги і патріархального життя виходить не від того, що люди хотять покращити вироблювання і освітитись наукою, а від того, що кожний хоче по скотській натурі: що менш робити, а що більш вживати, або, як вчені люди це називають, через „конкуренцію”. Луччення вироблювання і освіта чоловікові правда приходить тоді, як пройде патріархальне життя, але ж все це можна було б у Сербії зробити далеко лучче, на тих же патріархальних основах, якби у людей було більше знання, але ба, цього то і не було у народу. Тільки ж ми пишем про те, що було, а не як повинно було б бути. У главному ж було так: погібель патріархального господарства, повстання городів, побільшення багатства у городах і розширення торгівини домашньої і закордонної, що було першим ділом після визволення од турок, все це не тільки що не помогло у лучченню вироблювання, а навіть нашкодило тим способам вироблювання, які були по городах і селах.

Як скоро городяни попривикали до „делікатішого”, то зараз вироблювання домашнє, сербське по городах стало пропадати, замість

цього вироблювання почало появлятися по базарах, вироблювання заграничне, фабрикове, котре було лучче і дешевше. Заміна домашнього вироблювання закордонним, фабриковим так зробилась прудко, що не можна було доглядітися, а народ, котрий судить про чоловіка по одежі, так навіть помішав городян (не чиновників) з купцями і не бачив між ними ніякої різниці. Та воно на те й виходило, що городянинові-майстрові приходилось або прийматись за плуг, або за аршин, йти у купці, бо його вироблювання ніхто не купував. Вмісті з майстерством почало пропадати і домашнє вироблювання для себе, а до сього часу по хатах багато прями льону, коноплі, вовни, вати та й шовку, бо кожна хата для себе вироблювала мало не всю одєжу і постіль. Але як по базарах появились закордонні матерії, дешевші і луччі, то домашнє вироблювання почало пропадати перш по городах, а потім, потрохи, в селах. Тут, опріч дешевості закордонного товару, мала великий притиск і „мода“, котра почала розводитись від цісарських чиновників, ну а кожному відомо, що пани часто чорт зна в якій хаті живуть і коли, батька зна, що їдять, але вже зберігають копійку, щоб одягнутись і проходитись у гарній одєжі по городі. Отаке заведення, почавшись від панів, котрі тоді були ще одні тільки чиновники, між громадянами почало йти і по селах. У городах вже ні одна пані не носить на собі що-небудь, зроблене дома, але куплене від тімениці до підощви, у селах, хоч ще і не зовсім вивелось вироблювання домашнє, але все ж таки „купованого“ вже й там є доволі.

Ми не маєм часу довго балакати про те, від чого у Сербії почало пропадати домашнє майстерство і хатнє вироблювання, ми тільки вказуємо на те, що так робиться і, що замість домашнього вироблювання займа фабриканське, з-за кордону. Значиться вийшло так, що у державі остались одні селяни людьми, котрі вироблювали, вжі ж інші люди нічого не вироблювали. Чим менш вироблювалось у землі, тим більше приходилось купити із-за кордону, і це кожний зрозуміє, тим більш треба віддати свого сирця замість привезеного обробленого товару, бо, інакше, ввезений товар не буде заплачений, бо прийдеться видавати із землі гроші, котрі запасні раніш. Опріч цього у землі були закордонні робітники: муляри, інженери і т.д., котрим треба було заплатити із народної казни. Але це повинно було йти з одного вироблюючого люду – селян. Ми зоставим в боці те чи такий порядок і повинен був бути, для нас головне знати, що він був і який.

Сільське вироблювання у Сербії від турецької доби побільшалось, але саме в мірі, у доброті, воно не більшилось, і це вийшло від того, що за часи турок народ вироблював стільки, скільки хотів, а не міг; тепер же він наліг на землю якомога. Але мога була ця невелика, бо народ без науки не знав, як приступити до землі і заставити її давати більше. Одно тільки було у його силі: займати якомога більше землі, щоб орати цілину, вирубувати і корчувати ліси, зменшити випаси і скоту. Від такої роботи у Сербії єдине вироблювання дійшло до найбільшої мети, а за тим почало падати. У Сербії ніхто не мав інтересу бавитись над лучченням сільського вироблювання. Через таку поменшаність вироблювання у державі сирця, а через побільшення підвозу і розходу-

вання закордонного товару, гроші запасні почали виходити із землі, почався недолік, прийшлося займати під великими процентами і протий народ, одна вироблююча у землі сила, заплутався у позичках.

Що селяни заплутались у позичці і, що гроші позичались під великим процентом, то це видно з того закону, котрий забороняє брати більший від 12% і із другого закону, котрим дозволяється видавати позички народові з народної казни під невеликий процент. Тільки ці закони не могли нічого допомогти народові тоді, як не можуть і тепер. Люди, котрі мали у руках гроші, користувались кожною годиною, щоб віддати їх під найбільшим процентом і загубити людей дорешти. Такі люди завше держались жидівської совісті, і того розумного, видуманного недрукованою наукою закону: „Купи найдешевше, а продай найдорожче“. Купець купував гроші, як і другий товар, і хотів його продати якнайдорожче. Чиновник, той заробив їх своїми заслугами отечеству, і, як той так і другий, міг їх дати, кому захоче і під таким процентом, який йому сподобається. Такі люди добре міркують, коли тобі процент здається великим, ти не бери грошей, або хто винуватий селяковому незнанню, що в Гамбурзі вовна дорожче продається, ніж у його селі, або свиня дорожче платиться в Пешті, ніж в його дворі – хай би торгував, то мав би грошей і для себе, і другим позичав би. Так само, хто винен, що селяк не зробив ніякої заслуги отечеству, за що люди робляться капітанами, суддями і совітниками?

Як би там не міркували, від чого селянин заплутався в позичці, а все виходить від того, що він дурний, бо за всією своєю роботою він зостається в дурнях, а другі користуються його роботою і виробленими їм грішми. От, приміром, жінка капітана нічого не роблячи, носить таку сукню, що, мабуть, менше, як в карбованців 60 не вбереш – вся з шовку та з золотим позументом, а селяк, на котрого гроші куплена сукня, не може собі навіть суконних штанів справити. Ні, як не міркуй, а все це виходить, по нашій думці, від того, що селяк дурний, тільки не так, як про це думає жидівський розум: що не береться за торгування, або за чиновничество, а дурний з других причин.

„Торгування потрібно кожному народові, без нього вироблювання не може бути, торгування приймає товари із одного місця, де їх набралось багато, і приносить туди, де їх мало і де вони матимуть більшу ціну. Таким способом робота добуває собі більшу ціну, підбиває охоту до роботи“.

Так кажуть не тільки прості купецькі розуми, а й книжки, котрі звуться „державним хозяйством“ (політичною економією). Порядок так само потрібний народу для вироблювання, як і для торгівлі, якби не було порядку, котрий забезпечує спокій кожного у землі, ніхто не мав би охоти вироблювати і робити що-небудь друге. Все це добре і красно. Але ж сербський народ мав торгівлю і порядок. Його сирець йшов в місця, де найдорожче платиться, закордонні товари приносились з місць, де найдешевше купувались – порядок був, як не треба луччий – та, знов-таки, вироблювання його не мало більшої ціни, ніж перше, він зостався в тих же полотняних штанях, з подертими постолами або й босий, більш голодний і заплутаний у позичках, а про його освіту нічого й говорити.

Хазяйнування грішми починає у Сербії мати такі самі доби, які бувають у других європейських державах. У всіх краях, де є хазяйнування грішми, бувають такі доби, коли починається банкрутство: фабрики перестають робити, банки не дають грошей по векселям, починається таке нещастя, яке бува за часи голоду. Такі банкрутства бувають від того, що фабрики виробляють товару більше, ніж можуть продати; нема купців і товар мусить продавати нижче ціни, котрої він коштує. Фабриканти пропадають, а з ними і люди, котрі накупили їхнього товару, або вложили свої гроші у фабрику на проценти.¹⁹⁸ У Сербії появляється те ж саме. Тільки тут нема фабрикантів, а є одні купці, котрі, накупивши багато товару, не можуть його продати і мусять банкрутитись. Такі случаї, у Сербії дуже часті, тільки це більш всього чудно від того, що купці не можуть продати свої матерії у Сербії, де люд ходить зовсім не одягнений, голій.¹⁹⁹

З такого часу, коли бувають банкрутства, і починається саме найкорисніше хазяйнування грішми.²⁰⁰ Нічого не варта робота починає мати найбільшу користь. Народ, що не має чим платити, як його труд нічого не вартий був, він мусить пуститись на саме послідне діло: продати клопоть своєї землі. З цього часу великі шматки землі почали допадати в одні руки, ле почала з цього часу появлятися і гола біднота, перш, ніж одпочалась у землі фабрикова робота.²⁰¹ Такі думки про хазяйство мали дуже недобрый притиск на громадське життя. В громаді почав бути першим чоловіком той, хто мав більше грошей, він мав силу і на волосній раді, і на скупштині, і на суді – все було в руках дуки. Чим більш народ влазив в довги, тим вище виростала особа породе ясновельможних – грошових, од котрих належався уряд, управа домашня у землі і закордонне життя держави.

XI.

Ширення у Сербії невірних думок про цивілізацію, державу і громаду. Основи слов'янської і сербської цивілізації. Погибель тих основ.

Ми вже коротко оповіли, і яке було громадське життя сербського народа, і як воно почалось, і що з нього вийшло. Розбирати ж все це до дрібності нам нінащо, доволі було показати – у головному, ті думки, на котрих основі народ ширив свій погляд на оточуючий його лад.

Сербські урядники тої доби, стараючись цивілізувати і себе і народ, мали не стільки розуму, щоб зрозуміти основи громадської цивілізації. Вони переймали з-за кордону форми життя цивілізованих народів, не глядячи на те, що ці форми вже обридли і тим людям, від котрих вони їх переймали, та що вже ті люди піднімались зрушити ці форми.^{22*}

Така похибка бува зо всяким молодим народом, котрий хоче перейняти чужу цивілізацію і не може зрозуміти того, що розширення думок і чувств – то основа всякої цивілізації, воно дає чоловікові знання, т.е. силу поліпшити всі свої способи життя, як матеріального, так і душевного, громадського – а без посліднього матеріальне життя або неможливе, або небезпечне. Між тим, ширення думок і чувств, ширення знання і його вжиток, попросту: ширення європейської культури робилося під різними впливами, котрі ніяк не помагали лучченню чоловіка і його громадського життя у великій більшості всього народа.

І через це-то їхне велике знання, їхні всякі ремісничі находки, їхні громадські основи – були сила, але сила неробоча. Ця сила була у руках малої купи людей. Вона могла бути дуже пригодна для тих людей, але ті форми, котрі породила цивілізація, до цього не допускали; люд весь не міг дійти до освіти і багатства, не міг цивілізуватися. І ці форми, спиняючи цивілізацію, сербський народ почав переймати під ім'ям цивілізації.

Коли європейська громада почала підійматись з дикого життя,^{23*} яке було в середніх віках, тоді з'явилась думка про державний порядок і цивілізацію, котра і до сьогоднішнього дня кладеться основою європейської цивілізації. Земля і люди, що на ній жили, в середніх віках вважалися статком пана, попа і короля. Всі громадські установи: суд, поліція, військо і т.д. були прилагоджені до цього і були у руках сеї панської верстви громади. Ціль панства була: держати у своїх руках

простий люд і верховодити над ним, а до сеї цілі мали помогати всі державні установи. Звісно, щоб верховодити над людьми, то треба їх шанувати, не дозволяти нікому каверзуватись над ними, і з цього погляду господарі і боронили своїх людей, але народ все-таки був кріпаки, бо пан його боронив тільки тоді, як мав з того собі якусь користь.

Першу війну проти такого життя підняв народ в 1789 р. проти своїх панів, але не взяв верху. По правді, се не була навіть війна, це народ тільки збирався до неї, але мусив скоро відступити. Панство взяло верх над простонароддям дуже скоро, попустивши йому тільки децю, і то дуже мало.

Після цього повстала велика французька революція, котра вже виявила ту думку, що держава – то не статок якої-небудь одної верстви громади, а одноцільна громада, построєна з договору всіх громадян. І з цього погляду, треба було упорядкувати державне життя так, щоб з нього була користь для всіх громадян, а не для одної верстви.

Як же скоро виявилось питання про упорядкування, то зараз само з себе мусило виринути друге питання: яка ціль держави і де границі державної власті?

Європейська громада мала у себе за плечима державу, в котрій державна власть мішалась у найменшу дрібноту громадського життя. Держава та віддавала в аренду роботи і назначала границі ремесла, назначала, скільки майстер може мати челядників і яка має бути їм плата, приказувала, яку носити одежу і т.д. А що в тих часах державна сила була в руках одної верстви громади, то вмішування у таку дрібноту було самовільне, з страшними насиллями, і робило громадянам великі збитки. Після цього легко зрозуміти, що більша частина люду хотіла тільки, щоб держава не мішалась в їхнє домашнє життя і у господарювання громадян.

Державі назначалося глядіти, щоб був спокій у землі, щоб кожний громадянин був забезпечений від насилля злих людей, а держава вже більш не мала права вмішуватись у домашнє життя громадян. Кожний громадянин мав право робити з своїми статками, що захоче.

Всякі державні арени і привілеї на роботу були скасовані так само, як і всякі обмежування у роботі, якими були цехи. Була дана повна свобода конкуренції – перебиванню у всьому хазяйському житті.

З такого погляду на державу почалось упорядкування всяких установ. Власть видавати закони і звершати їх була розлучена. Видавати закони мав сам народ, звершати їх і назирати, щоб робилося після законів, мали, знов-таки, виборні від народу; власть суддейська була відділена від поліційної і т.д. Почалось упорядкування на таких основах, щоб кожному громадяннинові жилося вільно, щоб ніхто ні з простих людей, ні з уряду не смів вторкатися в його діла. А до сього ж часу – то власть видавати закони, звершувати їх, власть суддейська, поліційна – все це було у руках одного чоловіка, пана, котрий робив, що сам захотів.

Розділом власті добувалось ще й то, що коло поодиноких вітей уряду стояли люди, котрі знали своє діло, нарочно вивчені до своєї роботи.

Попросту сказати, вся держава була упорядкована на основі справедливій і чоловічій: що всі люди – рівня і через те життя громадське повинно бути упорядковане на свободному договорі, а все упорядкування повинно йти на те, щоб чоловік вживав найбільшу волю.

На основі цієї думки народ і почав перш всього руйнувати те, що перечило його свободній роботі, і огороджувати себе від всякого тиранства громадського.

Старання чоловіка огородити себе від насилля, бути вільним, ніколи не бува менше, ніж старання бути сильним у господарстві, через спілку, де перебивання нищить і виріб, і робітника, як скоро один забирає у свої руки багато сили. Старання бути сильним, воно-то, по правді, і тягне чоловіка жити у громаді, більше зближує і здружує, щоб не пропасти в боротьбі.

Тільки ж оце старання бути вільним, було заглушене другими намірами. Ціле упорядкування державне, котре мало намір оберігати волю і статок кожного від насилля, скоро здобуло зовсім друге розуміння.

Перш усього королі поробились якимись божими сотворіннями, зовсім не похотими на людей, вони від бога получили благодать і право володіти народом, а не народ їх вибрав для того, щоб вони дивились за робленням по закону, який постановив народ. Вони роздавали народові його права як свою милість (так поробились всі устави у Німеччині) і тільки у самих нещасних для себе випадках вони одні мали таку ж саму силу, як і народ, і перемагались, хто над ким візьме верх. Королі давали народові саме стільки права у уряді, скільки мусили на той час віддати через те, що їх на те присилували, або боялись, що народ побунтується. Від цього і виходить, що всі устави, які є у Європі (опріч Швейцарії) виглядають як якийсь договір між державлянами – народом і королем, або як милість від царя.

Оцею частиною насилля заглушена та чоловіча думка, що держава є вільний договір всіх державлян. Як скоро пропала основа, то за нею і всі устави, котрі забезпечують волю чоловіка, не мають ніякої сили. Всі державні установи: суд, поліція, військо* і т.д. постали тільки способом у руках царів перевести нінащо ці права, котрі задержались у державлян або добути від царів. Хоча й кожний з цих урядів робив своє діло, але заправлячі ними стояли на стороні володаря і все піддержували „по божій милості” власть і старались задушити всякий рух свободи у людях, бо всякий такий рух робив збитки урядові, котрий не хотів бути простим вершителем народної волі. Кожному урядникові був інтерес задушити чоловічу свободу не по одному тому, що через це він добував собі нагороду, а і від того, що урядники – був шар громади, і у його інтересі було піддержувати цей шар так саме, як цей інтерес мали попи і панство, бо їх інтереси були противні народним.

Державний порядок у Європі постав через боротьбу. Треба було огородити силу силою ж, назначити законні способи боротьби, поста-

* Сюди треба придати і школи, котрі робляться не на те, щоб освітити людей, а затемнити і зробити научених людей вірними своїми слугами – С. К.⁸⁹

вити сторожів, котрі мусили дивитись, щоб боротьба не була з оружжям, котре було заборонене законом. Із цього почина появився цілий шар громади, котрий нічого не вироблював, а мав іздержання від народа, і був тільки через то, що у державі є боротьба проти насильно заграбленої власті. Той шар громади був потрібен саме доти, поки у державі є неправда і насилля. Значить, щоб цей шар міг жити, треба народові ніколи не ширити своєї освіти, не ширити своїх чоловічих прав, ніколи не доходити до настоящего чоловічого життя, а бути як яким звіром: завше гризтись між собою і відбирати одному від другого.

Оцей шар громади, нічого не роблячи, одвик од роботи, а як він був вищий, благородніший, ніж народ простий, то йому і треба було більше, ніж простому народові. А чим люд живе поганіше, тим більше він незадовольний, тим більша боротьба між урядом і ним. Боячись народа, уряд починає силитись, н.т. набирати більше собі помочників та вірних слугів, вкорочувати свободу народа і, звісно, накидати на нього більшу роботу. І одтак неперестанно росте у європейській державі, гніт і насилля власті викликають незадоволення нею народу, а незадоволення народу знов викликає насилля і гніт – і так воно переваги ваги йде доти, поки таке державне упорядкування не лусне.

Поділ власті по вітам уряду, щоб кожний урядник був добре навчений до того діла, котре має робити, чим би держава лучче йшла до своєї мети: боронити волю і статки кожного – втратило свою першу мету. За вершителя власті у канцелярській державі став потрібен чоловік не спосібний, а пригідний. Де б не зустрічались інтереси власті і народу, вершители закону завше були проти народу. Вершители закону збились у одну купу людей, щоб боронити свої права від народу, котрий хотів би знищити всі ті привілеї, котрі забрали собі вершители, і упорядкувати державу на основі добровільного договору, а з тим вмiстi, розумiється, на цiй основi робити все друге. Така мета теперiшньої канцелярищини. Вона добре знає, що чим більш стає народ освіченим, тим менш вона потрібна. Через це то супроти панування і байдикування піднімається та робота руками, котра тисячі років була задавлена і покинута рабами і „простими”. Владарі, високоблагородні, попівство і всі урядники, зразу побачили, що всі вони – один табір проти простих, котрі не захочуть робити і своєю роботою годувати „вершителей закону”, котрі стережуть державний „порядок” і „забезпечують кожного і ширення громадського життя”.

Як раз в той час, як європейські народи почали доходити до думки, як то погано огорожувати силу силою, а зоставляти всі причини, котрі викликають боротьбу і насилля, в той час, як європейські народи почали проповідувати волю, рівню і братерство, як основу державного порядку і коли почали підніматись проти власті „божою милостію”, хоча й „установою”, і порядку, котрий помагав тій власті господарювати в Європі – Сербія почала вводити той порядок і переймати собі ті думки, які були у найбільшій силі кілька часу тому назад, а тепер пропадали,^{74*} не викидаючи з цього і цехів.

У ч. II ми показували громадське життя сербів за часи турецького господарювання. Ми ще тоді казали, як то близько підходить те життя

під теперішні найновіші думки про громадське життя, котрі тепер ширяться по Європі. Тепер споманем у главному про хліборобство у сербській громаді.^{75*} У сербів земля була того, хто на ній робив. Хто покине хліборобну задругу і найде собі роботу на стороні, той губить право на задружні статки. Помагання одного другому у сербській задрузі було так велике, що, не глядячи на весь гніт турецький, між сербами не було людей, котрі не мали б хати. У сербського народу не було вершителей закону, котрі були б особним шаром громади; окружні князі були прості селяни, або торговці, котрі робили громадське діло з почесності і не брали від громади за це ніякої плати.

Отаке життя бува у кожного мирного, живучого патріархального народу, а особисто збереглося воно у слов'ян.

У Московщині, наприклад, община є ще лучча установа, ніж у сербів задруга з того погляду, що земля припадає тому, хто її робить і доти, поки робить. Московські робітничі спілки, артели, котрі обично бувають з мулярів, рудокопів, і т.д., найлучче показують, як потрібна московському народові спілка. А найбільше розширення спільної роботи у казаків уральських. Там земля всіх громад казацьких – також спілка, як у Московщині однієї громади, всіх громадян. Так само річки, що течуть через землі цих уральських казаків, є статок кожного казака, риболовлі, поділ риби там дуже добре упорядкований, так само, як і її продавання; і тут всі казаки уральські з'являються як одна громада – як один чоловік.

Розуміється, що тут народні установи в дечому багато поломлені урядом, котрий і тут був поставлен на європейський канцелярський манер. Але й у тому, що зосталось ціле, виглядає та ж характерна приміта, яка є і у всіх слов'ян: нема різниці між державою і громадою, що ду-же різниться у всіх західних народів Європи. Скажем понятливіше: у слов'ян нема такого поділу між домашнім – громадським і явним-державним життям, який є у західних народів. У слов'янській громаді за кожним громадянином дивиться вся громада, щоб його завтрашній день був забезпечен. Ця установа ніде не підтверджена ні писаними законами, ні присягою, але зберігалась тисячі років, не глядячи на часті набіги диких орд.*

Нічого й говорити, що ця установа – найлучча основа для того, щоб громади були упорядковані для державного життя.

У слов'янській громаді нема поліції,** бо вона їм не потрібна. На случай нужди вся громада забезпечує спокій кожного, а як виявиться який спор, то виборні із громади його рішають і ті згоджуються на їх присуду. Судити у слов'ян є діло більш домашнє, а не всіх – державнє. Во всьому у слов'ян є навиворіт, ніж у західних народів: ті діла, котрі у

* Тільки що не змогли зробити дикі орди татар та турок, те зробило цивілізоване упорядкування слов'янських громад, де становий пристав, або якийсь другий урядник, сує скрізь свою лапу, щоб дати цивілізований розпорядок і від нього, цієї цивілізації теперішньої – все щезає, як сніг під весняним сонцем – С. К.⁹⁰

** Колись-то не було, а тепер у кожному селі по жандармові – С. К.⁹¹

слов'ян почитуються за домашні, а у Західній Європі вони почитуються за явні: всіх, державні, і навиворіт.

Що можна найти в слов'янській громаді за негаразд, так це те, що в ній нема поділу роботи, що є главна причина лучення вироблювання. Але це така річ, про котру ще треба сказати дещо.

Поділ роботи у громаді може бути двоякий: поділ роботи державної, і поділ в простій роботі, вироблюванні. В державі, ми вже бачили, що поділ роботи – діло дуже важне і воно помагає ширенню волі і освіти чоловіка. Тільки ж теж саме ми бачимо, що цей поділ веде до того, що всі люди, котрі стоять вище простого народу, котрі ним заправляють, робляться благородним шаром громади, котрий нічого не робить, не пильнує за користю своїх громадян, а тільки сам наживається. Попи спадають в цей же шар людей, бо вони поки були тільки учителями народу, котрим міг стати кожний рибар, доти вони приносили користь народові, а як те попівство стало таким же невільним, для всіх ділом, як і чиновничество, то й воно почало, як і всі другі, вищі від народу, простого люда, приносити народові одні тільки збитки. Військо навіть мало колись користь для народу, поки воно боронило людей від насилля, особисто панського, але все це перевернулось на нахабу народів, і він від державного поділу роботи нічого не бачить, опріч нещастя, проти котрого треба підніматись.

Поділ роботи простої має свою вигоду ту, що чоловік навчається лучче робити своє діло, але у Західній Європі поділ роботи доходить до самої малої штуки і чоловік над цією роботою сидить цілий свій вік, від чого зовсім дуріє. Придивляючись до людей, котрі роблять при такому дрібному поділі роботи, найшли, що, чим дрібнішу роботу чоловік робить, тим він більше стає тупим і нерозумним. До чого забуває дрібний поділ роботи чоловіка, видно з того, що навіть, люди, котрі роблять над наукою і так їх робота дрібна, до того одуріють, що найпростішої штуки не можуть зрозуміти у другій науці.

Вважаючи на це, учені люди прийшли до теї думки, що чоловікові потрібно міняти роботу; в такому разі чоловік має завше свіжу голову і не одурюється. Опріч всього цього, дрібна робота має ще й ту невідгоду, що, через неї, чоловік скоріше хиріє, ніж при перемені роботи.

Тепер тим легше бути робітником не над дрібною, що є машини, котрі помагають робити чисту роботу і тому, котрий не цілий вік висидів над нею.

В слов'янській громаді поділ роботи дуже малий, і нам не треба переходити ті крайні поділи роботи, з котрих європейські робітники стараються визволитись. Нам потрібно получчати наші громадські установи, провчити і прилаштувати все те, що найдено наукою для луччого поділу роботи, так, щоб тут кожний чоловік ширив освітою і своє громадське життя. А до цього тільки й можна дійти розширенням наукою наших народних установ.²²

Нічого й говорити, що в тій громаді, у котрій є громадські статки, толока, позичка і т.д. установи, треба тільки зробити один крок і упорядкується громадська спільна робота. До цієї роботи повинні бути прилаштовані всі наукові способи і інструменти, щоб вироблювання

йшло легше і його було б більше, а саме вироблене треба поділити між громадянами, як постановить це сама громада. Нічого легше, здається, не можна зробити, як так упорядкуватись громаді, котра має у себе такі уобичаєні установи. Для чого ждати якого-небудь багатира, котрий з користі заведе собі машину, котру могла б завести громада своїм коштом. Для чого сваритись братам, живучи в одній хаті і роблячи одну роботу, а не свариться і ждати, поки обіднієш і підеш на завод до купця робити і жити вже у чужих людей з братом в мирі?

Коли б ніщо не мішало, то сербська громада, розширячи свої установи, постала б округом, котрий би був не що інше, як спілка хазайських громад, а, збираючи до купи всі округи, постала б держава, як спілка всіх громад. Цією дорогою йдучи, Сербія давно вже зробилась би такою державою, якою хотять бути теперішні, європейські держави, ніби то задруга, котрою люди хотять, щоб кожний добув собі все те потрібне, що сам своєю силою не може виробити.

Держава поліцейсько-військова, як теперішня Сербія, зовсім не потрібна сербському народові.

Для сербського народу зовсім не потрібен був шар громади, котрий би нічого не вироблював. Вершителів закону сербам не треба було; у нього ще здавна завелось: що вивершує закон почотний чоловік з одної честі і це вивершування не мішало йому робити свою роботу. Тепер світ потребує, щоб кожний тілісний робітник в той самий час був би і робітником думи, при такому порядці у народу завелись би виборні з народу і пильнували за спокоєм кожного, а не були б самовільна власть над народом.

Народ жахався того порядку, котрий мали завести в землі, і на Петровській скупщині вимагав, щоб всі заграничні чиновники були вигнані із землі, а zostавлені були тільки професори, інженери і лікарі. Народ ясно бачив, яких йому людей треба було, а яких ні.

Основи сербської громади, котрі, розширяючись, могли б збудувати найособнішу державу у всій Європі, були потоптані. І чим більше утверджується сербська теперішня держава, тим ці основи все більше і більше пропадають. Пропадає самостійність народу, а вмiстi з самостійністю пропадають задруга і громада, любов і чистота сімейна, просте життя і ненависть до панства. Замість цього у Сербії започинається канцелярська цивілізація, н.т. цивілізація без ширення думки і чувства, без науки і честі, без лучення чоловіка і громадського життя – цивілізація, котра міряється лічбою поєдиних багатирів і тими товарами, що можуть бути вивезені за кордон; цивілізація, котра має ту приміту, що властитель блистить всячиною, і понизністю, послідним убожеством більшої частини народу.*

* Все це, що сказав Маркович за сербське теперішнє упорядкування, не лишаючи ні однієї речі, можна прикласти і до всякої другої європейської держави, перестав тільки місця да трохи зміни подібні речі і вийде те саме, що й скрізь.²³

XII.

Погибель домашньої і надвірної волі у новій Сербській державі. Перечення інтелігенції. Новий рух від 1858 р. Самовільно-одиначна рада і парламентаризм. Велика Сербія. Повстання як справжня основа нової Сербської держави.

У новій сербській державі в малій мірі зробилась все те, що робилось зо всіма народами у Європі.^{76*} Война одного народу з другими виставила над поєдиними племенами ватажків, котрі після поробились господарями над землею і людьми, що на ній; над ватажками бере верх один порід, котрий робиться самовільним господарем над всією землею, побивши решту, менших господарів. Самовільний господар скоро будує собі великий шар громади, котра помагає йому держати весь народ під собою. У Сербії все державне життя йшло дуже шпарко, переймаючи форми у Європі, і через це у ній не було того, що зветься феодалізмом; проте у Сербії не обійшлося без того, що не найшлись люди, котрі хотіли було завести „каймакамію” (феодалізм). Через те ж Сербія скоріше дожила до самовільно-одиначного уряду з канцеляризмом. Цей уряд поміг народові сербському остатись такою ж реєю, якою він був під турками. Поки самовільно-одиначний уряд з канцеляризмом ще не стояв стально, до того часу бували у народі бунти, котрими він хотів дійти правди. А як скоро самовільно-державний уряд взяв перевагу над меншими господарями і став стально, з цього часу бунти вже не можуть бути, вони здержуються державною силою, котра постояла в канцелярщині і, забравши в свої сіті вся Сербію, не давала нікому й ступити без свого позволення.

„Державний порядок” у Сербії перевернувся скоро нінащо, так само, як і в остальній Європі. Звісно, що державний порядок постановляється у землі для того, щоб забезпечити кожного спокій і огородити від насилля. Тільки владарі у всьому світі порядок цей перевели на те, щоб відняти волю у державлян і забезпечити свої насилля від праведної їх мести. Все для цієї мети і було прилаштовано: чиновники були вірними слугами владарів, церква навчала тільки покорятись владареві, власть котрого вже стала від бога, наука на те тільки і була, щоб поставити владареві вірних слуг. Та ж молодіж, що вчилась за кордоном, і де

повинна була б перейняти нові думки, вона навозила у Сербію надуті канцелярські форми, а більш нічого. Ніяка думка про лучення громадського життя народу не чулась ні у сербській школі, ні у сербських книжках довго-довго. Як чоловік погляне на письменство того часу, то страшно здивується – таке воно було бідне.^{77*} Ніде не проглядала ні одна чиста думка – ні в книжках, ні між чиновниками і купцями. Послідні тільки й мали одну мету, за котрою йшли не оддыхаючи: зібрати якомога більше грошей, здобути собі повагу перед світським світом і т.д. За цим вони йшли, не оглядаючись ні на що, продаючи іноді жінок своїх, честь і совість.⁹⁴

Таке життя повелось із сторони закордонних держав. Князь з главними чиновниками був попихач паші і цісарського консула, для угоди котрим за Карадвордевича все робилось у землі. Це був зовсім простий селяк, котрий не міг зрозуміти, як він попав за князя. А найгірше всього було те, що вищі чиновники дулись перед пашою і консулом, буцім кожний з них – сам князь. З цього розвелось низькопоклонство, підлабузництво; кожний, хто мав власть, хотів по землі робити так, як захоче паша, або цісарський консул. І це все робилось не від того, що земля була слаба і не мала сили йти своєю дорогою, хоч і наперекір іншим державам, а робилось все це від того, що низькопоклонство, рабський дух всосався в кров сербських чиновників і вони не могли інакше робить, як так.

В цей самий час, коли, здавалось, загинула і думка про свободу і повне увільнення від турок, почувся молодий сильний голос: що Сербія не має свободи, ні домашньої, ні закордонної, це заговорила сербська молодіж в „Невен слоге”, виданому в Білгороді 1848 р.⁹⁵ Це була пора, коли всі європейські народи піднялись боронити свої чоловічі права, цей дух засіяв і сербів. Але наскільки тут люд був забитий, показує народна Петрівська скупщина, котра зійшлась, щоб просити у князя полегшення від чиновників і податі. Тут не найшлося ні одного чоловіка, котрий підняв би свій голос проти того насилля, яке робить народів держава. Це була не скупщина, котра вимагала від уряду рахунків його роботи і відповідь за насилля, а рая покірна, вимолююча милостиню.

Нічого й говорити, що ні один з раі не осмілювся нагадати, що тепер сама справжня пора відвоювати у турок собі повну свободу. Через те то й важний голос молодих сербів у такий час. Молодіж ця були люди, котрі мали бути чиновниками у Сербії. Думка їх, ширячись, окріпла і зробила те, що настало в 1858 р.* Вони перевели на діло ті думки, котрі говорили 1848 р. і котрі започались в головах 1843 р.

Року 1858 на скупщині здавалось, що повернулась та пора, коли народ поставляв собі князя, як найчеснішого і поважнішого чоловіка з усеї землі; пора другого повстання Сербів і початку упорядкування нової Сербської держави. Тодішні найрозумніші люди (інтелігенція) хотіли, щоб знов повернувся той самовільно-одиначний уряд, який був

* Цього року прогнано Карадвордевича і покликано замість його знов Милоша Обреновича – С. К.⁹⁶

в Сербії, поки канцелярщина не взяла верх, з тею тільки різницею, що головну силу в уряді мав народ: постановити патріархальний, самодержавний уряд, у котрому главна сила була б у руках самого народу.

Але це вже не могло бути. Самостійність і самоуправа народу тепер вже була не така, як за час першого і другого повстання; канцелярщина успіла це надламати, а 40-річне самовільно-одиначне господарювання з поміччю канцелярщини пустило в народі так глибоко свої корені, що владар тепер став сила, рівна з цілим народом, з котрою треба було договорюватись. Передова купа людей на цій скупщині була мала, а ще менше вона мала підпори у народу, через те не могла зробити того, що хотіла. Князь таки остався силою, рівною народові, з котрою треба було договорюватись, котра видавала від себе милості і нагадження вірним слугам. При такому построй діла не можна було викорчувати канцелярщини, вона все-таки осталась і передовики хотіли тільки, щоб держава упорядкувалась на такий манер, як упорядковані всі уставні (конституційні) держави Європи.

Рух народу 1858 р. не дав сербам волі ні домашньої, ні надвірної. Правда, що всі ті господарі і господарчики, котрі свою власть підкреслили у Цариграді і пашиному палаці, були пристиджені, але цим не була завойована воля від турок. Сербський уряд не переставав держатись надії визволитись самому і визволити братів своїх від турок покірністю. Ця надія держалась до самого посліднього часу і тільки після 90-літнього ждання кожний звирився в таку надію і прийшов до думки, що мирним путем нічого не доб'єшся. Треба віддати честь скупщині 1858 р., на котрій першій раз вигукнулась ця думка і одбила охоту підлизуватись під пап і турецьких сановників.

Для домашньої волі народу в 1858 році на ділі теж нічого не було зроблено. Яка була тут зроблена переміна, так це та, що совіт, котрий по хатишерифу 1838 року був найвища установа у Сербії і ділив власть з князем, тепер втерся свою силу, а замість нього вся власть дана була князеві, котрий і зробився самовільним, нічим не огороженим, владарем. Зроблено, значить, тільки те, що поперед у землі верховодило всім кілька чоловік, а тепер всього один.

⁹⁵Основою нового уряду була законність. Це значить, що нічого не можна робити без закону, а за всяку всячину треба написати закон, який то буде закон – це друге діло. Тільки кожен серб повинен був покорятись законові, і у тому й була іднакість всіх сербських громадян перед законом. Не глядя на те, що законом може підтвердитись бузвірство, суха законність без правди, без волі і моралі ставилась, як найкраще, що повинні були робити всі серби. Так говорив князь, всі урядові газети, теж товкло і письменство.* „Закон – найвища воля у Сербії”, і „по закону” повинні робити, хоч лусни” (запевне, повинні робити ті, задля кого закон писаний, н.т. – народ) – ці безсмерті речі

* Найбільш звертає на себе увагу одна маленька книжечка, теї доби під назвою „Законитост у Србії”, за котру кажуть, що вона написана „Ристічем, бувшим замісником і міністром. У ній найкраще оповідан той канцелярський, законний дух, котрий проведсн через всі закони нового уряду.

найлучче показують канцелярську добу, найлучче характеризують сербську державу після 1858 р.

Серединна власть і так була сильна у Сербії, а тепер ще більше забрала в свої руки сили. Народ у державі не мав ні до чого ніякого діла, він повинен був знати тільки „своє діло” (як говорив князь Михайло). Уряд сам про все думав і за всім дивився, він навіть захотів взяти на себе беспокойство будувати для народу різні вироблювання, от як шовкове і т.д.^{78*} Що ж небудь задумати і зробити самому народові уряд не дозволяв, від нього були відняті всі права, опріч, щоб робити те, що йому приказують і задержувати своєю роботою дармоїдів, котрі ним керують.

Сама скупщина осталась в народі як одно названня, ім'я, а більш нічого.¹⁴⁹ Та й що могла робити скупщина в самовільно-одиначній державі, коли вона не має права підняти свій голос? Після Свято-Андреевської скупщини 1858 р. не було ні однієї справжньої скупщини. Тепер, коли і сходились на скупщину вибірні, то тільки для того, щоб послухати, що зробив уряд і що думає робити, скупщинарі ж не мають права міркувати, чи до ладу воно те, що уряд має робити, чи ні, його діло тільки слухати; виходить, що скупщина була тільки цяцька, котрою грався князь з своїм урядом. Переміна закону про скупщину зробилась в 1868 р. Тільки ж вона нічого нового не принесла. Відносини сили на ділі, від чого по річам Ласала, належаться права уряду і народу, зосталась неперемінними. Вся сила народу зосталась у руках уряду, як і було попереду. Новий устав сказав, що скупщина може сказати свою волю; що і як перемінити, тільки ж уряд не мусив так робити, як того хоче скупщина – народ. Переміни (реформи), котрі роблені в упорядкуванні після цього уставу зовсім неважні.⁸⁶

Тепер обернемось до закордонного життя Сербської держави.

З початком серединної самовільно-одиначної власті Сербія почала дивитись за тим, щоб поширити свій кордон. Тепер у Сербії був свій уряд, військо, котре піднімало вище і давало силу урядові, котрий хотів взяти під себе Босну, Герцоговину і всі ці землі з'єднати в одну державу „Велику Сербію”. Думка про таку державу запала в голову князя Михайла і найлучче годилась для того, щоб княжеське звання утвердити за родою Обреновичів; так, як задумав це Михайло, робили всі владарі; котрі хотіли зоставити за своєю родою власть. Нема нічого лучче і легше, як огороджувати свободу народу на ширення границь. Думка Михайла була взяти під себе Босну та Герцоговину і перенести туди всіх своїх капітанів, начальників, судів з інстанціями, незлічиму купу канцеляристів і яке де, нічого не переміняючи ні в себе ні там.

Коротше казати, зробити у Боснії і Герцоговині те саме, що є Сербія з таким же громадським і державним життям. Але Михайло загинув, нічого не зробивши того, що задумав. Та опріч того, думка Михайла була така, що все одно нічого не вийшло б: ці наміри мають стільки припін, що перейти на них так не можна. Першою припоною цьому була б Чорна Гора, котра теж зазірала на Герцоговину і Босну і Стару Сербію, щоб їх забрати під себе так само, як це хотіла зробити

Сербія. Друга припона Сербії у самій Босні, в босанських панах, котрі не захотіли б випустити з своїх рук раї, а маючи силу, не дали б Сербії всяти під себе Босну. Сербія має тільки один спосіб освободити своїх братів у Туреччині, а це: піднести повстання на турецький уряд і панів. Але при теперішньому Сербському урядові цього не можна зробити, бо піднявши раю у Босні проти панів, вже після не можна буде її підгнітити капітанам, жандармам і всяким сербським чиновникам. Та й своя рая не стала б мовчати, а піднялась би проти своїх панів, чиновників і прийшлося би або покинути думку про „Велику Сербію”, або змінити державне життя громади сербської. Чи сьак чи так, а діло пішло б далеко ширше, ніж будування „Великої Сербії” і це їм би було вже не гідне для того діла, котре одпочалось би на таких основах: тепер було б будування держави на спільній роботі всіх громад, яку мала б форму та громада, це пуста річ.

Народний рух, котрий започався 1848 р. у всій Європі і зачепив сербів, далеко підняв вгору сербську науку і письменство. Цей рух, можна казати, з'єднав сербів, розкиданих на обох боках Сави і Дуная. Всякий учений чоловік почав думати про те, як би здобути волю своїм братам у Туреччині. Всі вони, не глядячи на свої основні погляди, згоджувались на одній думці, думка ця та сама, котру мав сербський народ в 1806 р. Вони не терпіли Турецької держави, як чужої і кажуть доти не миритись, поки народ не добуде свого народного уряду. Коротко казати, вони проповідують повстання у Туреччині проти законного порядку.

ХІІІ.

Кінець.

Думка, що тільки повстанням можна з'єднати всіх сербів, пустила глибокі корені між всіма ученими сербами по Цісарщині, Чорній Горі, Сербії, Босні, Герцоговині і Старій Сербії. Щоб могла бути нова Сербська держава треба, щоб теперішні самостійні Сербські держави Сербія і Чорна Гора перестали бути, щоб не було ніякої держави, а був би тільки один народ сербський, як зібрання поєдиних громадян, котрі по договору всіх і постановлять новий порядок.

Зробити таке на Балканському півострові: розбити кайдани, котрі ділять і гнітять сербський народ – це і є головна мета сербів.

Може хто скаже: Сербія законна земля самовільна, одиночна, мирна, вона мусить почитувати чужі закони і постановлений порядок. Вона не сміє знищити закони і постановити „анархію” і „варварство” і ждати, щоб з цієї мішанини вийшов який-небудь порядок. Хто так говорить, той не хоче, значить, і не може дійти не тільки волі сербського народу, а й з'єднання його.

„Сербія” – то не князь, не міністри, не капітани, ні судді з законами, не старшини; Сербія – то народ сербський, що живе у Сербії, по волі котрого, краще казати, через терпіння котрого, є князь і весь теперішній уряд. Людям, котрі звикли до канцелярського порядку, з словом Сербія думають про князя і уряд зо всіма його порядками, котрий управляв народом. Але ми з словом Сербія думаєм про той народ, котрий в початку цього віку підняв повстання проти турок, одпочав войну за звільнення від чужого господарювання і котрий мусить воювати ще, щоб увільнитись зовсім, хоча й би це і йшло супроти цих сербів, котрим є інтерес, щоб теперішній порядок держався довше.

Тих же, котрі бояться „анархії” і „варварства” ми питаємо: чи було те, чого вони так бояться, у Сербії, як турецький уряд був сплюндрован? Ні – після того народ зараз же поставив свій уряд, котрий був не тільки кращий від турецького, а й теперішнього канцелярського.

Ми не маємо ніякої причини думати, що після такої школи і довгої науки, яку мають тепер, Сербі втратили всяку спосібність збудувати собі державу, взявши до помочі собі справжню науку, а не одні форми цивілізації. Ми думаємо, що ця наука буде їм на користь і, опасаючись перших помилок, вони зможуть на основах уобичаяних народом уста-

нов збудувати слов'янську громадську задругу, додавши сюди основи громадські: рівність і братерську поміч всіх одному – до чого тепер і йдуть всі народи у Європі.

Ми не одрікаємося, що монархія принесла деяку користь сербському народові, вона знищожила власть совіта і збудувала закордонну самостійність сербської держави.^{79*(146)} Але, вчинивши це, вона більше не потрібна. Дальніше життя такого уряду буде насилля над волею народа і заборону ширення громадського життя.

Сербського народу в турецькій царевині застається не більше, як 2,5 мільона і дві держави хотять що малу купу людей ще ділити між собою. Але нехай Сербія, як сильніша держава, забере їх всіх під себе – яке найбутіе такої держави?

Балканський півострів населен різними народами; найбільший з цих народів – болгари, за ними йдуть серби і греки, далі турки, арнаути і цигани. Котрий з цих народів захоче добровольно покоритись сербам? Хай буде так, що Сербія зможе силою їх взяти під себе, але це буде налік на Цісарцину, котра теж держить під собою різні народи, а кожний з сербських державників говорить, що Цісарщина не може так одержатись.

Та чи потрібно ж сербському народові так мучить себе і другі народи тільки від того, що якийсь-там державник хоче зобі'язничати Кавура чи Бісмарка?

Ні, ні! Сербія не може бути статком одного або кількох властолюбців. Сербський народ не має другого спасення, як тільки повстання на Балканському півострові; повстання, котре повинно завершитись сплундруванням всіх держав, які боронять народів з'єднатись як свободні люди і рівні робітники, як спілка громадам – держав, як їм найкористніше буде.

Державна сила, котру має тепер Сербія є статок сербського народу, що живе в ній. Сербський народ не може кориснішого нічого зробити з тею силою, як тільки збудувати повстання у Туреччині і цим повстанням дійти до повної своєї волі і волі своїх пригнічених братів.

Чи хоче ж сербський народ так зрозуміти свою мету?⁷⁹

Повстання, про котре Маркович нагадує, піднялось у Туреччині 1875 р., тільки це було не те повстання, котрого він бажав і ждав.

Сербська освічена громада, правда, ждала і хотіла повстання в Туреччині, щоб визволити братів із неволі. Тільки опріч малої купи, всі освічені серби не розбирали, як повинно скластись це повстання, що перед тим повинна зробити Сербія та Чорна Гора. Всс, що про це говорив Маркович для сербських освічених людей, було байдуже, бо перш всього, вони чиновники від голови до підшви; для них корисніше визволення турських сербів при теперішніх порядках в Сербії та Чорногорії, бо при цьому вони можуть від уряду здобути у Босні та Герцеговині більше місць з більшою платою. Що для них користь народу? Для них далеко важніше мати більш золота у кишені, ніж щоб його брат був чоловіком. Ці чиновники не посоромились опаскудити велику річ „воля” і почали підбивати герцоговинців та босняків піднятись на турок, щоб опісля стати під самовільну управу Миколи та Милана. Сербські канцеляристи надіялись чужими руками загребти жар. Повстання піднялось, Сербія і Черно-

горія пішли на поміч їм. Що, як не своє домашнє упорядкування заставило сербських солдатів одстрелювати собі пальці, щоб повернутись додому, де свій крєвний уряд одбирав од його жінки і дітей послідній кусок хліба. З війни з турками треба було бігти додому задля війни з своїми, домашніми турками.

Сербія була побита, народ сербський у Туреччині не підіймався йому на поміч. Далі вести війну взялась Росія. Сотні тисяч людей убито на війні, сотні тисяч пропали від голоду, мільони багатств кровної праці народу – як не було і все це для того, щоб сербський чиновник міг бути у Босні та Герцовині паном замість турка.

Тільки ж не спромоглись і того. Росія ніколи не мала наміру допомогти сербам з'єднатись, до того ж вона і не могла цього зробити, коли б і хотіла, бо у неї упорядкування держави гірше від сербського далеко. Росія мусила робити те, що їй звелять другі держави, непримирені слов'янству і з'єднанню сербів.

І через все це Босна і Герцоговина одійшли Цісарцині, сербським канцеляристам увірвалась нитка. До послідньої хвилини вони ждали, що невірник може кого-небудь визволити і дати йому волю більшу, ніж сам має. Через це вони не хотіли себє лічити і пішли ісцелять других. Через це вони і надіялись на Росію. Але як кожному видно, надія була марна.

Сербський освічений люд більш, як хто, побачив на ділі, що не можна ні другому дати волю, не маючи її сам, ні ждати того ж від другого невірника.

Що ж тепер може і повинен робити освічений сербський люд?

З'єднання сербів з одного боку Дуная і Сави у одну державу через своєкористя канцелярське не вдалось. І тих обставин, які були, не повернути більш назад.

Нові ж обставини вказують, що коли хто має охоту ширити коло своїх поглядів на цій основі, яка йому дана природою, хоче поліпшити громадське життя свого народу – той повинен відсахнутись своєї користі, повинен викинути із голови думку про з'єднання сербів у одну державу, ради одного з'єднання, а мусить зійтись з тими людьми чужих народів, котрі б'ються за поліпшення життя свого люду – перш же всього з тими народами, котрі близькі по мові і звичаям. І тут боротись не для того, щоб збудувати яку-небудь державу, а для того, щоб життя люду було луччим, щоб сам він управляв собою, щоб міг вживати все те, що заробив власними руками, щоб від нього ніхто не міг відняти ні одної кріпечки від його заробіту, ні через які передпостави і, наслідок, щоб він міг дійти до тої освіти і знання, що всі люди його брати і помагати кожному, як рідному братові.

Тільки від канцеляристів трудно цього ждати; пройдуть ще літа, поки освічений люд дійде на ділі до моралі, котру він ранку й вечір губами глепче; довго ще будуть вільнодумці кричати про волю, розуміючи її: мати власного князя, щоб бути більшими чиновниками, ніж тепер, і багато ще одурять вони народу. Тільки ж і вільнодумству їх недовго царство. Над сербами вже зійшла звізда. Вжє не один Світозар Маркович, на труні його, замученого канцеляристами, зійшов повен колос. І чим більш буде таких трун, тим скоріш народ сербський дойде до луччого, чоловічого життя.

Сербам, як народу навченому попереднім життям, маючим державу всетаки таку, що у ній упорядкуватись путяще легше ніж де-інде, можна і треба стати наперед других і шонайширше помагати ділом всьому слов'янському люду.

Як повернеться Сербія у теперішній путаниці – скорим часом побачим. Так се йти, як було до сього часу, дальш не можна.

ПРЕДГОВОР ПРЕВОДИОЦА⁹⁸

Од почетка 70-их година овог века у српском народу, расутом у више држава, појавио се веома снажан ослободилачки покрет. Појам „слободе“ је толико широк да људи у њега, према својој жељи, стављају све и свашта, и то што уопште не одговара том појму. Тако је помало било и са овим покретом о коме смо почели разговор. Такозвани „либерали“ – слободоумници, који су били на челу покрета, имали су за циљ да уједине све Србе заједно – у једну државу. Најпре се ујединила само младеж – „омладина“, која је хтела да оствари своје намере путем науке и просвете целог српског друштва. Уједињење Срба је за њу било изнад свега, а какво ће оно бити, шта ће то уједињење донети, каква ће живот обичног народа да буде у тој новој држави, за то „омладина“ није бринула. Свакако, удружење је окупљало младе људе, слободоумне, те су допуштале да обичан народ у будућој држави има разне олакшице, али најамник је имао да остане најамником, а господар господарем. Јасније представе о новој држави они нису имали. Чини се да би, ради уједињења, прихватили и те слободе Срба које они сада имају у Мађарској. Али у то време, међу овом омладином, појавио се човек који је снагом разума и братском љубављу према свим угњетеним у свету, разбио замисли омладине које су се држале на лепим речима, показао јој је у ком правцу иде цео људски род и како се, стога, морају ујединити сви Срби у једну државу и каква та држава треба да буде. Тај човек је био Светозар Марковић, кога су измучили у затвору ти слободоумници, који су пошли својим правцем уједињења свих Срба у једну државу. Већ само то што су учинили са Светозарем, о коме и сада сви говоре са поштовањем, показује с каквом намером и ради чега они хоће да уједине све Србе. Јасно је да су они спремни да угуше сваког поштеног човјека да не би говорио људима истину, а цело уједињење окренути само у своју корист.

Између свих Светозаревих радова за нас је најинтересантнија његова *Србија на Истоку*, у којој он показује којим начином и због чега мора доћи до уједињења свих Срба, а пре свега оних који и до сада живе у турском ропству.

„Више пута се говорило код нас“, каже Светозар у свом *Уводу*⁹⁹, о томе шта треба Србија да учини код оних народа који говоре истим језиком као и она и живе поред ње под Турцима. Говорећи о томе људи су, пре свега, мислили: какве границе ће имати нова српска држава кад ослободи испод Турака свој народ, каква ће тада бити управа и сл.,

мислили су само о одређеним спољашњим формама државе. Какве промене се морају учинити у самој држави – како у садашњој тако и у новој – која ће настати, о свему томе наши људи нису ни покушавали да размишљају.

Држава је ни мање ни више само једна велика организована група људи – друштво. Ко је пажљиво разматрао историју српске револуције из почетка овог века, тај види да ту нису извршене темељне промене ни у власти, ни у подели државне земље, нити неке друге политичке промене; тиме је учињена само дубока друштвена револуција, која је до корена променила уређење српског друштва под Турцима, па је захватила и саме појмове српског народа.

„Оно што се свршило у Србији револуцијом може нам служити као поука шта може и шта треба да буде циљ револуције у Турској царевини – а може бити и у некој другој држави. Али да би тачно разумели шта нам је донела револуција, ваља да проучимо како је поникла данашња српска држава; што је у њој дошло развртком оних појмова и оних установа који су остали пошто је срушена турска владавина система, шта је дошло утицајем науке, а шта простим подражавањем туђинским формама.

Тумачећи постанак данашње српске државе и значај прве српске револуције, ми оћемо дакле да покажемо: шта ваља да радимо и чему да тежимо у великој борби за ослобођење, која се може сваког тренутка отпочети на Балканском полуострву и у којој је без сумње Србији намењена прва улога.”

Тако завршава свој предговор Марковић и ми бисмо могли на томе да се зауставимо и даље продужимо само са преводом. Но, ствар је у томе што је много тога у историји Срба познато сваком Србину, а непознато нашим људима, због чега превод Марковићеве књиге без потребних напомена није разумљив. Поред тога, код Марковића има неколико ставова са којима се не можемо сложити, због чега је потребно много тога рећи пре превода.

У последње време, поготову од почетка Херцеговачког устанка 1875. године, свуда се почело много говорити о Турској и судбини хришћана у тој држави. Највише су се бринуле за хришћане словенске заједнице, чија су браћа Бугари и Срби пропадали у турском ропству. За време ове словенске грознице новине, у првом реду руске, имале су велики утицај. Свако је желео да зна и нешто ново о устанку и о животу Словена у Турској. Било је великог непознавања Турске и живота Срба и Бугара у њој код писмених људи словенских народа, што се сада показало јасно као дан. Новинске странице су биле пуне таквих лажних, таквих глупости, да је то срамота и спомињати. Срби су били приказани као народ плашљивији од зечева, а о Бугарима се говорило као о издајницима, пробисветима и сл. Када је реч о историји, прожимају ме жмарци гледајући знање новинских пискарала. Руске новине нису пропустиле ни једну прилику да похвале саме себе за дуговечни рад у корист Бугара и Срба. После извесног времена појавили су се учени људи, мање спремни да шамарају на све стране и почели су чистити ђубре које су разбацале новине. Убрзо се показало да Срби нису плаш-

љив народ, да Бугари нису пробисвети и да није Бугарско царство пропало на Косову 1389. године¹⁰⁰ и слично. Чинило се да би, уклањајући сву ову лаж, било потребно дотаћи се и турских оптужби: зар заиста они ни за шта друго нису способни осим за безразложно убијање хришћана, ругање црквама, женама, девојкама и сл. Можда је и овде доста лажи, слично као што је било у односу на Србе, Бугаре и Влахе. Само сваком коме је долазила таква мисао у главу – одсечени носеви, унакажени војници¹⁰¹ у рату, спаљена села, исечене жене и деца – сва та зверства замрачивала су разум и терала сваку жељу да се проверава оправданост напада на Турке. Истина, било је и има доста листова и људи који на разне начине бране Турке, само та одбрана није свестрани поглед на турску владавину над многим народима. Ради ове одбране људи одбијају оно што се дешавало и самим тим подривају веру у њихове поштене намере.

Недостатак јасног погледа и разумевања турског поретка желимо да, колико – толико, ми илустрирамо. То је за нас веома потребна ствар. Уверен сам да читалац има представу о Турској као о држави у којој живот ништа није гори од самог пакла, и да ништа слично на овом свету нема и није било. Очекујући такве погледе нашег читаоца, дужни смо рећи нешто о Турској у поређењу са другим савременим државама да наш даљи разговор не би изгледао необичан. Унапред кажем да немам намеру да браним Турску и да инсистирам на томе да она и даље постоји онаква каква је била до сада. Ми можда више него други желимо њену пропаст, само с тим да уместо ње не настане нешто горе.

Подсетимо, пре свега, због чега све окривљавају Турке и на чему се заснивају оптужбе.

Не може бити ни говора да Турци рањене, који им падају у руке, муче и убијају. Само по себи то је страшно, дивље дело. Упоредимо га само са оним недавним чином Енглеза у Индији и Руса у Хиви,¹⁰² где је једне ноћи на спавању поубијано хиљаде људи, уз то жена и деце, и све што раде Турци са својим непријатељима у рату изгледаће пред тим. При томе не треба заборавити да су Енглези најобразованији народ у свету, а Руси иду да „ослобађају” Србе и Бугаре од „варварства” Турака. Али то још није све. Замислимо као да се, упркос свему што су учинили Енглези и Руси 60–70-их година нашег века, то и није збило, замислимо чак као да у последњем немачко-француском рату (1870–71. год.) Немци нису тукли из топова париски музеј – дело и ризницу свих просвећених људи, замислимо, кажем, да свега тога и није било и замислимо само судбину руског војника који није пао у руке Турцима и кога нису они измасакрирали. Саме руске новине описују како су рањене руске војнике превозили стотине километара у дотрајалим воловским колима на којима није било ни сламке, њихове ране нису превијане, у њима су се множили црви и тако су путовали више дана, готово без воде и хране... Само мало је било оних срећника који су доспевали у кола са коњском запрегом. Највећи њихов број је умирао у страшним мукама још са оне стране Дунава. Нека свако ко има срце у грудима каже чија је гора судбина – да ли оног који је за неколико тренутака умро под ножем Турчина или оног рањеника, који се уз нарицање за

њим „цивилизоване владе”, мучи неколико дана, моли да га дотуку и на крају умире, изједен од црва? Можда ће рећи да није била таква судбина свих рањеника. Свакако да није! Руска царица и велики кнезови увели су за рањенике луксузне вагоне у којима је било веома лепо, само такву срећу су имали неколико стотина, а у мукама, у сточним вагонима, без простирки, поумирало је неколико хиљада – много више него што је страдало од турског бездушја. И на то могу да кажу: нису Турци криви што је мало пало у њихове руке. На то ја кажем: можда је тако, а можда и није. Ми видимо да и Турци нису све рањенике побили, а било је и таквих који су били неговани у њиховим болницама. Међутим, ми знамо да су заробљени Турци прелазили из источног до западног дела европске Русије без чизама и сваке одеће по оштром мразу. Колико је њих у таквим условима умрло – вероватно руска влада неће рећи. А зар је било боље када је руска влада хиљаде голих и босих Черкеза под мразом иселила из топлот Кавказа у Полонсцуку¹⁰³ и друге северне губерније у сигурну смрт?

Само окривљавање Турака за њихово опхођење с рањеницима појава је привремена и не може да има такав значај као њихово окривљавање за поредак који се одржава вековима. На томе ћемо се задржати. Али, пре него што почнемо упоређивати поредак Турске са другим државама, морамо погледати на оне основе на којима се она ослања.

Турке, или турску владу, државу, окривљују за то што је тамо друштво подељено на два слоја: Турци (муслимани), владајући слој и раја (сви хришћани) слој угњетених. Када би кривица била само у томе не би се на њој требало задржавати, јер сада не постоји ниједна држава у којој не би било владајућег слоја и слоја који ради у корист господара. Али оптужба иде даље, захвата појаву дубље и налази да раја у стварности нема никаква права (*de facto*); међутим, као и у свим другим државама раја има право да се жали на господаре и суд је дужан да их кажњава, када у оптерећивању раје прелазе границу која је утврђена законом. Турска раја, излази, није пуноправни грађанин државе. Постојање такве непуноправности грађана читаоцу је познато из извештаја конзула, представника разних држава у Турској и од оних ретких путника који су у последње време са великим страхом прошли кроз Турску. Поред тога, исто то потврђују, више него конзули и путници и сами турски хришћани, који су о својој несрећи упознавали конзуле, путнике, или су и сами излазили пред лице већих скупова људи.

Не поричући постојање свих неправди турске управе, дужан сам да скренем пажњу читаоцу на следеће.

1. Ни у једној држави, осим у Турској, нема конзула обавезних да прате владајући слој и примају жалбе на њега од раје и о свему томе извештавају, како своју владу, тако и сву писмену јавност.

2. Мени лично се дешавало да слушам смешне жалбе људи на своју владу, а још чудније њихове жеље. На пример, мени су се Србијанци (Срби Кнежевине) жалили да су код њих велике порезе и да би волели да буду под московском владом. То жели народ који може сваки дан да једе „кокош у супи”, који има право да се сам саветује о својим

грађанским стварима и усмерава их како сам жели. Сматрам да је потребно да кажем да сам то чуо пре почетка рата 1876. године, када тамо није било ни руских добровољаца, а Ристић још увек није успео скренути владу на московски пут и осиромашити цео народ до голе коже. Од разних словенских пискарала у Аустроугарској такође сам имао прилике да чујем исто: да би и они желели да буду под руском влашћу, јер овде нема слободе за њихов језик. И то су људи говорили после познатог мајског указа цара,¹⁰⁴ који је забрањено језик малоруском народу од 14 милиона.

До овог времена није било ни историчара ни путника на Балканском полуострву који би скретао пажњу на државу у држави, на друштвени живот и општење грађана, које су увели према својем старом, неписаном обичају. При томе некада су ови обичаји веома широки и не дају бирократској власти да се меша у међусобне односе грађана, а ако се то и деси, то није друго већ само појединачни случајеви. Не треба заборавити ни то да многи путници и писци често кукају због тешког живота народа у туђој земљи, а своју рају и њен живот или уопште не познају, или и не желе да је виде. Због свега тога у њиховим описима горак живот турских хришћана се преувеличава. Да бисмо навели пример како писмени људи јадикују због тешког живота сељака у иностранству, а свога не виде, указаћемо на лвовску *Правду* бр. 5¹⁰⁵ за 1878. годину, где редакција кука због украјинског мужика, јер је поп од њега тражио три рубље за сахрану и каже: „Упоредимо ли тај положај са нашим, правилан закључак ће бити у корист нашег свештенства, а на штету иностраном” – када је сваком, а тим пре редакцији *Правде*, познато да галицијски попови узимају за такве сахране и по 10–50 злот. рим., што представља више од три рубље!

Све то говорим не због тога да браним Турску и доказујем да живот хришћана тамо није тежак; ја чак не поричем да су се турски хришћани жалнили због свог живота конзулима и путницима који су то верно пренели. Наведеним примерима само сам хтео да покажем како се жалбе преувеличавају због непознавања живота у другим државама и преноси се другима без упоређења, чиме се тај живот приказује далеко бољим него што је стварно у поређењу са животом друге раје. Поред тога, турски хришћани у самом називу „Турчин” виде такво зло да се опредељују за много горе зло само под другим именом. Тако је, на пример, било са већином устаника у Херцеговини (1875–76. године), где су племена која ништа нису платила Турцима, не осетивши уопште на себи турску власт, осим имена, пошли у борбу са Турцима у нади да ће постати црногорски поданици и потпасти под неограничену власт кнеза Николе. Понекад се деси да турски хришћани у путницима виде велике људе који им могу одмах помоћи (као што је било са госпођом Ирби), због чега не жале речи да би најгоре насликали свој живот.

На основу свега што сам речео, сваки непристрасан читалац мора да се сложи да је наше поуздано знање о животу хришћана у Турској веома мало. А мени ништа више не треба него само да читалац одбаци све што се наслушао из разних словенофилских новина, које, истину говорећи, не знају да је бој на Косову био 1389. године. Од мене ће чак

довољно бити ако читалац на све своје знање о Турској постави знак питања.

Само да се читаоци не би чудили разним зверствима Турака, о којима ћемо говорити даље, а које ипак наш читалац не може да заборави, ми ћемо упоредити живот руских мужика са турском рајом. Узимам Русију због тога што је она ишла ослобађати турске хришћане, дати им слободу; значи узимам, очигледно, ту државу која и сама себи, а и другима, представља свој поредак далеко бољим од турског.

Наше информације о животу у Русији су управо из времена када се она спрема за рат (из 1875–76. године). Додајемо да су те информације из Украјине,¹⁰⁶ где је живот обичног човека, како говоре сви руски економисти, много бољи од других крајева руске царевине. У кијевском суду се 1877. године водио процес због буне чигринских сељака (*Кијсвљанин*,¹⁰⁷ бр. 95, 96, 97 и 98) и једног од њих (Хому Прјадка) осудили су на прогонство у Сибир, у најудаљеније крајеве, а 72 на разне казне затвора. Ова буна није била ништа друго него само то што сељаци нису хтели да приме земљу пескушу уместо добре, коју је кијевска управа хтела да од њих узме у своју корист. Сама виша управа се слагала да су сељаци имали право, па ипак сопствени цеп је вреднији од савести и сељаци су морали да трпе. То смо навели као један од недавних и сасвим обичних поступака руских власти. Шта раде господа и господичићи са обичним човеком ево примера: у селу Жуки (полтавског среза) Кашпир, управник (или његов помоћник) имања Кочубеја усред бела дана напада пушком људе у пољу, одузима стоку, а сељак је само њега видео (*Хромада*,¹⁰⁸ бр. 2, стр. 64). На суд га не могу извести, јер он све ради без сведока.

У лохвицком срезу (Полтавска губернија), председник Земске управе, Савицки, предводник племства, такође Савицки, мировни судија Тарновски и друга велика господа имају плантаже дувана, за чију обраду узимају у најам девојке. Те девојке морају цео дан да раде на плантажама, цело вече да играју голе пред пијаном господом и њиховим гостима, да ноћу с њима спавају, а у зору морају да буду на плантажама (*ibidem*, 58). Или ево још: у селу Исајке (каневски срез, Кијевска губернија) обласни старешина Онупријенко шаље најлепше девојке из села приставу и иследнику на одузимање девичанства (*ibidem*, 90). Тај старешина некажњено туче људе све до смрти и ништа му због тога није, јер угађа приставу и иследнику. Напокон, ту су и господичићи, као Крилов из села Степановке (кременђугски срез, Полтавска губернија) који ножем убија људе и још се тиме шепури, а за то га не кажњавају.

Навео сам само појединачне случајеве на основу којих се може јасно видети да у Русији господа и чиновници имају такву самоуправу да ништа не раде горе од Турака, како се о томе чује. Дакле, видимо: иако је у Русији равноправност свих грађана, сељак ће ипак по закону седети у затвору, ако то пожели господар и управа, такође ће га невиног убити, иживљаваће се на његовој ћерки, и сл. Кратко речено: све оно што се ради у Турској, ради се с истим правом и у Русији. Чини се, после тога, нема се за шта оптуживати Турска и псовати јој све на свету, како се то чини, јер у њој ништа нема чега не би било и у другим

државама. Али није само то што се у Русији дешавају такве ствари као и у Турској, према информацијама самих руских листова, види се да у Турској Бугари у сваком селу имају школу, а кад је село велико и две. У Русији пак један ученик долази на седамсто дечака.* Ти руски листови су, такође, потврдили да је материјални положај турске раје далеко бољи него руских мужика.

Чини се да би било довољно ако кажемо да је Турска уређена исто тако као и Русија, још и нешто боље, јер је тамо материјално стање раје боље и просвета боља, само, док ми то не кажемо, макар сваком непристрасном човеку, после свега што смо рекли, то неће бити јасно. Ми, пре свега, скрећемо пажњу читаоцу на то да уз такво неприкладно уређење државе какво је у Турској, материјални положај народа може бити бољи него у другим државама, које су уређене „цивилизоване”. То је једна од важних појава у државном животу народа и ми молимо читаоца да то не заборави. Говоре, као да је материјални положај Бугара бољи него руског мужика због тога што је тамо много боља земља, само се тешко налази већи број људи који би се са тим сложили. Мени се пре чини да турски поредак помаже грађанима да изграђују такве односе међу собом да власт увек остаје по страни, да се не меша у друштвени живот и тако, ма колико био неприкладан, помаже развоју материјалног и духовног живота далеко више него нека друга власт. Веома карактеристичан пример и потврду управо тога налазимо код Каница, који сваком речју у својој књизи показује љубав према Бугарима. Ево шта пише: „Влашко пресељавање у Турску почело је пре 25 година и даје повод да се изврше нека карактеристична етнографска упоређења. У време док на влашкој страни (у уставној држави) од притиска властелинског господства – Влаха као човек стоји на истом нивоу као јужноафрички црнац и сасвим оправдано се приказује као чиста лењост, овде пак, на бугарској страни (у Турској, где хришћани уопште не живе лако под тешким јармом турске владавине), он се испољава као хитар и интелегентан”. Даље читамо о месташцу Бресови, у којем живе досељеници: „Цело село носи печат одређеног благостања, печат који није могла избрисати ни сва тежина натоварена на рају колонизацијом Татара и Черкеза”.¹⁰⁹

Тешко је мислити да би Каниц лагао, говорећи о влашким пресељеницима, а ако је то истина, таква појава најјасније показује да у Турској друштвени живот није замро, није престао да се шири, како то скоро сви мисле. Сваки историчар Срба и Бугара пише историју народа само до тог времена док нису дошли Турци, тако да живот Срба и Бугара за цело време које су провели под Турцима, по њиховом схватању, није била историја.

Чак и наш Светозар Марковић каже: „Пошто је била срушена турска власт (у Србији) српски народ је почео даље ширити свој друштвени живот од места на коме је био заустављен турским господством”.

* Није сувишно подсетити да Бугари у својим школама уче на матерњем језику. У Русији се може учити само на једном – руском. Значи 14 милиона Малоруса нема ни једне школе.

Тако је говорио човек који, неоптерећен ничим, сматра да је у историји важан живот самог народа, а не царева и господе, којих се не тиче ништа друго осим њих самих. Само ми не треба да се чудимо томе ако се сетимо да сви историчари српског и бугарског народа тако гледају на турску владавину. Тако, Србину који је са мајчиним млеком посисао мржњу према турској владавини, теже је него било коме непристрасно гледати на Турке.¹¹⁰

Све што смо рекли о Турцима није довољно да би представили њихов значај, с једне или друге стране, за Србе. Потребно је да још размотримо старо српско царство, судбину сељака – највећег дела народа и какву промену су донели Турци у животу народа. Тада ће нам бити разумљивија Турска и ширење друштвеног живота у Србији после рушења турске владавине.

Српско царство и Турци

Период живота Срба од времена досељавања на Балканско полуострво (636–638) до династије Немањића – Беле Уроша (1120. г.) толико је таман да га неки историчари и не разматрају, него почињу историју од Беле Уроша, мимоилазећи четири и по века (Мајков).¹¹¹

Од тог времена Срби почињу живот у држави која сваком годином јача и постаје опасна за суседе. Здраву основу таквом правцу у животу српске државе поставио је Немања, а учврстио његов син Стефан Првовенчани, када световна и црквена власт хармонично владају. До тог времена велики жупани, кнезови, нису имали такву светошћу украшену власт, коју добијају у очима народа од тог времена. Власт у очима народа јављала се не земаљским, него небеским делом, и због тога је стекла такву снагу и поштовање да је њено преношење било немогуће. Таква повезаност је била корисна за обе стране. Свештенство је у божије име захтевало поштовање власти и зато је од световне власти добијало богата уздарја у материјалним добрима, отетим од народа. Због такве обостране користи та заједница се није раскидала све до времена када су Турци све укинули. Повезаност владе са црквом почела је, и дуго време се подржавала, крвним сродством врховних људи у власти и цркви. Стефан Првовенчани и Сава I – архиепископ, били су рођена браћа. Исто то је било и са синовима Стефана – његов млађи син Предислав отишао је у монахе, а после је био архиепископ, добивши име Сава II.

Свако ће разумети да живот обичног народа, већине Срба, од почетка устројства државе и заједнице са црквом, морао је да се много промени. Ма колико је таман период живота Срба до почетка државе, ипак, на основу те саме таме, животописа, одломака записа час овде, час тамо, разних записа о Хрватима, најближим рођацима и суседима Срба, још у старим насеобинама, записа о том и ранијем добу, може се претпоставити да су сви Срби били једнаки међу собом, да врховна власт над њима није била у рукама једног, него више међусобно независних људи, који нису имали неограничену власт над тим народом чи-

ји су били поглавари; питања од већег и мањег значаја разматрана су на „саборима”, на којима су се скупљале старешине родова.

Мало људи поред те земље коју су заузели Срби, и већа или мања равноправност свих, даје право да се мисли да земља није имала цену и да није била власништво појединца, осим оног парчета које је својим рукама искрчио ради земљорадње. Ето то је тај комад који је био својина докле док га је човек обрађивао.

Тако једноставан живот Срби су морали оставити због притиска суседа, који су ратовали међу собом – Грка и Бугара. Сваком од њих се прохтело да искористи ту, још не регулисану снагу. Грци су имали такву намсру од самог почетка насељавања Срба на Балканском полуострву, па су се Срби, схватајући до чега их може довести туђа вера и нов начин живота, првом приликом одрекли цивилизације коју су им натурали Грци. Али, Срби се нису могли одрећи политичког живота. Византијци и Бугари су их оставили на миру, а крај тога је био Стефан Немања (1114–1200), „по милости божијој” цар и „сакупљач изгубљених земаља своје дедовине”. Поставши монах 1195. године он је, може се рећи, постао основа те повезаности цркве и власти, коју су тако искрено подржавали и јачали његови најближи потомци.

„Изгонство” (прогон из заједнице), које је постојало код свих слободних словенских племена, помоћу самовоље која је почела јачати, родило је врсту људи која је себи морала тражити нова места за насељавање.

Још на почетку српске државе, када цена земље није била висока, нова места су се лако проналазила и без великих улагања од стране радника.¹¹² Али, непрекидни ратови које су морали водити српски велики жупани са суседима родили су врсту старешина – властелу – од људи који су то заслужили својим добрим делима за државу, а заједно с тим, појавило се и много заробљеника – радника, који нису имали никакву цену. После тога сваки комадић земље имао је свог господара, властелина – старешину и цена земље је порасла. Радник, прогнан из своје заједнице, морао је већ да се сели на нечију земљу, морао се договарати са њеним власником и део свог рада поклањати њему за право насељавања на његовој земљи.

Поред ратова са суседима, у Србији су се често дешавале међусобне размирице, борбе између браће за наслеђе, веома жестоки ратови, много штетнији за народ него ратови са суседима. За време рата Стефана Првовенчаног са братом Вуканом многи житељи не само да су напуштали своја сопствена поља него су морали и да се крију у туђим крајевима. Због тога, слој сељака који су тражили места за насеобине много се повећавао. Њима су се стално прикључивали нови и нови људи. Врховни поглавар, који је имао неограничену власт и коме се није могло судити, сматрао је да има право да својим љубимцима и неким старешинама раздаје не само ненасељену земљу, са правом да се на њој населе, него и рад људи на земљи која је до тог времена била својина оних који су је обрађивали. Манастири, једнако као и други, почели су да добијају од дарежљивих српских краљева поклоне, земљу са радницима, који су морали да раде у корист манастира.

Таквом праксом за кратко време сви земљорадници су се нашли у зависности од светских или духовних господара.

Како је сваки господар – властелин земље имао више земље него радних руку за њену обраду, то ради привлачења више радника на своју земљу, властелини су давали разне олакшице, други властелини су, не желећи да отпусте раднике, молили владара да им да право задржавања радника на својој земљи. Владар, зависећи увек од највеће господе (феудалаца), морао је да им даје такве повеле. Почтак кметства је био постављен. До прве четвртине 14. века кметство се толико проширило да о њему већ говоре записи.

Од половине 14. века већ имамо довољно разних пореза да бисмо себи могли представити живот кметова – говорим о *Законику цара Душана*.*

Душанов законик је био писан у време када још није било извршено пуно закмећивање у Срба и кад се још нису искристалисали јасни односи између радног и владајућег слоја друштва. Циљ Душановог владања био је у томе да царску власт учини независном од господе – феудалаца, да уведе самодржавље и централизам. Све то морало је да се испољи у одредбама *Законика*. Због тога *Законик* треба да нам буде више као помоћ да бисмо видели куда и до чега је, према његовим одредбама, имао да доспе живот радног сталежа у српском царству, показујући какав је он био. Наш став потврђује издавање *Допуна Законика* из 1354. године, које су имале за циљ спречавање самовоље господе над кметовима и ограничење ширења самог кметства.

Али, окренимо се *Законику* и погледајмо какав живот радног сталежа он наговештава. Најнижи и највећи сталеж српске државе представљали су меропси и отроци. Живот првих и других није био једнак. Меропси су се налазили на земљама неког од господара, на основу одређеног уговора, чијег се неиспуњавања свако плашио због страха од суда и казне. Отрок је био изван закона (чл. 71). Живот меропаха на манастирским, властелинским и царским земљама, такође, није био подједнак. Манастирски меропси, пре свега, нису плаћали никакве државне дажбине, нису имали обавезе да хране војску, дају превоз и сл. Они су били обавезни да раде само за манастир. Сваки меропах је био дужан да ради три дана орања у круг (скупити с њиве, довести, овршити, итд.). Поред тога, ови меропси су били обавезни да раде у манастирским воћњацима и виноградима.

* Не гледајући на доста високу писменост *Законика* и разних хрисовуља, које имају вредност за објашњавање живота слојева и односа међу њима у српском друштву, може се рећи да је питање положаја радног слоја те државе веома нејасно. У делима о овом питању, ауторима, пре свега, смета жеља да се прикаже српско царство као веома лепа појава, нешто такво да, ако га Турци не би разорили, оно би замрачило собом све друге савремене државе: оно се, како каже Мајков, јавља као „држава која иде брзо правим путем у постизању најсавршенијих (!) образаца друштвеног и државног живота”. Стога није чудно да због такве жеље они натежу једно а испуштају друго. Далеко непристрасније према овом питању поставио се Зигел, само, нажалост, он још није успео да прикаже целу слику живота радног сталежа.

Живот меропаха на царским земљама, које су биле сопствено имање цара, био је овакав: они су радили два дана у недељи на господаревом имању, а преко тога два дана годишње на косидби и у винограду. По свему може се мислити да су и царски меропси и меропси властелина плаћали годишње још по један перпер. Такав живот је био и меропаха властелина, само с том разликом што је властелин имао право да суди својим меропсима, искључујући дела против државе и цара. Царским меропсима судили су или царске судије, или су имали своје изборне судије.

У свим облицима кметства меропах са својим потомством био је наследна имовина господара, који је могао да га прода, промени – само заједно са земљом на којој је меропах живео.

Поред кулучења меропси су плаћали разне дажбине држави: од воћа, житарица и других производа које су скупљали двапут годишње: пре Божића и на Митровдан (26. октобар). Од тих дажбина, као што је речено, били су ослобођени црквени меропси.

На основу *Законика* може се доћи до неких позитивних закључака о друштвеној земљорадњи, задрузи, колективном јемству и др. установама са којима је живот обичног човека лакши и веселији. Само, на несрећу, главне ствари: кметство, суд господара над кметовима, невелика снага цара у односу на феудалце – поставили су питање о животу меропаха на веома несигурну основу, за шта налазимо потврду у појављивању допуна *Законика*.

Сам *Законик*, издат 1349. године, био је написан више због царске охолости. У њему су били забележени, и то не сви, ранији обичаји друштвених односа, а и он је имао мали утицај на ширење разних односа у држави. Уз помоћ *Законика* монаси и господари су законом учврстили те привилегије које су сами измислили и користили их у пракси. Већина српског народа – меропси и отроци – нису стекли никакве олакшице овим *Закоником*, чак се чини да су им слободе биле још више смањене. На пример, члан 68. забрањује свим себрима (негосподарима) зборове и савете под претњом одсецања ува и осмуђивања обрва оном ко је починио ово дело. Мени се чини да се, при доброј вољи, овај закон може тако протумачити да се сваки сеоски сабор, који има намеру да сузбије самовољу господара и не дозвољава му да прекрши закон, рачуна као противзаконит и најискренији житељи, или њих неколико, остаће без сопствених обрва и ушију. Да такви случајеви нису били чудо у српском царству, то ћемо видети из разних закона самог Душана. Уопште, треба рећи о *Законику*, да се његови писци нису много мучили да би његове одредбе биле јасне.

Стекавши озаконење својих привилегија, властела (пронијара), ипак, није се тиме задовољила, него је желела да их прошири на штету земљорадника. Слој радника, занатлија у српском царству је био танак и његов живот сасвим нејасан, тако да на основу *Законика* нећемо да се осврћемо на њих.

Ширење кметства је ишло својим током и Душану, као веома паметном, далековидом и крутом господару, било је потребно да заустави властелу. Ради спровођења своје намере Душану је било потребно да се

обрати кметовима, код којих би нашао веома снажну подршку против феудалаца, непријатеља његових и свих кметова. Душан, видимо, разумео је то и замислио је да, ако већ не може сасвим да укине кметство, барем не дозволи његово ширење. Та мера је била тим потребнија што је тешка судбина терала кметове у одметнике. Разбојништва и пљачке су се страшно прошириле, а заједно с тим, и вечити пријатељ горке судбине – пијанство. Властела, очигледно, није слушала Душана. Појавиле су се у великом броју лажне повеље, неправедност судова постала свакодневна појава... Све то захтевало је оштре мере и, ето, после пет година након првог издања *Законика*, појављују се допуне.

Од прве речи (члан 137) Душан налаже да се његове повеље „не исправљају”, а даље иду одредбе да се не укидају повеље градова и говори о лажним хрисовуљама. А трећи члан ових допуна забрањује узимати од меропаха више него што је законом дозвољено. Трећи, иза тога, забрањује властели да себи прибавља села и људе... Управо ови споменути чланови најјасније показују како су господари слушали владара и како су поштовали права меропаха. Већ само по томе може се видети да је, у ствари, меропих био исто што и отрок,* који се, како каже Зигел, „мало чиме разликовао од роба” (*Законик Стефана Душана*, св. I, стр. 126).

Отрок није смео да остави свог господара, а ако би га ухватили у бекству, жигосали би га знаком и расецали му нос; ко је помогао отроку да побегне од свог господара, морао је дати седам за једног.**

Узимајући у обзир разлоге, који су присилили Душана да изда допуне, и људе који су их писали (патријарх Јоаникиј, сви архиепископи, свештенство, мало и велико, и благоверни цар Стефан и сва велика и мала властела његовог царства) можемо сматрати овако: ови људски закони,*** ограничавајући самовољу господе над меропсима, који су са отроцима представљали већину српског народа, били су део неуспостављених односа господе према кметовима, притиска хришћанске науке и државничке мудрости самог Душана. У реалности све је ишло својим током – властелини су били неограничени господари, а меропси и цео радни слој – отроци, свеједно, робови, људи без слободе.

Замислимо да живот меропаха за време владавине Душана није био тако тежак како се о њему може мислити, и, засад, ствар стоји ова-

* Даничић у свом *Рјечнику* реч отрок објашњава овако: „Servus који је живео на царској или властелинској земљи и био обавезан да ради за цара или властелина...” Тако се називају и они који су у тим истим одредбама напред споменути, само као „људи”, због чега мислим да је та реч била име за све оне који су били под влашћу властелина и разликовали су се међу собом само другим називом.

** Не може ли се на основу овог закона, члан 93, који каже: „Ко помаже бежати кмету (човеку) у туђу земљу, да га господару седморо” – не може ли се мислити да је у Душаново време, кад је писан *Законик*, већ постојао обичај преводити кметове из места у место.

*** Ако се кметство може сматрати „људскошћу”, чл. 21, 24, 56, 67, 111, 113 и др.

ко: меропси – кметови (мање-више – свеједно), господа – властелини који имају врло велику жељу да чине над њима насиље. Душан умире (годину дана после издавања допуна). Он је био први од царава који су тежили да ослабе снагу феудалаца и изграде самовласну државу. У тој намери су били издати ови закони – ограничивши власт господе и дајући више моћи цару. Не треба ни говорити о томе да се таква промена државног уређења није уопште могла свидети властели, и ако не видимо међусобне обрачуне за време владавине Душана, то је само због тога што је Душан био далеко разумнији и лукавији од ранијих господара.

Шта је требало да настане после смрти Душанове? Питање о целом Душановом царству било је постављено тако да је будућа историја српског царства зависила од његовог првог наследника. Да је Урош V, примивши очево царство, наследио од њега и све његове способности и успео да доврши ово што је Душан започео, у том случају српско царство би постало самовласна држава и могла би да постоји још дуго. Али, Урош се показао да уопште није такав какав је требало да буде. „Притиснуто јаче, све више скаче”, говори српска пословица, што се управо тако показало овом приликом. Властела, коју је Душан притиснуо, осетила је сада слободу и своју самовољу довела до тога да је сам цар Урош хтео да бежи из свог царства, али га је пре тога у лову убио један од феудалаца – Вукашин. У држави, која је почела да се чврсто уређује, настале су свађе и страхан неред.

Какав живот је у то време настао за меропхе и све себре (негосподу)? То одгонетнути није тешко, ако се узме у обзир њихов живот за време Душана, када се на њега гледа са светле стране, и назначен карактер господе. Док за време Душана стање меропаха и свих себара и није било тако лоше као што смо мислили, сада је оно морало да дође до тога да горе није могло да буде.

Чинило се да ствари нису могле дуго да остану такве, било је неминовно да отпочне народни покрет за ослобођење из таквог ропства. И робови у старом Риму су се бунили и тукли са својим господарима. Само положај српских робова је био много гори. У Риму су робове задржавали само људском присилом. Ако су били окупљени у гомилу и видели превагу снаге на своју страну, они су се дизали против господе. Српски робови задржавани су у таквом положају, поред директне људске снаге, још и хришћанском науком о души и оноземаљском животу. Велики број монаха (на 1.000 кућа по 50), пошто су примили, као што је било и раније, поклоне од обласних господара и властеле, друго ништа нису ни радили него учили обични народ да се покорава властели, обећавајући за то царство небеско и свакојака добра у шта, можда, ни сами нису веровали, јер су на овом свету живели пуних стомака. Њихов посао имао је успеха. Тим лакше што је српски народ веома страстан и може много да трпи ради неке идеје. Притисак свештенства на српски народ од самог почетка савеза државе и цркве био је управо политички. Народ је остао (као и сада у хришћанским земљама) стари паганин, он је само преузео нешто од нове науке – неке обичаје, које је почео да држи поред старих, само пак средиште, свег хришћанске науке њему је било пренето тако изокренуто, са таквим додацима и изменама да је то било далеко од истинске хришћанске науке.

Као реакција на државну хришћанску науку појавила се патаренска јерес, коју су из Бугарске донели овамо богумили. У Босни се она веома јако проширила, тако да су је прихватила многа господа, само нису биле прилике које би је изазвале у политичко – револуционарно деловање, због чега она није извршила никакве политичке промене.

Обнову државног уређења извршила је нова сила, која се појавила на Балканском полуострву још за време Душана. То су били Турци.

Сулејман, Орханов син, 1353. године је са невеликим одредом Турака прешао преко Дарданела и заузео обално утврђење – садашњи Ђеменлик. Овај пут Турци су дошли на Балканско полуострво, не као гости, као што је то било раније, када су долазили у помоћ у борби за царство двојици Андроника, или Ани, жени Андроника III и узурпатора Кантакузена. Сада су Турци сами хтели да се нађу на Балканском полуострву и сваким даном су проширивали границе своје државе. Њихови војници у то време нису чинили посебна зверства, која би их издвајала у том погледу. Они су наметали на народ дажбине и постављали своје управнике.

Пошто су се учврстили на Балканском полуострву, Турци су веома споро остваривали своју намеру. Задовољавали су се дажбинама од словенских краљева, деспота и др. Конфедерације српских великаша нису могле ништа учинити Турцима, веома лако су биле разбијане у сусрету са њиховом успаваном силом. Нека будући историчари и стратеги осветле ово питање: да ли је војску од 60.000 браће Мрњавчевића разбило 4.000 Турака (1371. г.) само војним вештинама, или се овде дешавало и нешто друго?*

То питање не губи од својег значаја због тога што је 20.000 Турака било побијено од 30.000 (1387. године) уједињене војске цара Лазара и босанског краља Твртка, јер иза тога долази Косовска битка (1389. године)** и спори ход, скоро цео век, покоривања без борбе српских земаља на Балканском полуострву од стране Турака. Турци су то учинили и мимо своје воље, као да су се повиновали судбини. Нигде не примећујемо страшне, до последње капи крви, ужасне борбе са азијатским варварима. Један део српских земаља Балканског полуострва Турци су узели на основу наследства, а други је сам иструлио и припао им без икакве борбе.

Властела (господа), да не би постала нижи слој у држави и изравнала се са кметовима, делом је побегла иза границе, а већина се потурчила и исламизирала због раскоши и владања над својим кметовима. Само мали део је бежао у шуме и планине и пришао оним одметницима који су се тамо налазили од почетка кметства у српској држави. У те

* Зигел такође претпоставља: „Владавина Турака према њему, обичном српском народу, нарочито у почетку могла је бити далеко лакша него владина сопствене властеле” (*Закон. Душ.*, стр. 61).

** Овде треба подсетити на легенду о издаји Вука Бранковића, коју, осим у народним песмама, нигде не налазимо у записима. Зар није могуће објаснити је тиме што су потомци, замисливши старо царство далеко лепшим, проклињали своје очеве за равнодушност у борби властеле са Турцима?

одреде била је сада унета племенитија мисао него обично разбојништво. Сада је њихов циљ био борба са Турцима за „крст часни и веру хришћанску”. Та мисао помирила је господу и кметове. Нејасна сећања на самостално царство и славног Душана, Лазара и друге, сада су предочавала изгубљену прошлост у светлости која се причињавала веома лепом и добром за живот свих. Овде, усред уснуле шуме, под шуптањем лишћа и уз жубор планинских речица, почела су се слагати сећања о прошлости у једноставне, али борбене песме које су одисале тугом због изгубљене самосталности.

Потурчивање босанске и друге властеле уопште није била ствар крајње потребе. Има врло много старе српске господе, која је сачувала своје привилегије све до нашег века, иако су остали хришћани. Потурчивање ове властеле пре се појављује као намера да што више сачувају своја стара права. Начин турског ратовања до самог краја задржао је свој миран карактер. Турци нису фанатично присиљавали савест покорених народа, дозвољавали су им да обављају богослужење по своме и колико су само дуго оставили Србима самосталност њихове цркве. Неко мисли да су Турци то чинили због непознавања своје снаге. Таква претпоставка нема никакве основе. На Балканском полуострву није било силе које би се Турци могли плашити, а на савезе разних европских држава тешко да су Турци и тада обраћали више пажње него 1876–77. године. О турској нетрпељивости према другој вери, поред нетрпељивости према католицима, код Срба налазимо овакву песму: Тука Смедеревац (Ђурђе Бранковић) пита Сибињанин Јанка:

„Да ти да Бог, Сибински војводо!
да добијеш цара на Косову,
какову б нама вјеру оставио?”

Хуњади одговара: „Оставио би вам славну веру мађарску, 'да служите мисе' и верујете у 'Рим–папу' ”. Тада о истом Смедеревац пита султана, а овај одговара:

„Начинићу цркву и цамију,
Обадвије једну поред друге:
Ко ће клањат', нек ид' у цамију,
Ко ће с' крстит' нек иде у цркву.”*

У другим песмама – „Цар Сулејман и Саво патријарх”** и „Турски цар и Нико патријарх”*** говори се како се цар уплашио чуда која су патријарси направили преко хришћанске вере и у једној прилици обећава да ће дати „три товара воска и тамјана” на цркву, а у другој – да ће претворити цамије у цркве.

* Српске народне песме Вука Караџића, т. II, стих 513;113

** Исто, т. III, ст. 60;

*** Исто, т. III, ст. 62–66.

Сва та места у песмама показују да турска нетрпеливост према другој вери, чак у то време када су оне састављане (не пре почетка 16. века), није била тако јака како се обично мисли. Вероватно, свештенство, изгубивши онај значај какав је имало у српској држави, није престајало да хушка Србе против Турака. Чак коначно уништавање српске патријаршије пре се може ставити на терет самих Срба, њиховог свештенства, него Турака. Напокон, ова је ствар још тамна у историји и нећу на њој да се задржавам. Само мислим да је Арсеније Чарнојевић пре извео 37.000 српских породица у Мађарску ради своје сопствене користи него што је то била крајња нужда. Његово касније деловање у Мађарској потврђује ову мисао. Опет и то да су се преселеници убрзо хтели вратити у стара места, показује да је живот Срба у Турској био лакши него у Мађарској. Начин живота Срба у Турској показује да је сваки прави пријатељ свог народа и домовине могао несумњиво да ради много у корист свог народа.

Значи, крајем 15. века завршила се та тужна појава, коју ми са жаљењем спомињемо: у српским земљама завршио се народни државни живот. Властелин, са властелинима – сва господа српска је уништена, а на њихово место су дошли мухамеданци турске или српске крви. Сви хришћани представљају нижи сталез – рају. Да ли је живот ове раје био бољи под Турцима него под српском властелом или није – то ћемо видети из односа између ње и државне власти, властеле и дажбина које је раја плаћала султану и спахијама.

Све турско царство су сачињавали два слоја, одвојена један од другог вером, обичајима, пореклом. Помешати се између себе нису могли никада. Турци су владали, раја је морала да ради за њих. То више од свега изазива чуђење људи који посматрају живот хришћана у Турској, јер такви односи постоје у свим другим државама, с том разликом што у другим државама свако из раје може да постане господин. У ствари, увек је тако да се тим правом користи један од хиљаде, или још мање, сви други и даље остају раја. На такву, сваком познату појаву, вредно је обратити већу пажњу и, посматрајући живот хришћана у Турској, погледати на ствар са становишта кметова: како кмет трпи у Турској, а како исти такав кмет трпи у свакој другој земљи. Сигурно је, када свој положај замислимо у Турској, може нам се показати да је тамо веома лоше. Тако, на пример, речи: „Када би Аксаков¹⁴ доспео у Турску и хтео тамо да има место директора банке и словенофилског добротвора, какво он сада има, а поред тога такво поштовање од житеља Адријанопоља, какво има од Московљана, сигурно је да му не би било пријатно. А ето, када би неки украјински кмет, који плаћа 'дажбине' за једну земљу више него што на њој може произвести, чију ћерку општински старешина шаље приставу ради узимања девичанства, чија деца немају и не могу имати школе, итд. – то засигурно да би њему у Турској било некако другачије него г. Аксакову, или другом банкарско-професорско-публицистичко-словенофилском добротвору туђим парама. Тако ето, када почнемо да разматрамо живот хришћана у Турској са становишта мужика, тада ће нам се показати и друга страна, коју нисмо видели гледајући оком властелина.

Пре свега, морамо запазити да сва раја српског царства – кметови – под Турцима су стекли слободу: они више нису везани за једно место и неког господара, који би их могао продати или заменити за ловачког пса. Не располажући правом да истакне неког од својих, ко би постао господар и пљачкао их, турска раја, приморана на груб посао, стекла је све могућности да ради у своју корист, издвајајући од рада проценат господи-Турцима.

Само оно што је речено многима неће бити разумљиво и због тога морамо да објаснимо.

Турци, као и сви мухамеданци, освајајући земљу, никада нису имали обичај да одузимају земљиште у своје власништво. Због тога, како је било уништено српско царство, властела, властеличији и остала господа, били су уништени одједном, а тиме и оне везе које су постојале између господара и свештенства с једне, и себра – раје, са друге стране. Сваки човек је стекао слободу и у својину ону земљу на којој је радио. Турци, разделивши сву освојену земљу на тимаре и спахилуке тражили су само да им се даје проценат од свега произведеног. Такви су били односи између властеле и раје. Што се тиче султана, народ је плаћао данак у новцу који су скупљали и доносили изабраници раје. Према свему осталом султану, његовој влади и свим Турцима није било стало. Искључивала се из овог положаја само Босна, где су се српска господа потурчила и задржала за себе земљу и право да суди својим кметовима (слободним земљорадницима).*

О тој новој господи рећи ћемо више и почећемо од оних који су најбољи за народ. Такви су били спахије; они су владали над једним или више села. Спахије су увек живеле у градовима, само су у јесен посећивали своја села. Ту су се заустављали код неких имућнијих сељака, где су се окупљали сви домаћини. Спахија никад није имао обичај да обилази гумна и загледа ко је колико сакупио летине. Он би сваког питао: колико си убрао летине. Домаћин би рекао колико; тада би спахија питао комшију: је ли тако? И кад би овај рекао: тако је, спахија се задовољавао. Када је, пак, домаћин рекао да је њива потопљена водом, или је ударила суша, или је утукао град, или је нешто друго причинило штету, те није ништа скупо, спахија би, тешећи и себе и домаћина, рекао: „Даће бог идуће године и за мене и за тебе”. За спахије је Вук Караџић, који је све видео својим очима, говорио да је то био најбољи господар за народ. Они су узимали десетину од онога што се жело српом. Уместо десетину од свега осталог они су примали по два гроша по кући.**

Бивало је да се село договори са својим спахијом и плати му у новцу уместо сваке десетине. За то је била цена 10 гроша. Када би неки људи имали велике пчелињаке, и спахији се давало нешто, али није познато да се давала десетина.

За народ су били далеко гори читлуксахибије, који су били таква господа да земља на којој је радио његов чифчија (тако су се звали чи-

* Реч „кмет” има много разних значења, само је у Босни такво.

** Грош почетком 19. века – 40 сантима.

тлуксахибијски људи) остајала је његова, али он није имао право да прогна са земље чифчију, или да земљу прода некоме. Земља је само онда постајала својина читлуксахибије када је цео род чифчија изумро, или је сам остављао земљу и ишао на друго место, што није било забрањено. Као због тога што користи земљу читлуксахибије чифчија је био обавезан да му плати деветину – такође од онога што се скупља српом. Уместо деветине од свега осталог, давало се 5 мерица пасуља, одређена количина уља, сира и др. Кад се има све у виду, читлуксахибији је припадала само земља која се оре. Поред споменутих дажбина, чифчије су биле обавезне да у недељу иду на кулук код читлуксахибије. Том приликом су их тамо хранили, било је пића, музике и сл. тако да је младеж чак с радошћу ишла на те радове, јер то није био толико рад колико провод. Само такав обичај се претворило у ђаво ће га знати шта. Читлуксахибије су убрзо престале да дају јело и пиће, тако да су ове радове претворили у кметске обавезе, а даље су им давали послове и у друге дане поред недеље. А ко је први измислио ове читлуксахибије, да ли Срби или Турци, тешко је рећи. Почело је од тога да је Турчин могао да напада на Србина, а да би нашао одбрану, Србин је ишао неком већем господару и молио га за одбрану, обћавајући да ће му за то платити. Или и сам Србин убије неког Турчина и бежи код јачег, пада му пред ноге и моли: „Брани ме, аго, ја сам твој и божији”. И стварно, налазио је такву заштиту, да не само што се није плашио Турака него им је задавао страх. Брзо су Турци увидели да имати чифчије, ствар је корисна и сами су силом задржавали народ да буде под њиховом заштитом. Читлуксахибије су били и Срби – хришћани, само, свакако, они нису имали такав значај и снагу као Турци. Срби су стално тежили да се ослободе од ове господе, док за спахије им је било, мање-више, свеједно.

Најгори и за Србе су били обраћеници, стара српска господа, потурице. Они су, по наредби Турака, били дужни да отпусте своје кметове, само су земљу задржали за себе. Сада Србину земљораднику бива овако: он је обавезан да са господином – агом уђе у заједницу; када је стока за обраду земље Србинова – кметова – цела летина се дели на три дела: два дела иду кмету, један аги. Када је обратно – деле по пола. У првом и другом случају семе се издваја и даје оном чије је било. Треба додати да поред аге кмет има над собом и спахију, којем од своје половине треба да да десетину. Како видимо, судбина Босанаца је најгора. Али за то су криви не толико Турци, колико српска господа.*

Разматрајући живот свих Срба под Турцима, ни у ком случају не можемо да кажемо да је он добар, иако већ видимо да је бољи него у српском царству. Овде не налазимо да би човек био својина, макар и непокретна, другог човека. Не видимо, такође, ни такав кулук какав је био у оно време. Прича се да су некад Срби из Београдског пашалука одлазили до Цариграда да косе султаново сено. Тај догађај, ако се и

* Буди речено, и данас се могу наћи многи млади Срби, међу тзв. либералима, који се шепуре овим беговима и агама, да ево и код нас постоји стара властела. Мора бити да ови слободоумници сматрају да је слободоумље у томе да се ни бога не боје ни људи не стиде.

збио, заслужује да се размотри боље. Нама се чини да је то остало из српског царства, јер Турци нису имали такве обичаје, а опет такав кулук Турци су укинули доста давно. Томе треба додати и то, што није познато, како се тај кулук одрађивао: да ли су ишли сви људи из села на кулук, или само неколико људи из села и да ли се није овај кулук рачунао за све друге дажбине и султану и спахијама за цело село?

Уопште, треба рећи: да би окривили Турке за кулук, треба ту ствар темељно размотрити. О томе, пак, колико знамо о тој ствари, не може се ништа поуздано рећи. Такође, треба и то казати и за кулук пашама, за који кажу да је трајао по сто дана у години. Овде је исто тако нејасна ствар и не зна се шта да се о томе мисли. На крају, треба и то знати да је сваки кулук у Турској, осим код читлуксахибије био укинут још у 18. веку, док се у свим другим државама задржао до половине нашег века, а у Русији до 1861. године¹⁵ и у пракси почиње да се поново уводи још у горој форми.

А поред жалосних појава, у Турској видимо и добре. Срби су у целој својој управи били остављени сами себи. Њима је била дата најпунија слобода самоуправе. Таквим начином живота Срби су избегавали многе несреће које трпе кметови у другим земљама, где цивилизована управа пружа свуда своју руку ради управљања и не дозвољава, на пример, скинути обласног старешину, свима познатог лопова, који пљачка друштво горе од сваког аге и читлуксахибије (*Хромада*, бр. 2, стр. 86, 88 и др.).

О уређењу турске царевине и односима између различитих слојева ми подробно дознајемо од Марковића. Сада, пак, укратко, поновимо све речено о српском царству и Турцима.

Самостална српска држава довела је народ од једноставне стародавне равноправности до поделе на слојеве који су се јако разликовали међу собом: један од њих је владао, други се мало чим разликовао од роба. Турци, уништивши то царство, покидали су и те чворове који су повезивали слојеве старог српског царства, сами су пак, заузевши место српске господе, дали Србима пуну слободу, сваком човеку, у већини – у својину ту земљу на којој је радио и пуну слободу самоуправе.

Последња ствар, поред свега другог, била је корисна за Србе тиме што су изградили у себи поштен карактер и научили да управљају собом. Најјаснији доказ користи слободне самоуправе је прва српска револуција, која је трајала девет година. До тако високог степена развитка, какав су показали Срби за време ове револуције, они се никад више нису уздигли. Код Светозара Марковића ћемо наћи да су Срби у својој новој држави више отишли натраг него напред.

БЕЛЕШКЕ ПРИРЕЂИВАЧА

¹ Светозар Марковић је напустио Србију крајем децембра 1871. или првих дана јануара 1872. године пред опасношћу од хапшења због штампање „пасквиле“ коју је упутио народним посланицима са критичким сулом о раду намесника Јована Ристића и Миливоја Блазнавца.

² Реч је о Авраму Петронијевићу, истакнутом уставобранитељу.

³ *Радник*, бр. 4–16, 18–19, од 13. I до 18. II 1872. У броју 22, од 27. II 1872. Уредништво *Радника* у рубрици огласа донело је ово обавештење: „Није нашој вољом изостало продужење чланака 'Србија на Истоку'. Они су прекинути у половини и у овом листу не могу више излазити. Због таквих незгода није нам ни овај број могао на време изаћи. То нам се чешће дешава, па зато нех нас наши читаоци извини ако се који пут с листом одоцнимо”.

У једном чланку у облику писма уредништву један непознати аутор изражава жаљење што писац *Србије на Истоку* није могао довршити своје чланке, посебно онај о *Српским хајдучима*; зато шаље своја сазнања о томе са жељом да се она доставе писцу *Србије на Истоку*, јер он „заиста заслужује да овакве ствари сазна” (*Радник*, бр. 28, 12. III 1872, 113: J. С. Београд, 10. марта; видети прилог стр. 244). Оглас и овај напис једини су одјеси забране *Србије на Истоку* у листу *Радник* све до краја његовог излажења.

⁴ Познато писмо Вука Караџића кнезу Милошу од 12. априла (по старом календару) 1832. године (*Дела Вука Караџића, Историјски списи*, Просвета, Београд, 1969, стр. 213–247).

⁵ Милош је предао Марашли Али-паши Петра Молера, кнеза Симу Марковића и капетана Драгића Горуновића, а овај их је погубио. Петар Молер, као Милошев супарник, оклеветан и окривљен, предат је паши, потом погубљен 1816. године; кнез Сима Марковић и Драгић Горуновић похватани после буне коју су покренули 1817. године, предати су такође паши и окончали као Петар Молер.

⁶ Видети напомене под (41), (55) и (56) Прилога *Разлике у текстовима Србије на Истоку у Раднику и у књизи*.

⁷ Светозар Марковић је заиста имао пуно смелости да у време оштрих династичких борби у Србији, посебно заоштрених по убиству кнеза Михаила, готово апологетски опише Карађорђево доба, док за владавину кнеза Милоша и Михаила није имао похвалних речи. Ту треба тражити главни разлог забране даљег штампања *Србије на Истоку у Раднику*.

⁸ Иза овог *Предговора* Марковић је у првом издању дао списак штампарских погрешака, које смо изоставили, јер су, као и остале, исправљене.

⁹ С. Марковић овде највероватније има у виду списе Владимира Јовановића. Тзв. источно питање у оно доба било је предмет истраживања и списа многих страних и српских аутора. Тако је Владимир Јовановић у Лондону 1863. године објавио брошуру *The Serbian Nation and the Eastern Question* и истовремено у српском преводу (*Српски народ и Источно питање*, написао Владимир Јовановић у Лондону 1863. Превод с енглеског. У Новоме Саду, Епископска

Број 28.

У Београду, 12. Марта 1872.

Година II.

Издање средом, петком и недељом.

Стаје: на годину . . . . . 80 гр.
на годину . . . . . 40 „
на четри године . . . . . 20 „
За Аустро-Угарску 12 вор. на годину
и по пош. и 3 на чет. год.
За остале делове света лист на годину 120 гроша.

РАДНИК.

За оваке плаћа се 10 сара од време на сваки пут а 1 грош од реда на „кредитоло“.

Уредница као и сретнаша плаћа се Ламинирација.

Стан је уреднички у истој кући г. Милош Владичића.

Београд 10. Марта.

Господине уреднице!

Читао сам часопис „Србија на Истоку“, и јако жалим што их писач не мисли да доприни. Нарочито онај часопис о „Српским ајдучима“ побуди ме да и ја напишем нешто о њима што мислим да до данас није још никоме озлоглашено; како су управо постали ови српски ајдучици.

„Пошто су дотле у граду београдском Хаџи-Муста пашу удвацили, сва је поштинична власт орешила у њихове руке; Србија је у то време у најтежем искушењу била и може се рећи, да од времена кад је своју самосталност изгубила, ништа тежег здука није било до онда; тај здука тим је осетљивије био што се под прешањем њеним доста слободно мишљало, из због његове добротне и стекао је у народу иши „Хаџи Муста паша, српотински мајка.“ Но ипак његове нарти поште Турци измале по свима српским селима, а то су били великом годани и здука (ако се тако могу назвати) бив ипаким замишљали, који су здука и четана од села до села те се тако рашли и издржавали, а поред тога и друга пасиља безакоња народу чинили, да би се од тог народа народ брашати могло, образују се друштва од најодличнијих и најслободнијих селана којима бијаше задатак да као са вама одвоје.

Те друштва беху овши хајдучи. Чини ми се орло би погрешно било сравњивати оне хајдуче са хајдучима из народних песама, који истонку по горн Рованији и т. д. а још погрешније било би сравњивати их са народним алабориским. Паши хајдучи немаше ни чета, ни четовоћа, ни харамбаша, они не спреху турке по бродовима на кланшима, они не робујуше караване као што су чинили хајдучи из народних песама.

При свом мн заузимању да дознам о овим ствари док живех у Београду, и кад то би ми не омажемо остало да ми то једни случај пије одржи, о то овај: пош Пафта Михајловић из Панања овр београдског бивши оди памјесних београдског окр. приликом прегледања црквених рачуна од прилике 1854 год. изнео ми за неке које селане да су они били хајдучи и да су убили неког Илијинију (тако је име Турчина) који је у посавини био паченик одашњи Турци. Оц је тако и тужно и судно, о орсно о био црно подвација, измртити сватова на и младицења, па су га паш убили Зевочи хајдучи и то: Радојице Баковић, Јеремија Мијатовић, и Паша Манојлић, па парвом броду на Колабару код Држевица. На то ми важило, да то вије могуће, то су можда ковак други хајдучи били, а за њих сам слушао, да су то најодлични здуци у селу били, који су они никада хајдуковали. Али пош се са тим недовољно, него не важило да то боље од стари здуци дознам. Ја на то и сам бидем збуоштинати да дознам и ујем у траг тој прошлој тјани, те тако поручим ва чича Пашу Пауповића ва ног сам изнео вама да ће ми то бити познато.

Бему испречам што ми је Пош Пафта Михајловић о тим пашни хајдучима. Чича Пафта

кад ме саслуша, пасмеја се, па одговори: ишесту имакви хајдучи бивају бити су се и ва једни дан у чете одметали. Тој отац Никола кад то је деди пошину у поштоје бузубуше Киру у кући убио, — одметну се од једног (сви индичи хајдучи завлају су се небу сјом побратим) побратима до другог да јих прикуља на јавну борбу противу турана, али се они тиме никак одметали нису о тој су они Индичи убили, то је орло било. У оно ореше тако сам је доградо био здуки од турана да се поје могао сионити те смо се и ми од тога морали брашати, а још је обрава била још немогућа. Станемо се далаке договарати како ћемо, и напослетку закључио тајно друштво да једни другог брашати, то је друштво доцније било распристро по свом Србији. Ми смо имали селу са свима одашним одашима а редко је које село било да ми ишмо ишам бар по једном побратима. Кад се на једном месту кавак здукинар појавио, ишрочно, ово село код својих ваја не сме ми пошта, ваи један из тог села од нашег друштва заине у ието ши место село те јани и заште помоћ, а они ореша брину турана тако се и ширне пак за једну шов оду те турине побину па те исте шови и вају се шрате. Сутра дан из овог села здуки отрче и јави турске власти да су дошаи хајдучи да побиле турине. Турски власт (вр. Срдар) изаше на оне места, ишити и наплати од села Јеш (вратиш) на се затим ва овириша сврши. Тако је било кад се појавио Индичија у Посавини; дошао нашо Градојевић из Коваца те нам јавио гди и како Индичија да дичекамо, и ваључио да ће нас доста бити само тронца и шта ће ише по једног турчина. Те тако одс Радојице Баковић, Јеремија Мијатовић и Паша Манојлић у дочеку ситане на Царевом броду. Пашо васлоду са ови стране Колабар а девојка је родеца из Ваљевског округа, док се од једни нуту чују из далека свирао а за тим се појавио напред турчина па коју а за њом денор и девојка. Кад дошше до брода на одашине које и турчина чују да тошоду и зе чебуа прити а они ишаме из дичије дугајдије те га сажош на земљу.

Денор са девојком побеже, остали се саопати расиште вуд који а они ишеју колабару те ошлепе турчина. Треба знати да је снагда оних, који вакиког турчина убију као цаграда бива, — ише што код њега пају о о том ишудрушном побратимств рачуи дивао; те тако и овде Радојице западое сабља, Јеремија дуга пушка, а вашиам шта Манојли, те се пушва а долас шазлоу у јушка Јеремиша, Манојлова, а сабљу ја сам одкупио од Паша ушка Радојица, од које и сада сачувао чиниам.

Ето вам Господине орече ошасте о нашоим хајдучима. Моја би жеља била да је достаиште ошису часица „Србија на Истоку“ јер он заиста несајдује да овакоје ствари сазна. Ј. С.

ШТА ЈЕ ТО РАДНИЧКИ ДАН?

(По Барлу Миксу, das Kapital).

(Наставак).

У 1833 г. био је издан вакоп, који је орлоачио време рада на памучном, пушеним,

кудељом и свиленим одашима. Вакоп овај гласи овако: „Обични раднички дан на одашници мора се почивати у шет и по часова у јутру о трајати до осам и по у вече. За време ових петнајест сахата млади људи (од 13 до 18 год.) могу, по вакопу, радити, по с тим условом, да свако така радник рад ва даи не више од двајнајест часова, сем извесних, особито орешедених случаја. Шести одела парламентског акта од 1833 г. устаиовљује, да се свакој дочности, којој је рад орешеден, дивео остави ошажаве један и по сахат на храду о одмор. Забрањује се примати у фабрику млажу дену од 9 год. Раднице од 9—13 год. орешаче је ва осе сахата па даи. Новор рад (од 9 час. у вече до 5 и по у јутру) забрањен је за све младошетне (од 9—18 год.) Тада је парламент установио, да, од 1. Марта 1834 год. осам часова дневно раде деча млађа од 11 година, а од 1. Марта 1835 у категорији од осам сахата рада сваки ден деча млађа од тринајест година.“

Напошасте су биле бездошорне ваки повећањем о шесто вагораше на шов. По казитаишточкој антропологији, дечији узраст српшана се десете или вајадне једнајесте године. Што се вама приближаваало време године, у живот парламентског акта о одашницама, томе су орма ишаме аборивати. Влад се је, напослетку, тако била пошаша од пак, да је већ била готова да пошичи дечији узраст, од 13 па 12 год. ио ваје се решили на то стога, што се била, да се радничка класа не одаши. Запошодов акт добио је потпуно шиву и остао је не променен до 1844 год.

Али у 1833 г. било је ваине вадати вакоп него га ваирати. За чотаво десет година после 1833, ишесектори који су били постављени над фабрикама, неспрстано су се жалали на то, да шје могуће вакоп на практици пошривати. Фабриканти су измелв ошобити систем по коме су терали младошетне па рад у две смене: од 5 и по час. одјутра па до 2 по подне о од 2 после подне до 8 у вече. Срачупати о прегледати вакоје је часова који радник радио дневно шје био могуће особито на великим фабрикама.

Међутим су радници од 1838 постаи смелују и својим захтевима. Они су орлоодо межу да се раднички дан орлоачи само на 10 час. Ишесу фабриканти сами устаиу противу своје браће — фабриканата, који су, на рашваљени вакоп од 1833. У ието се време очеле силна агитација и противу „вакопа о лебу.“ Фабриканти који су мислили, да ће по овим кораци бити, ако се уишати регал на урзову храну, ступаше у шесу са радничима и обеваше им многа бага. Радничкој ствари помагали су фабриканти нешриватељи, то рече — који су имали земље, и ишудруштво ми једну згодну ирраду, а да се вшесу па видик гдишо пошасте фабрикалата са својим радничима.

Последна сега овога била је та што је ишам 4 Јула 1844 год. дошваљачки акт о фабрикама. Осим прешањих категорија радничка свд су зета у вакишву вапштату о од-

печатња 1863, стр. 39), а касније и у француској редакцији (*Les Serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient*, Paris, 1870). Напоменимо да су Владимир Јовановић (*Проблем Блиског Истока и пангерманска опасност*, Београд, 1909, стр. 24, и *The near-eastern problem and the pangerman peril*, London 1909, р. 47), Драгиша Станојевић (*Немачка мисија на истоку*, Земун, 1870) и други у овоме време писали и о проблему тадашњег настојања Немаца да продру на Балкан. У противставу према решењима која даје Владимир Јовановић Светозар је често пратио његову тематизацију дајући своја решења источног питања и мисије Србије у његовом решавању (видети: Андрија Б. Стојковић, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*, *Југословенски историјски часопис*, 1—2, 1972, стр. 38 и даље).

¹⁰ У првом издању редовно је стајало *балканско полуострво* малим словима. У овом издању исправљено је у *Балканско полуострво* према савременом правопису. Исто је поступљено и са именицом *Турци*, која је у првом издању готово на пола књиге штампана малим словом.

Супротно оваквом приступу у два наведена примера, све остале неоследности у писању појединих речи нису исправљене нити уједначаване, те је остало онако како је штампано у првом издању, па пример: *народни и народњик*, и *многи и млоги*, *нужно и нуждно*, *њихов и њнов*, *мухамеданци и муамеданци*, *живели и живили*, *прото Матија и прота Матеја*, *Караџић и Караџић*, *хајдучи и ајдучи*, *вожд и Вожд*, *хоће и оће*, или — *религиозан и религијозан*, *безправна и бесправна*.

¹¹ Светозар Марковић само помиње Ранкеа, а не наводи потребне податке које изискује цитирани текст узет из туђег дела. Према издању које је приредио Стојан Новаковић 1864. и допунио 1892. године, тај цитат је део реченице која у целини гласи: „Кад се сад промисли, како се и папа и кадија и владика могло постати за новце, и како је у те три службе састављена управа (администрација) и судска и црквена власт и како су људи, који те службе на тај начин добиваху, били упућени, да издатке накнаде средством права својих, која су им на народ давана, па како и спахилице остапе као плата за услуге; онда по државној привреди изгледају народ и земља као какав голем капитал, на којег интересе има влада највеће право и од којих она неке уступа у наплату за обрану, а неке даје чиновницима готово као под аренду.“

Раја је липсна сваке јавне власти, и још се показује само као оно чим се управља, као средство да буде држава, и то држава, која је њу исту полјармила, јер раја издржава тој држави војску, чиновнике, па и сам двор“ (Леополд Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд, 1892, стр. 32).

¹² Тај део код Ранкеа гласи: „У XVIII веку, исто као и у XVI, било је цело царство подељено на тимаре и спахилуке: и тих спахија је износило на 123.000 људи“ (*Наведено дело*, стр. 28).

¹³ С обзиром на претходну реч која је погрешно одштампана: *црвена* — уместо *црквена*, Светозарева следећа реч — *светска* — могла би довести савременог читаоца у недоумицу јер у првом издању пише: „Зато је црвена и светска власт“, те је тај део у овом издању исправљен и гласи: „Зато је *црквена* и *светска* [световна] власт...“ — што је суштина Светозареве мисли.

¹⁴ *Путничка писма*, која Светозар наводи, објавио је Милан Ђ. Милићевић у сопственом издању у два маха: 1863. године под насловом *Путничка писма од Зворника до Крушевца* и 1868. године — *Путничка писма са разних страна Србије*.

¹⁵ Иако је у предговору прве књиге овог издања *Целокупних дела* Светозара Марковића речено да је означавање Светозаревих напомена бројевима замењено звездицама, није наодмет рећи то и за ову књигу: Светозареве напомене означене бројевима овде су замењене звездицама, а сам текст тих напоме-

Београд, 10. марта, један одјек у Раднику о престанку излажења Србије на Истоку у овом листу, Радник, бр. 28, од 12. марта 1872.

на дат је под линијом на истој страници где се и налазе. Напомене приређивача овог издања означене су бројевима и налазе се на крају књиге. Бројевима у заградама означене су разлике у тексту *Србија на Истоку* и *Раднику* и првом посљедном издању (видети стр. 259 ове књиге).

¹⁶ Те Марковићеве наводе потврђује и сам Стојан Новаковић у предговору Ранкове књиге *Србија и Турска*, коју је превео 1892. године. Како бележи Стојан Новаковић, први део ове књиге под насловом *Историја Србије до 1842.* превео је и почео штампати 1864. године. Али „неке оцене”, додаје Новаковић, „о унутрашњој радњи кнеза Милоша (највише о поступању према приватним правима) нису се свиделе тадашњој цензури. Тражено је од мене или да их променим или објашњавањем узбијем”. Како Новаковић на то није пристао, решено је да се штампало само први део – до краја 1813. године и тако изостави спорни текст о Милошевој владавини. Тек 1892. године могао је Новаковић штампати целу Ранкову књигу (Леополд Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд, 1892, стр. XXII–XXIII).

¹⁷ Мисли се на излажење ових текстова у *Раднику*.

¹⁸ Робер Сипријен (Robert Cyprien), био је професор *Collège de France* (Француског колеџа) у Паризу, писао је о Србима и другим народима Балканског полуострва. Дело које Светозар наводи – *Хришћани у Турској* – скраћени је наслов оригинала: *Les Slaves des Turquie, Serbes, Monténégrins, Albanais et Bulgares*.

¹⁹ Светозарев израз: *карактерна црта*, треба разумети као *карактеристична црта*. И још неке изразе, карактеристичне не само за Светозара него и за време у којем је живео, читалац ће сусрести у даљем тексту. Нисмо их осавременили, али скрећемо пажњу на њих. Тако, уместо *напредни покрет*, *напредна странка*, *напредна улога*, Светозар пише: *напредњачки покрет*, *напредњачка странка*, *напредњачка улога*, а реч *свакојачко*, употребљава у смислу *свакако*, итд.

²⁰ С. Марковић не наводи потребне податке о цитираном тексту из Вуковог дела. Осим тога, он није довољно акрибичан ни у преношењу цитата. Цитирајући Вука понекад одступа од оригинала: негде пише *човјек*, како то стоји код Вука, а негде – *човек*; Вуков *Биоград*, бележи по своме – *Београд*, или подвлачи речи *нахијска кућа*, нпр. које Вук није подвукао, нпр. наводећи да је подвлачење његово (упоредити Вукову књигу: *Правителствујућий советъ сербскій за времѣна Карађорђева*, Беч, 1860, стр. 9–10).

Међутим, како *Србија на Истоку* представља Светозарско виђење српске револуције 1804–1815. године и потоњи развој Србије до његовог времена, то за спис таквог карактера није најбитнија строга акрибичност. Словне измене и замене екавице јекавицом, уосталом, могао је делимично, несвесно учинити и словослагач. Сам Светозар каже: „Ја сам био намеран”, објашњава он у предговору првог издања, „да у облику новинарских чланака у „Раднику” изнесем једну социјално-политичну штудију о томе: како се развијао српски народ у кнежевини од како се ослободио турског господарства па до данас... Ја нисам хтео овде да развијам неке научне законе друштвеног развитка, да разјасним и решим сложена друштвена питања и да изнесем облик будуће српске државе, као што га ја замишљам. Ја сам хтео српском народу да изнесем слику: шта му је донела српска револуција, а у исто време да му покажем: шта је имао па изгубио, а шта је могао добити па није добио у свом државном развиту” (видети стр. 3 ове књиге).

²¹ Како у овом Марковићевом цитату има знатног одступања од Вуковог текста, то доносимо интегрални Вуков текст. Иначе, подвлачења су и овде Светозарева, изузев речи *народ*, коју је Вук подвукао. Светозар ни овом приликом не пружа обавезне податке о наведеном делу. Вук је записао: „Совјет је

још из Смедрева разаслао по нахијама кратке уредбе како ваља судити, а у Биограду, на свршетку године 1807. одреди и по нахијама расписе, да се у свакој нахији постави прави суд од три судије (председника и два члана) и једнога писара; судије ове изабрао је *народ*,* као и совјетнике, а писара ако нијесу имали, совјет је био дужан наћи га и послати им; председнику је било одређено на годину 400 гроша, а члановима и секретару по 300. Овоме суду могао је сваки човјек тужити и војводу, и он је морао доћи на суд да се одговара. Ко овим нахијским судом није био довољан, могао се тужити совјету. Осим тога совјет је издао једну уредбу, колико ће се поповима плаћати за њихове службе, н.п. за вјенчање, крштење, опијело, молитву малу и велику и т.д. Совјет је на свршетку године 1807. издао једну уредбу и за новце, како ће у земљи ићи. По том је био одредио да се продају Турске куће и остали миљкови како у Биограду тако и по нахијама. Он је давао под закуп скеле и ђумруке^б и примао друге приходе, који би се откуда догодили, набављао је џебану и остале војничке потребе за цијелу земљу, њему су старјешине на скупштини о новој години предавале рачуна од различних трошкова, н.п. што је потрошено на тобџије, на рањенике, на уводе и т.д. По овоме се види како је совјет у земљи једнако радио, а и изван Србије био је познат, ако не као највећа власт, а оно јамачно као тијело, које је с Карађорђијем дијелило власт” (Вук Караџић, *наведено дело*, стр. 10, 11).

Као што се из упоређења текстова може закључити, Светозар није унео Вукове напомене, иако су се оне налазиле у цитираном тексту код Вука. Интересантно је да Светозар Вукову реч *уредба* – односи се на уредбе које је Совјет издавао у време Карађорђа – приначује у – *наредба*.

²² О Малом Божићу, тј. Новој години по старом календару, састајале су се у Карађорђево време војводе ради подношења извештаја и договора. Тим састањима нису присуствовали представници народа.

²³ Измет (хизмет) – овде у значењу – предлог, жеља.

²⁴ С. Марковић не ставља овај цитат под знаке навода иако га дословце преноси, с изузетком једне изостављене реченице. Тај уговор Нил Попов наводи таксативно у пет тачака. Светозар је поређао све изузев четврте, која гласи: „Што Срби донесу на трг, то Турци да купују за готове новце” (Нил Попов, *Србија и Русија I*, 27).

²⁵ Ђакова буна представљала је први масовнији покрет против апсолутне власти кнеза Милоша. Избила је почетком 1825. године у Шумадији, захвативши потом Смедеревску и Пожаревачку нахију; она је знатно уздрмала дотад неприкосновену Милошеву управу. Названа је по вођи бунс Милоју Поповићу Ђаку.

²⁶ Милетина буна 1835. године везана је за име Милета Радојковића, великог сердара расинског. Немоћан да се одупре добро организованој опозицији, Милош је прихватио главне захтјеве побуњеника о доношењу устава. Тако је настао Сретењски устав 1835. године, али он ипак није ступио на снагу.

²⁷ У овом издању исправљена је цела реченица из првог издања, а она је гласила: „Па и вапн Гаја рабаџија кад год вуче казну у Београд у Крагујевац каквих ствари вапних, угони по селима воловс...” Међутим, та реченица код

* „Звало се да је изабрао *народ*, али су управо избирале старјешине.”

^б „Совјет није могао поставити својих људи по скелама, као што је у поменутом писму Петру Добрићу писао, него су се скеле једнако давале под закуп, и по свој прилици томе ће бити ова два узрока: прво, што су од гдјскојих скела, као н.п. на Морави и на Колубари, били тако мали приходи, да није било вриједно поставити на њих особито човјек; а друго, што су нахијске старјешине хтеле скеле да закупљају.”

Нила Попова, одакле је Светозар преузима, овако је изгледала: „Па и ваш Гаја рабадија кад год вуче хазну [благајну, а не казну] у Београд, или из Београда у Крагујевац каквих ствари ваших, угони по селима воловс...” (Нил Попов, *наведено дело* I, 254). Нил Попов тај део текста наводи из познатог Вуковог писма кнезу Милошу 1832. године, а Светозар Вуково писмо користи преко Нила Попова, мада је још 1843. Јован Хаџић објавио Вуково писмо кнезу Милошу у *Српском Улаку*.

²⁸ Ову реченицу Нил Попов ставља под знаке навода, те је тако поступило и у овом издању јасноће ради, мада је Светозар наводнике изоставио.

²⁹ Интересантно је да Марковић није пренео прву тачку Вуковог предлога кнезу Милошу – шта треба изменити у Србији. Светозар је тај Вуков предлог сажео у реченицу „да се одреди начин правитељства”, а Вуков текст представља прави кодекс грађанског права. Он пише: „Да је сваки сигуран са својим животом, имањем и чашћу, и да сваки свој посао, који никоме није на штету може радити по својој вољи и по својој вољи живети; да сваки зна шта му ваља чинити; да се не боји ни вас ни икога другога; да нико никог не може натерати да га служи; да се зна који је чиновник старији, који ли млађи; да се без правога узрока и без суда не може чиновник и из службе истерати, нити натраг у мањи чин повратити; док све ово не буде установљено, до тога времена није ни мислити ни о каквим законима”.

³⁰ Сва подвлачења су Светозарева.

³¹ Књигу Нила Попова превели су Панта Срећковић, Живојин Жујовић, Алимпије Васиљевић и Андрија Марјановић.

³² Реч је о конзервативном листу *Видовдан*, који је излазио у Београду од 1861. до 1876. године. Да се не би мислило на национални празник код Срба, назив листа штампан је у овом издању курзивом.

³³ Светозар не наводи извор из којег цитира речи Аврама Петронијевића.

³⁴ „(продужење)” – мисли се, очито, на продужење дела текста из VIII поглавља: *Утврђивање бирократског поретка у Србији*. Ова Марковићева опаска говори да је он и овај део текста припремио за објављивање у листу *Радник*, али је то, као што смо споменули, прекинуто. И поред Марковићеве напомене да је текст прилагодан за штампање у књизи, ова реч није изостављена, свакако превидом; аутентичности ради не изостављамо је ни ми.

³⁵ Наводећи овај одломак из превода књиге Нила Попова *Србија и Русија*, Светозар Марковић је реч *совст*, како је преводиоци пишу, повремено замењивао речју *совјст*. У овом издању последно је поштован изворни текст превода књиге Нила Попова и свуда остављено – *совст*.

³⁶ Ни овде Светозар не наводи потребне податке који се обично дају приликом коришћења туђег дела.

³⁷ У *Раднику* (бр. 50, од 30. септембра 1871) штампан је чланак *Опет наши адвокати и Народна скупштина од Ј. М.* Због цензорске инкриминације, овај број је забрањен, тако да чланак није ни настављен. Светозар Марковић је у праву кад пише да је реч о необјављеном рукопису, јер је помнути број био уништен (једини примерак сачуван је у судским списима о забрани; о томе видети: Михаило Бјелица, *Забрана „Радника”, Зборник историјског музеја Србије*, 11–12, 1975, 129–136). Чланак је касније објављен у целини у *Јавности* (бр. 1–6, 2–13. I 1874) с потписом аутора Јована Милинковића-Алавантића, адвоката из Шапца, сарадника Светозаревих листова. Доста дуг одломак из помнутог рукописа Светозар Марковић је користио скоро дословно, изоставивши поједине реченице, делове реченице и речи и учинивши неке правописне измене (видети: *Радник*, фототипско издање, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 1976, стр. 203, трећи стубац десно и стр. 204, први и други стубац лево).

³⁸ „Потрес од врачарске владе” представља алузију на познати свирепи обрачун Томе Вучића Перишића са присталицама Обреновића, на Врачару, код Врачарске рупе – после буне у Србији 1842. године.

³⁹ Светозар је и на овом месту оставио читаоца без обавештења о делу из кога наводи текст.

⁴⁰ *Несен* – *Слога*, коју наводи Светозар, представља зборник радова чланова Дружине младежи српске. Штампан као годишњак за 1849. годину, он је донео низ патриотских песама. Од прозних радова посебну вредност имао је чланак Јеврема Грујића *Обзор државе*, у којем он разматра и питања из политичког живота Србије залажући се не само за спољне већ и за унутрашње слободе. Овде додајемо и исправку Светозаревих навода. Он, наиме, пише да је *Несен* – *Слога* изишла у Београду 1848; међутим, она је изишла у Земуну 1849. године.

⁴¹ „Нови покрет у животу српског народа који се јавља 1858. год.” – Светозар види у малобројној, али одушевљеној групи младих либерала: Јеврема Грујића, Владимира Јовановића и Милована Јанковића, а не у династичком покрету обреновићеваца.

⁴² Како није могао да промени Турски устав из 1838. године (Цариградски – како га назива Светозар) без одобрења великих сила, кнез Михаило је на Преображенској скупштини 1861. године донео низ закона којима је неутралисао Турски устав, а Државни савет, чији су чланови дотад били несменљиви, непокретни, претворно у обично чиновничко тело.

⁴³ То је позната изјава кнеза Михаила: „Закон је највиша воља у Србији”.

⁴⁴ Ово је крај текста Марковићеве *Србије на Истоку*, на задњој страници корица још је писао: „*Цена је 5 гроша или 50 новчића*”.

⁴⁵ Овај текст је, очито, послао *Застави*, *Панчевцу* и *Раднику* сам Светозар Марковић (видети и два следећа прилога). Редакција *Заставе* објавила га је у рубрици „Књижевне вести”, без измена. Слично је урадила и редакција листа *Панчевац*, док је у *Раднику* измењен средњи пасус (упоредити са прилогом стр. ; видети и белешке 47 и 48).

⁴⁶ Видети и белешку 3, као и илустроване прилоге 5 и 6.

⁴⁷ Овај текст Светозара Марковића објављен је у рубрици „Књижевност” листа *Панчевац* и истовестан је с оним у *Застави*, с тим што је уредништво *Панчевца* овде прилодало и своју препоруку (упоредити текстове уз белешку 45 и 48).

⁴⁸ Текст је истовестан са оним у *Застави* и *Панчевцу*, с тим што је у овом пасусу у *Раднику* изостао део о „*дуплој цензури*”; упоредити са два претходна прилога (видети и белешке 45 и 47). Уз то, у *Раднику* је текст објављен у *огласима* а не у књижевној рубрици као у осталим листовима.

⁴⁹ Видети текст на стр. 102.

⁵⁰ Ове две вести о изласку *Србије на Истоку* из штампе *Застава* је објавила у истом броју и на истој страни; прву је дало уредништво, или Ђока Мијатовић, најављујући и шири приказ, који, по нашем сазнању, није никад објављен; други је дао сам Светозар Марковић. Наслов за ове две вести узели смо из прве реченице текста.

⁵¹ Овај апел Светозара Марковића, по свему судећи, нису поштовали сви аквизитери. Лист *Застава* 1874. године, у време судског процеса Светозару Марковићу у Крагујевцу („за штампарске кривнице”), објављује и следећи текст:

„Молимо г.г. растураче књиге

Србија на Истоку

који су од нас или од писца Св. Марковића исту књигу на пролају добили, да нам одмах поврате све неспродате примерке ове књиге, јер се на неким странама јако тражи.

Нови Сад, 24. јуна 1874.

Српска народна задружна штампарија.”

(*Застава*, 24. јуна 1874)

⁵² Stptm – Stadthauptmann (видети преводе).

⁵³ präs. – тј. präsidial.

⁵⁴ St. = C(ons)(antin).

⁵⁵ Res. – Rescript.

⁵⁶ Oberstlieut. v. – Oberstlieutenant von.

⁵⁷ k.k. – kaiserliche-königliche.

⁵⁸ Коста, брат Стевче Михаиловића, отац Паје Павла Михаиловића (Михаиловићи су родом Јагодинци).

⁵⁹ Овај превод Марковићевог дела *Србија на Истоку* на украјински језик извршио је Теофан Василевски (псеудоним Софрон Крућ), чији се рукопис чува у Институту за књижевност „Тарас Г. Шевченко” Академије наука Украјинске ССР у Кијеву. Превод ни за живота ни после смрти преводиоца није штампан. Један део *Предговора преводиоца*, којим је он пропратио свој превод, изостављајући Марковићев *Предговор* и доста слободно интерпретирајући *Увод* (видети текст уз напомене 61 и 99), штампан је под насловом *Сербске царство і Турки (Српско царство и Турци)* у часопису *Світ (Светлост)*, бр. 1–3, Лавов, 1881. У примедби редакције часописа, тим поводом, каже се: „Аутор овога чланка, господин Софрон Крућ, познат је читаоцима у Галицији из других његових радова о југословенским стварима, штампаних у галицким издањима. Прошле године часопис *Правда [Правда]* штампан је у I и II свесци његовог рад *Чорногорці в Герцеговині – записки українського добровољца [Црногорци у Херцеговини – записи украјинског добровољца]*, а још 1878. био је објављен његов занимљиви чланак *Война Славян с Турками 1875–78 pp. [Рат Словена с Турцима 1875–1878. год.] у Громадському Друзі [Друштвени пријатељ]*. Чланак *Српско царство и Турци* узели смо из *Уводне речи* за превод књиге Србина Светозара Марковића *Србија на Истоку...*”

Аутор превода Теофан Василевски (псеудоним Софрон Крућ, 1855–1912), украјински књижевник револуционарнодемократских, националистичких погледа, био је 1875, заједно с другим сународницима, као добровољац у ослободилачкој борби Јужних Словена против Турске. Током 1875–76, 1878–1881. у лавовским издањима *Правда*, *Світ*, *Дзвін [Звоно]*, *Громадський друг*, *Молот [Чекић]* штампан је фељтоне о српским народним обичајима, борби против Турака и слично. Познати украјински књижевник Иван Франко објавио је 1905. у посебном издању (уз свој увод) чланке и фељтоне Теофана Василевског под насловом *Записки українця з побуту між полудневними Слов'янами [Записи Украјинца о боравку међу Јужним Словенима]*.

У својој *Уводној речи* преводилац је покушао да упозна украјинског читаоца с историјом, начином живота, економским, политичким и културним приликама у Србији и код Срба који су живели у Турској.

Теофан Василевски је био један од активних украјинских патриота, припадника оних друштвено-политичких струја тог времена које су се заузимале за ослобођење украјинског народа од притиска царског режима. Збивања у Турској он је посматрао кроз призму збивања у Русији, правио аналогije између прогона Срба у Турској и Украјинаца у Русији. Став Теофана Василевског према догађајима из српске прошлости и украјинске стварности онога времена има изразито тенденциозан, ангажован карактер, његова оцена увек се оснива на политичкој подлози. Он полази од властитог разумевања живота и односа међу људима, пре свега као припадницима одређених класа и друштвених сталежа.

Иван Франко (1856–1916), у чијој је заоставштини сачуван превод Василевског, такође је истакнути украјински књижевник и друштвени радник, пропагандист марксизма. Интересовао се за историју, књижевност и народни живот Срба, о чему је објавио доста чланака. Веома пажљиво је анализирао рад Светозара Марковића *Начела народне економије*; на маргинама свог личног примерка ове књиге оставио је низ белешака, из којих се види да је упоређивао Марковићев текст с одговарајућим местом код Стјуарта Мила (о Ивану Франку видети: др Хенрик Писарек, *Иван Франко и Светозар Марковић, Токони револуције*, XIX, Београд, 1986, 33–39).

Погледи Теофана Василевског и Светозара Марковића умногоме су слични, јер је њихова заједничка подлога револуционарни демократизам. Али, њихове оцене многих догађаја често се разликују. Василевски се не слаже с Марковићем у великом броју питања; разлог томе је национализам Василевског, који је потицао од чињенице да његов народ није био слободан. Због тога он, који зна положај Украјинаца у Русији, оцењује друкчије положај Срба у Турској царевини него Марковић.

Теофан Василевски преводи текст оригинала слободно, не водећи рачуна о томе да се сачува све што је Светозар Марковић написао. Преводилац у више наврата покушава да објасни читаоцу оно што би, према његовом мишљењу, могло бити нејасно, посебно неке специфичне реалије српске стварности. На пример, Теофан Василевски коментарише речи „бег”, „ага” и сл. Код Светозара Марковић говори о томе да је „политична и административна власт у областима била у рукама паице”, Василевски испред тога одељка долаже: „Турска је царевина била подељена на пашалук (губерније)”. У неким случајевима, да би олакшао читаоцу разумевање Марковићевог текста, Т. Василевски „преводи”, односно преноси из једне стварности у другу оне реалије живота којих није било код Украјинаца: „ајул” – „гајламак”, „кнез” – „сеоски старешина”, „нахија” – „округ” и сл. Такође, у преводу су коментарисани и географски називи, који сигурно нису били познати просечном украјинском читаоцу: „Крајина” – „предео дуж Тимока и с ове стране Тимока”, „Влај (Влах)” – „садашњи округ Моравички” и сл.

У преводу је изостављено више места из оригинала а има и целих пасуса које преводилац не преводи, већ препричава, покушавајући да сачува садржај оригинала, али не марећи за прецизност појединих речи и реченица, на које ћемо у даљим напоменама указати (транскрипцију рукописа извршио је др П. М. Рудјаков, научни сарадник Украјинске академије наука у Кијеву, уз сарадњу г. Јанка Сабадоша и мр Људмиле Поповић из Београда. Како је украјински језик знатно напредовао у развоју лектор је текст Василевског дао у савременој варијанти).

Наслов остаје онакав каквог га је дао преводилац. Оригинални наслов – *Србија на Истоку* – преводилац је превео, али га је прецртао и изнад тога написао оригинал, стављајући их у оба случаја у заграду, што и ми чинимо (видети копију рукописа, стр. 140 ове књиге). На насловној страни преводилац је дао и податке о римској и арапској пагинацији свога превода.

⁶⁰ Овај *Предговор преводиоца* Т. Василевског (С. Крућа) превели смо са украјинског на српски (видети стр. 221 ове књиге).

⁶¹ Преводилац овде даје доста слободан превод Марковићевог *Увода у Србију на Истоку* (видети стр. 7 ове књиге).

⁶² Реч „Москаљ” у старом украјинском језику имала је два значења: „војник” и „Рус, становник Москве, московске државе”. Код Василевског употребљава се у значењу „војник”.

⁶² Преводаилац има на уму устанак у Индији 1857–1859. године, који су енглески колонизатори жестоко угушили, као и, за њега сасвим недавне догађаје (1839–1840. и 1873. године), кад је руска војска покорила Хивинско ханство.

⁶³ Олонек – град на северу Русије (у саставу Карлске Аутономне Републике) у близини језера Ладого. Познат од 1137. године, у XIX веку је био центар једног административног рејона, губерније.

⁶⁴ Такозвани Емски закон, усвојен у мају 1876, према коме је украјински језик био изостављен из употребе као језик званичних изјава и државних докумената, књижевности и уметности. Један од важних корака царске владе у правцу потпуне асимилације Украјинаца.

⁶⁵ *Правда* (Лавов, 1867–1870, 1872–1880, 1883–1884, 1888–1895), књижевно-научни и политички часопис буржоасколибералног, а касније и буржоасконационалистичког правца, орган „народоваца”, либералнобуржоаске националистичке струје, која се осамдесетих година формирала у националистичко-клерикалну партију.

⁶⁶ Украјина је у XIX веку постојала као саставни део Русије без икаквог националног суверенитета.

⁶⁷ *Кисвлининь* (1864–1919), дневни лист реакционарно-монархијског правца, излазио је у Кијеву.

⁶⁸ *Громада* (Женева, 1878–1879, 1882), друштвено-политички и књижевни алманах антикапиталистичког и антимонархистичког правца; први уредник био је Михајло Драгоманов, истакнута личност украјинске и руске културне историје. Од 1880. постао је часопис с револуционарнодемократским програмом.

⁶⁹ Василевски цитира немачко издање: *Donaulender*, том I: *Bulgarien*, од Каница.

⁷⁰ Овде је у рукопису, са стране, на маргини, додато: „в 'свѣті' випушено”, напомена се односи на цео овај пасус.

⁷¹ Мајков Аполон Александрович (1826–1902), руски славист, студирао је у московском дворјанском институту и Московском универзитету; ученик О. Болданског; гофмејстер (један од чиновника двора у царској Русији); главно дело: *Историја српског језика по памитникам, писанњем кириллицей, в связи с историей народа (Историја српског језика према споменицима, писаним ћирилицом, у вези с историјом народа, Москва, 1857)*, а исто тако: *Православие на Востоке (Православље на Истоку), Раздел Турции (Подела Турске)* и др.

⁷² Аксаков Иван Сергејевич (1823–1886), млађи син Сергеја Тимофејевича, брат Константина Сергејевича Аксакових, био је правник, публицист, друштвени радник, један од активних чланова Московског словенског комитета; од 1874. год. председник Савета Московског друштва узајамног кредита. За оно што је рекао у Словенском комитету у вези с Берлинским конгресом, био је изаслан из Москве. За време ослободилачке борбе Јужних Словена против Турака и руско-турског рата Аксаков постаје један од познатијих људи, придобио је славу оратора. Био је предложен као кандидат за бугарски трон.

⁷³ Василевски има на уму царски манифест (1881), којим је цар „поклоно” сељацима слободу. У практичном смислу та је „слобода” означавала само промену облика угњетавања.

⁷⁴ Преводаилац је изоставио Марковићев *Предговор*, а доста слободно превео његов *Увод* у свом *Предговору преводајца* (видети белешку 59 и 61), те превод *Србије на Истоку*, заправо, тек одавде почиње.

У нашим даљим белешкама даваћемо потребне напомене. Овде је, међутим, неопходно нагласити да је преводаилац поједини Марковићева поглавља пропратно својим коментарима; ти коментари сложени су петитом. Напомене преводајца означили смо са С. К. (Софрон Крућ), превели на српски и дали и у

овим нашим белешкама; уз то смо додали и посебне прилоге: *Одступања од оригинала* (обележена бројкама са звездицама), и *Из оригинала изостављена места* (обележена бројкама у заградама).

⁷⁵ У рукопису даље следи коментар преводајца; Василевски пише:

„Ако читалац упореди оно што смо ми рекли о Турцима с оним што о њима говори Свет[озар] Марк[овић], онда ће разумети да смо били веома добри према њима. Али не треба заборављати да је Свет[озар] Марк[овић] Србин и да већ због тога не може да буде непристрастан према Турцима. Осим тога, Свет[озар] Марк[овић] није познавао живот мужика у Русији, па сигурно, кад би га познавао као што га ми знамо, онда не би толико прескорсвао Турке. Али, да кажемо истину, довољно би било упоредити живот сељака у Српском царству и у Турској да би човек био блажи према Турцима. Ипак се види да Марк[овић] није познавао довољно Српско царство, што се боље види на почетку следећег поглавља.

Ту, изгледа, неће бити сувишно да кажемо коју реч о европском и турском уређењу државе.

Марк[овић] каже да Турци и у његово време не знају о европском државном уређењу, они не знају о томе да је држава обавезна да води народ према мирном разумевању појава, које видимо око нас; укратко, да подиже цивилизацију народа. Да не бисмо дуго спорили с Марковићем, само ћемо упитати: која је од европских држава устројена тако да води народ ка већој цивилизацији? Не само државници, већ и такви научници као што је Дрепер кажу да је најпаметнији председник владе онај који зна да задржи политички развитак народа што дуже може на једном месту. И ове мисли придржавају се све владе, наравно, не због мисли (идеје), него напросто своје користи ради. Политички развитак народа зависи од свих његових знања – то схватају врло добро сви државници и због тога се старају да школе уреде тако да се у њима добија што мање потребног знања – просвете. Мрачњаци пуне главе ћака латинским и грчким, и сличним наукама, које не шире видике ученика на околни свет. Још ниједна држава нема школа у којима би се паметно предавала историја њиховог завичаја и читаваг човечанства, а о историји религије већ нема ни говора. Укратко речено, данашње школе створене су зато да би ђак научио да га је 'бог створио да ради за господара', као што приповедају Украјинци о језуитским школама за сељаке.*

Саму пак просвету, како год да је држиш, нећеш је у респету задржати; само због оних рупица у респету неки људи траже праву просвету и дају је другима (мимо школе), и народ напредује, увек ратујући с владом, која се у првој zgodној прилици стара да уништи што је народ постигао.

Што се тиче држава које су уређене на европски начин и Турске, ово најбоље показује наш навод из Каница. Наравно, свак ће се сложити да је Влашка (Румунија) боље уређена него Русија. Тамо је чак и слобода штампе таква каква је само у Енглеској и Швајцарској; међутим, Турска са својим башибозуцима удобнија је за Влахе него завичај, у коме је државно уређење направљено на 'европски начин'... Даље ћемо и код Марковића наћи да је Турска нешто несигурно, и то се изговара мимо његове воље.”

⁷⁶ Напомена Василевског односи се на дело П. Кулиша *Записи о Јужној Русији*, том I, стр. 102.

⁷⁷ Овде Василевски додаје једну, за њега важну примедбу етнографског смисла: „Код Срба сем празновања рођендана и имендана постоји још и праз-

* П. Кулиш, *Записи о Јужној Русији*, том I, стр. 102.

ник целог рода – 'слава'. Цео род празнује, 'слави' једног свеца: Николу, Ђорђа итд. Али овај празник, као што смо приметили, почиње све више и више да нестаје баш по варошима".

⁷⁹ И ово поглавље је пропраћено коментаром преводиоца (видети белешку 76).

„На почстку овог поглавља Марковић каже да је српски народ почео да развија даље свој друштвени живот после уништења турске власти над собом. По његовом мишљењу задруга, друштвена самоуправа и сл. постојале су и у Српском царству. Шта је било за српски пук Српско царство већ смо говорили у нашим претходним напоменама. Сада само да скренемо пажњу на економске и друштвене заједнице које је описао Марковић. Из онога што смо раније казали свакоме може бити јасно да ни задруга, ни друштвена самоуправа у Српском царству нису могле постојати, јер је у њему било кметство. А задруга и кметство јесу ствари које не могу бити заједно. Задруга може бити само тада ако је сваки задругар власник свог рада, али ако господар може натерати задругара у свако доба да ради његов (а за задругу туђ) посао, онда ни задруга не може постојати. Јер користити све што је потребно из задружне имовине може само онај који стално за њу ради. То је прво и најважније, а друго – у кметству сваки човек не зависи само од себе, него од господара: што господар хоће – то и може да ради.

Дакле, постојање задруге зависи, поред свега осталог, од воље господара, а та је господарска воља час могла бити онаква, час друкчија. На основу свега тога, тешко је рећи да је задруга постојала још у Српском царству. Пре би се могло мислити да је задруга била код Срба у старо доба; за време кметства била је или врло измењена или потпуно уништена, а под Турцима се обновила, јер је уређење задруге врло једноставно, тако да једноставније ни замислити није могуће.

На овакве мисли о задрузи и њеној историји наводе нас примери о сличној заједници код Руса. Тамо постоји такозвана 'општина' и 'општинско власништво земље', али је оно, отворено речено, и до дана данашњег веома мало проучено. Познато је само то да 'општинско власништво земље', иако одговара карактеру Руса, постоји, међутим, само у северним крајевима (губернијама) Русије, тамо где никад није било кметства. У другим крајевима, тамо где је било кметства, 'општина' постоји само по негде и то извитоперена. Дакле, кметство увек има лош утицај на народно удруживање, које је више или мање заједница. Тако је морало бити и код Срба. О тим руским 'општинама' које постоје у местима где има кметова не може се казати ништа поуздано; ваља мислити да су та села, у којима је задржана 'општина' била на 'оброку' (плаћала господару у новцу и онда их није терао да раде за њега) и нису долазила под његову управу. Уопште, морамо рећи: да би се разјаснило ово питање, потребно је проучити историју сваке 'општине' за све време кметства. О друштвеној самоуправи може се казати то исто што и о задрузи. Баш у то време кад се увело кметство, појавили су се разни управници у друштву: 'представници', 'начелници', царски и кнежевски промикурије, 'изабраници' (*Законик цара Дупана*, 147), који су могли бити само у првим годинама кметства, касније су господари све преузели у своје руке. Ако су свима управљали господари, онда није могло бити ни задруге, ни друштвеног самоуправљања, није могло бити ни свега онога у карактеру људи, што ствара само слободна самоуправа...

У овом се поглављу Свет[озару] Марк[овићу] нехотице омакла друга реч о турском државном уређењу него што је говорио о томе раније. Он каже да се срећа и задовољство Срба изражавало у песмама, чега више нема у слободној Србији. А срећа и задовољство народа може бити најбољи доказ вредности неког државног уређења, јер колико год бисмо ми (школовани људи) про-

уцавали различита државна уређења, колико год се трудили да будемо искрени према сељаку, ипак не можемо да схватимо његове патње и срећу тако како их он сам разуме и осећа. И ако српски сељак не изражава своју срећу песмом сада, то је најбољи доказ неупотребљивости садашњег уређења Србије. У ком смислу, у чему је ова неупотребљивост – све једно је; он уопште није задовољан садашњим животом у државном уређењу по 'европски', као што је био задовољан у турској држави.

Појава занимљива и нека буде на срам свим прошлим и садашњим доброторима сељака!"

⁸⁰ Теофан Василевски сматра за неопходно да објасни украјинским читаоцима шта то значи „републиканска влада” па овде додаје: „Таква влада, којом управља цело друштво или његов део”.

⁸¹ Овде је дата белешка преводиоца Василевског која гласи:

„Чини нам се да је Ненадовићев 'руски човек' такође лаж као и султански фермани о којима је раширио гласине по земљи да би лигао народ на Турке. Чини нам се да су Ненадовић и Грујић измислили то да би лакше било могуће увести Совјет на који би се, како мислимо, ослањао Вожд и други господари. Ненадовић их је једноставно хтео заварати 'руским господином'. У овој мисли подржава нас обичај Ненадовића, о чему сам он каже: 'Такво је било време да се морало лагати' (*Мемоари Ненадовића*, стр. 166). Али треба додати да је Ненадовић лагао у корист народа.”

⁸² Преводилац објашњава у напомени: „Борак – то је село далско 7 часова хода југозападно од Београда. Скупштина је одржана 15. августа 1805. године”.

⁸³ Примедба преводиоца: „У Србији и сада има сребрног и златног новца различитих држава, чија се цена мења, о чему обавештавају народ по пијацама.

⁸⁴ Белешка се нешто мало разликује од Светозаревог текста (видети стр. 38 ове књиге).

⁸⁵ Даље следи овај коментар Теофана Василевског у вези с тим што је Марковић рекао у овом поглављу:

„Треба рећи да Марковић помало грешни кад гради Карађорђеву карактеристику на основу Вука Караџића. Одајући пошту свим научним радовима Караџића, морамо казати да његов политички рад није био сасвим чист и било би много боље да се он с њим уопште није бавио. Ствар је у томе што је Вук, написавши познато писмо Милошу убрзо као да га је заборавио и помогао Милошу да се врати у Србију. Међутим, то још није ништа. Треба признати да је Милош ипак био бољи од оних с којима се борио. Али је Вук још шездесетих година штампаво свој 'Правитељствујушчи совјет српски', у коме јако напада Карађорђа и притом не сасвим часно. То је урадио сасвим као неки слуга, не би ли се додворио кнезу Михаилу, који га је новчано помагао. Вуково причање да је Карађорђе постављао војводе из једне те исте породице посебно није тачно. Није познат ниједан случај да је Карађорђе самовољно поставио војводу против воље народа; напротив, Карађорђе је, као што треба, увек питао народ кога хоће за војводу и увек је поштовао вољу народа. Било је, заиста, случајева кад је Карађорђе самовољно поставио некога за војводу, али то се дешавало само онда кад није било могуће друкчије. Тако, на пример, поставио је Милоша Поцера за војводу 1806. године, кад је читав Поцерица (северни део близу реке Дрине) пала у руке Турака, а само је Милош показао пуно јунаштва и памети. Војводу Вулићевића Карађорђе је поставио за војводу против своје воље само због тога што га је народ хтео. Попа Луку Лазаревића је поставио за војводу иако је сам хтео да постави на ово место проту Матију Ненадовића („Кнежевина Србија” Милићевића, стр. 446, 143, 435). А најбоље то показује постављање за војводу Живка Шљивића (године 1809), кад је Карађорђе

отворено рекао да су све старешине Рамске нахије молиле за њега. Најбољи пак је доказ одсуства Карађорђево кривице и његових написа у корист народа то да је обесио свог рођеног брата Маринка, кад се ругао женама и девојкама српским.

Уопште, треба казати да Карађорђе никад није користио своју моћ за себе и у том погледу он стоји не само изнад свих осталих другова Срба, него и изнад многих историјских личности светске историје. Могло би бити веома тачно да је његова борба са Совјетом била само због тога што није хтео дати моћ над народом другима, који нису показивали толику несебичност.”

⁸⁶ Као и овај део текста и примедбе су преводиоачеве; ова гласи: „Са овим писмом сретнећемо се касније” (реч је о Вуковом писму кнезу Милошу).

⁸⁷ Примедба преводиоца: „Чини се да других напросто нема”.

⁸⁸ Примедба преводиоца: „Сретењска народна скупштина одржана је 2. фебруара 1835. године, после Милетине буне, која је имала за циљ да ограничи Милошеву самовољу. Устав усвојен на тој скупштини означавао је само поделу власти између чланова владе и оног који стоји изнад владе. Не обазирјући се на то, руски цар Николај, који је само у речи 'устав' већ видео револуцију и који се сматрао заштитником Срба, послао је одмах барона Риљмана са наредбом да поништи устав, тј. конституцију. Риљман је свој посао обавио, иако су му Срби показали да је он прави барон. Сав устав био је написан у Цариграду; ново у њему било је само то да совјетници могу бити смењени само судом пред Портом. Овај нови устав, конституција, био је проглашен 1839. године”.

⁸⁹ Преводилац овде препричава текст оригинала, пропуштајући детаље и покушавајући да пренесе читаоцу само главну мисао Светозара Марковића; упоредити са стр. 79 ове књиге.

⁹⁰ Примедба преводиоца: „Само оно што нису успели да ураде дивље хорде Татара и Турака, урадио је цивилизовано уређење словенских општина, у којима се начелник жандара или други старешина свуда меша да би учврстио цивилизовани поредак, и од њега, од ове садашње цивилизације, све нестаје као снег на пролећном сунцу”.

⁹¹ Примедба преводиоца: „Никад је тако било, а данас у сваком селу има по један жандар”.

⁹² Преводилац опет препричава текст оригинала, не водјући рачуна о тачности превода; упоредити са стр. 84 ове књиге.

⁹³ Примедба преводиоца: „Све оно што је рекао Марковић о данашњем државном уређењу Србије, не изостављајући ни једне речи, може се казати и о свакој другој европској држави. Само промени мало сличне појмове, стави на право место и онда ће изићи оно што и свугде”.

⁹⁴ Преводилац опет препричава текст оригинала уместо да га преводи; упоредити са стр. 87 ове књиге.

⁹⁵ Примедба преводиоца: „Те године био је прогнан Карађорђевић и позван да га замени Милош Обреновић”.

⁹⁶ Преводилац опет препричава текст оригинала.

⁹⁷ Даље следи завршни коментар преводиоца Теофана Василевског:

„Устанак који Марковић наслућује избио је у Турској 1875. године, али то није био устанак који је он желео и ишчекивао.

Српско образовано друштво, истина, очекивало је и желело устанак у Турској да би ослободило своју браћу из невоље. Само што сви образовани Срби, сем мањег броја, нису знали каквим путем мора да крене тај устанак, шта морају да ураде пре тога Србија и Црна Гора. Српски образовани људи

били су равнодушни према свему што је о томе говорио Марковић, јер су они пре свега били чиновници од главе до пета; за њих би било корисније ослобођење Срба у Турској при садашњем државном уређењу Србије и Црне Горе зато што они у том случају могу да добију од владе веће положаје с већом платом у Босни и Херцеговини. Шта значи за њих корист народа? За њих је много важније да имају више злата у џепу, него да њихов брат буде човек. Ови чиновници нису се постидели да злоупотребе велику реч 'слобода' и почели су да наговарају Херцеговце и Босанце да се дигну на Турке да би после пали под самовољну управу Николе и Милана. Српски су се чиновници надали да ће туђим рукама вадити кестење из ватре. Устанак је почео, Србија и Црна Гора притекле су у помоћ. Шта је друго, сем властитог домаћег уређења, приморавало српске војнике да сакате себи прсте да би се вратили кући, где је 'рођена' влада одузимала њиховим женама и деци и последњи залогат хлеба. Из рата с Турцима требало је јурити кући због рата с домаћим 'Турцима'.

Србија је била потучена, народ српски у Турској није устао да јој помогне. Да води рат даље узела је на себе Русија. Стотине хиљада људи убијено је у рату, стотине хиљада пропало од глади, милионска богатства крвавог рада народа – као да није ни било и све то због тога да би српски чиновници могли бити у Босни и Херцеговини господари уместо Турака.

Али нису постигли ни то. Русија није никад намеравала да помогне Србији да се уједини; сем тога, она није ни могла да то уради и кад би хтела, јер је њено државно уређење било далеко горе него и Србији. Русија је морала да ради оно, што су јој нарђивале друге државе, непомирљиве према Словенима и уједињењу Срба.

И због свега тога су Босна и Херцеговина отишле под Аустро-Угарску, српским чиновницима се прекинула нит. До последњег тренутка очекивали су да онај који нема слободе може да икога ослободи и да му да већу слободу, него што је сам има. Због тога нису хтели да себе лече а пошли су да исцељују друге. Стога су се и надали на Русију. Али, као што сваки види, нада је испала узалудна.

Српско образовано друштво видело је боље него ико други да није могуће дати другоме слободу кад је сам немаш, нити чекати ово исто од другог који је такође нема.

Шта сада може и мора да ради српско образовано друштво?

Уједињење Срба с једне стране Дунава и Саве у једну државу због себичности чиновника није се остварило. И оне околности које су постојале неће се вратити.

Нове околности показују да ако неко жели да шири круг својих погледа на основи коју је добио од природе, хоће да поправи друштвени живот свог народа – тај се мора одрећи властите користи, мора избацити из главе мисао о уједињењу Срба у једну државу само тог уједињења ради, већ мора да се сложи с оним представницима других народа који се боре за усавршавање живота свог народа – пре свега с оним народима који су блиски по језику и обичајима. И ту се борити не у име оснивања неке државе већ за то да живот народа постане бољи, да он сам управља собом, да може уживати у свему оном, што је зарадио својим рукама, да не може нико да му олузме ни једне мрвице његове зараде због било којих околности и, најзад, да може доћи до просвете и знања као и сви људи – његова браћа, и да помаже сваком као рођеном брату.

Али тешко је то очекивати од чиновника; још ће много година проћи док образовано друштво стварно дође до морала који оно стално пропагира, дуго ће још слободољупци викати о слободи, имајући на уму: имати свог кнеза да би били већи чиновници, него што сада јесу, и много ће они још варати народ. Само и њиховом слободољубљу доћи ће крај. Изнад Срба већ је засијала звез-

да. Светозар Марковић више није сам, измучен чиновницима на његовом гробу израстао је плодан клас. И чим више ће бити таквих гробова, тим брже ће српски народ доћи до бољег, људског живота.

Срби, као народ поучен претходним животом, који ипак има такву државу да у њој може направити лакше добро уређење, него ма где на другом месту, могу и морају да стану испред других и да што је могуће шире помогну делом целом словенском друштву.

Како ће се снаћи Србија у садашњој збрци – ускоро ћемо видети. Да остане тако како је било до сада – више није могуће.”

⁸⁸ Видети белешку 60. Мада коментари преводиоца Василевског и у *Предговору* и касније у тексту заслужују ширу анализу и оцену, посебно када је реч о његовом крајње поједностављеном и погрешном тумачењу раније српске историје и положаја раје у Турској, ми то изостављамо држећи се принципа усвојених за ово издање (видети књигу I, стр. XVIII овог издања). Но, овде ипак морамо истаћи да је Василевски, ма колико добронамеран, услед недовољног познавања материје запао у произвољности и довијања из којих се није могао извући а да то није ишло на уштрб научног верификовања догађаја о којима је писао. Отуда валоризовање његових коментара сматрамо сувишним, јер они више сведоче о атмосфери у времену у којем су настали него о научно фундираним тумачењу догађаја о којима говори, па и о самом Марковићевом делу (упоредити: *Историја српског народа*, I, СКЗ, 1981).

⁸⁹ Мада ставља наводе, Василевски даје доста слободан превод Марковићевог *Увода у Србију на Истоку* (видети стр. 7).

¹⁰⁰ Мисао није баш срећно формулисана. Василевски жели да истакне како Срби нису били плашљив народ и да су они а не Бугари изгубили Косовску битку.

¹⁰¹ Видети белешку 62.

¹⁰² Видети белешку 63.

¹⁰³ Видети белешку 64.

¹⁰⁴ Видети белешку 65.

¹⁰⁵ Видети белешку 66.

¹⁰⁶ Видети белешку 67.

¹⁰⁷ Видети белешку 68.

¹⁰⁸ Видети белешку 69.

¹⁰⁹ Видети белешку 70.

¹¹⁰ Видети белешку 71.

¹¹¹ Видети белешку 72.

¹¹² Овде, као и у више случајева у даљем тексту, Василевски неадекватно употребљава термин *радник*, под којим он подразумева производне слојеве уопште.

¹¹³ Навод је тачан, преузет је из песме *Секула се у змију претвори*, тј. *Опет то, али мало друкчије*, из Вукове напомене 54.

¹¹⁴ Видети белешку 73.

¹¹⁵ Видети белешку 74.

РАЗЛИКЕ У ТЕКСТОВИМА СРБИЈЕ НА ИСТОКУ

У Раднику	У књизи
(1) била законита	Изостављено.
(2) Изостављено.	Још до последњег времена Турци су остављали општинама у Босни право да бирају своје учитеље и свештенике и да отварају школе. Тек што су се Турци научили од Европејаца бирократизму они су почели да уништавају општинску самоуправу.
(3) солидарна одговорност	узајамна одговорност
(4) нису били власт у нахији.	него ли власт у нахији.
(5) али спрам раје сви су били солидарни.	али спрам раје сви су били савезници.
(6) власт старешинску у породици.	власт у породици.
(7) Ми спомињемо овај положај жене у породици, што је он као и начело старешинства имао утицаја на развитак правних и моралних појмова српског народа у новој држави.	Изостављено.
(8) Изостављено.	највећи
(9) Старешина породични	Најстарији у породици
(10) Ово својство задруге	Ова способност задруге
(11) у данашњем цивилизованом друштву	у данашњем друштву
(12) такво друштво	таквог друштва
(13) сваки	свежи
(14) За цело је тако ако се узме с једне стране;	Изостао овај почетак реченице.

- (15) цркве управе
[очита грешка при штампању и у *Раднику* и у књизи, јер се из садржаја текста може видети да је овај поднаслов требало да гласи: *Утицај управе и цркве на ту противност*]
- (16) Изостављено. Кућевни људи из разних крајева Србије склапали су међу собом *побратимство*, зарад заштите од насилника. Кад су Турци долазили у какво село да чине зулум побратим је јављао побратимима из даљих крајева, сви су долазили у помоћ, дочекивали зулумћаре и убијали, а сељани су огласили да су били „ајдуци” и власт турска тражила их је по шумама, а они су се дели код куће.
- (17) У српском народу тог доба виде се управо два мерила за морал, једно је за Србе а друго за Турке.
- (18) Ту класу уништила је сасвим српска револуција.
- (19) Даљи део текста ове реченице у загради.
- (20) личних начела династичког начела
- (21) Али француски демократа, који је иначе боље од странаца сватио патријархални карактер српског народа, није изрекао потпуну истину.
- (22) Они се не старају...
- (23) Народна влада...
- (24) Изостављено. Код нас је уобичајено да се најпротивнији појмови...
- (25) (Фуснота)
Тако наш научењак г. Ч. Мијатовић вели у једном свом делу да је Пољска држава, пропала због превелике „слободе” – а та слобода састојала се у томе, што је сваки шљактић (племић пољски) могао на сабору са својим „вето” да уништи закључке већине. Ваља знати да је цела Пољска државна система, као и све

- државе феудалне, основана на крајњем разитку идеје *права и власти* које су идеје крајња противност идеје слободе. Од чисто демократског начела „слободе” није било ни трага у пољској држави и ако је била „република”.
- (26) За доказ, да влада народа...
- (27) Римљани нису никада имали појма о власти закона, које би народ издавао.
- (28) над народом
- (29) Изостављено.
- (30) чисто демократско
- (31) На сву прилику прво...
- (32) муниципија
- (33) [У *Раднику* није подвучено]
- (34) -демократска.
- (35) изборне
- (36) Изостављено.
- (37) Изостављено.
- (38) Непрекидно ратовање, вели, врло умесно, Л. Ранке, било је главни узрок, што се у Србији нису развиле установе демократске, већ 1812 год. вожд је имао скоро монархичку власт.
- (39) демократски
- (40) демократска
- (41) вожд.
- (42) доцније.
- (43) *Постанак идеје...*
- (44) У прошлом броју изложили смо строј и развитак оних установа у првој српској држави, које су биле карактерне за појмове српског народа о држави и државној организацији у оно доба. Ми нисмо могли да се упуштамо у
- Доказ, да влада републиканска...
- Римљани нису имали никада појма о „суверенитету” народа, који би издавао све законе и о „властима”, које би биле само *извршитељи* народне воље а не *влада* т.ј. господари народа.
- Изостављено.
- и порез на главу.
- патријархално-демократско*
- Прво...
- жупанијске управе*
- [подвучен део]: *да добије од народне скупштине потврду као врховна власт у земљи.*
- Изостављено.
- Изостављено.
- из државе патријархалне
- Па и на овој било је врло много чланова, који нису дошли по избору.
- Изостављено.
- народни
- народна
- Карађорђе.
- Изостављено.
- Развитак појмова...*
- Изостављено.

- подробности те организације, а за наш целъ то није ни потребно. Из онога што смо изложили може се јасно видети, како се је почела образовати мисао о законитости и држави код српског народа.
- (45) – тек не остају стални. Изостављено.
- (46) да се правда све више обилази Изостављено.
- (47) Али народ није имао јасно одређене мисли о политичној власти и њеним правима. У својим приватним стварима, он се је сам управљао и под Турцима, и ту је већ било сталних обичаја, по којима се одређивало шта је право, а шта не. У државним одношајима они нису имали никаква предања, нити каквих обичаја, осим оних што су остали под Турцима. У политичној организацији народ је морао да иде жмурећи. Државна организација и форма владе зависила је од многих случајних прилика. Изостављено.
- (48) Још 1805 г. кад српски усташи још нису помишљали да се прогласе сасвим за независне... Још 1805 г. кад су српски усташи помишљали да се прогласе са свим за независне...
- (49) Победа војничког елемента над грађанским била је врло штетна за развитак идеје код српског народа. Видели смо у приватним правним одношајима да су појмови народа о законитости били чисто са свим нејасни и не познати. Н. пр. кривац није хтео да се подвргне суду, који је заједничком вољом постављен, већ је умакао у гору као и под Турцима; дуго време... Кад се већ образовала нова држава – појмови народни о државном поретку били су у опште врло нејасни. Дуго време... Изостављено.
- (50) Ми смо већ видели како је после дуге борбе између Војда и његових противника, поникла неограничена власт војда. Изостављено.
- (51) и уопште неку дужност од извршитеља дужности. Изостављено.
- (52) Спахилуци и тимари постојали су још, само што их је кнез Ми-

Спахилуци и тимари постојали су још и Турци су купили са њих приходе све

- лош узео под закуп, па је исплаћивао паши у новцу, што су пре Турци узимали. до 1833. Црквена добра узео је под закуп па је исплаћивао паши у новцу, што су пре Турци узимали. Изостављено.
- (53) Ми ћемо у идућем чланку говорити о развиту нове српске државе, али по самом њеном постанку види се већ на каквом се је темељу она морала развијати. Изостављено.
- (54) У прошлом чланку казали смо да је сам почетак образовања нове српске државе имао одсудан утицај на сав остали државни развитак. Какав је био тај почетак најбоље се види из првог уговора, који су Срби закључили са Марашли-Али пашом, када је учињено примирје. Изостављено.
- (55) вожд Карађорђе
- (56) вожд Карађорђе
- (57) Тако су радили сви доцнији великаши и советници, који су се грабили око власти. Тако је Милош предао Турцима кнеза Симу Марковића, капетана Драгића и Живка Чолака, што су спремали буну против Турака; тако је погинуо и Карађорђе, када је спремао са грчким Хетеристима буну против целе турске царевине. Тако су радили сви доцнији великаши и советници, који су се грабили око власти. Изостављено.
- (58) као што нам се чини, Изостављено.
- (59) Бар то се поуздано зна за спахилуке и ђумруке, што их је кнез Милош одкупио од паше. Српски народ имао је управо све оне обавезе спрам кнеза Милоша, што их је имао спрам спахији. Добит што је он имао од спахилука, то је била његова приватна добит. Отуда је сигурно поникла она тежња српских великаша да „заведу спахилуке” у Србији. Управо они су хтели да заузму спахијска права што их је сам кнез Милош заузео. Тако исто је било и са ђумруцима. Изостављено.
- (60) (Наставиће се)*

* Даље излагање није настављено.

ИЗОСТАВЉЕНО ИЗ ОРИГИНАЛА

- [1] „Према таквом схватању своје власти над хришћанима они су организовали своју државу. Сва њихова система била је удешена за ту цел, како ће са што мање посла и бриге имати што веће асне.”
- [2] „Женидба сина и удаја кћери припада родитељима.”
- [3] „У опште економски значај старешине у задрузи није тако велики као што му је морална власт знатна.”
- [4] „Таква је сточарска задруга бачијане коју је описао г. М. Миличевић у својим 'путничким писмима' пролазећи кроз оне крајеве Србије, где се оно и до данас задржало (ок. црноречки и књажевачки).”
- [5] „У породичној задрузи влада дакле најпотпунији комунизам у имању, раду и уживању.”
- [6] [Примедбе Св. Марковића које објашњавају речи „проституција” и „пауперизам” видети на стр. 20 ове књиге.]
- [7] „Ми за сада нећемо да вучемо никакве закључке из овог упоређивања између нашег патријархалног живота и живота радничког света на западу – то ћемо оставити на свршетку.”
- [8] „Од тог тренутка управо могло је бити речи о властима, закону и поредку у српском народу, јер српски народ не признаваше турску државу за своју – нити себе за грађанина у њој. Даље: уништењем турског елемента у Србији, започела се промена културе у српском народу.”
- [9] „Она раја, која је крила пушке, кад је ага покрај ње пролазио, гатила блато да само Турчин прође по суву – та раја замишља да обнови своју српску државу и уништи турско царство у Европи.”
- [10] „Вође његове били су домаћи синови, који су имали гласа и поштовања у народу, већином највеће газде у околини.”
- [11] „Ми велимо 'безвластије' што није било никакве државне организације, никаквих признатка власти ни закона.”
- [12] „У општини беше начело 'демократско' (као што га зову на савременом језику)...”
- [13] „Начело њихове власти на први поглед беше такође изборно демократско.”
- [14] „...као што се често код нас ради. Код нас је уобичајено да се најпротивнији појмови и начела бркају само да [се] постигне нека тен-

- денција и то раде не само свакидањи новинарски писци већ људи, који спадају у ред научењака.”
- [15] „...и општина још више но и задруга.”
- [16] „...који су морали да иду из општина у централно место да се претходно обучавају...”
- [17] [Примедба С. Марковића]: „Установа општинских кошева постојала је дакле још за време Вожда. Вуков 'Правит. совјет', стр. 62.”
- [18] [Примедба Марковићева]: „Види писмо совјета Петру Добрњцу да остави скеле пожаревачке, јер ће совјет на све скеле метнути своје људе, да се народ не буну као што су се почели бунити – 'и ви више немојте се у скеле мешати и руке извадите'. 'Правит. совјет', стр. 6.”
- [19] „...уништење једног привилегиског сталежа, једном породицом.”
- [20] „Али у првој српској држави још се јасно не истиче начело монархично...”
- [21] „Сваки крај имао је своје старешине и управљао се по својим обичајима.”
- [22] [Примедба Марковићева]: „Молба Султану Априла 1805., види Голубицу, 5 св. 250 стр.”
- [23] „И кад су доцније Турска и Русија признали и ујамчили независност српске државе и турске власти сасвим оставиле Србију, Милош је дуго време већ био фактичан неограничен владар.”
- [24] [У наслову, уп. поглавља]: „...Борба против власти...”
- [25] „То поштовање давало му је материјалну власт и богатство, а у исто време поштовање и покорност народа.”
- [26] „У оно време кад је Србија била још београдски папалук, власт је могао задобити онај који је имао највеће поверење код Турака.”
- [27] „Али сам тај избор показује да је народ извор власти.”
- [28] „Бог се сматра као извор власти.”
- [29] „...али је турски султан заменио католичког Бога”
- [30] „Хатишериф и берат од 1830. г. били су самртни ударац за српску револуцију.”
- [31] „Било је додуше јоште људи из народа као што беху кнез Милета Радојковић, Јокса Милосављевић и др., који су устајали против самовоље кнежеве опирајући се на народ, али они у борби за устав играју сасвим споредну улогу.”
- [32] „Оваки морални, т.ј. неморални појмови проникли су у све друштвене одношаје и у све установе нове српске државе.”
- [33] „Зато је нужно пре свега да су заиста сви одношаји у друштву основани на правди – да су морални.”
- [34] „Као што је познато да сваки посао у потаји више чини квара тако и званичници судски у таквом положају стану врбовати по гдекога Параментића или Бурмутлића или Генишића итд. да им ови преписују њихове реплике или дуплике. На тај начин и што званичник није наплаћивао од парничара за овај посао награду, него радећи

- тајно узимао мита па још упућивао парничаре да и овоме или ономе однесе, – народ се листом отрује и после је сваки своје право куповао од покварених судија и остале господе а њихови калаузи ишли су по селима по газдачким кућама и уцењивали као што је до скоро било код Илића, Богutowића и др.”
- [35] „Ово је морало јако увећати сељачку производњу, јер се је рад боље награђивао.”
- [36] „Једном речи: у Србији се вршило у маломе оно, што се за много векова вршило и извршило у огромном размеру на Западу, а то је: богатство народа, производ рада целог народа, прелази непрестано у руке једне класе – варошана, оне класе, која непосредно не производи већ само добија производе у размену за своје услуге – праве или уображене – учињене народу.”
- [37] „Једном речи: у Србији настаје тековина место зарађивања.”
- [38] „Тако страда цео народ што је сувише радио, а при свем том за свој рад није добио ни да се најде ни да се одене честито!”
- [39] „На тај начин и у Србији се појављују производи, које нико неће да купи и народ који нема с чиме да купи. У земљи врло не насељеној и страшно сиромашној јавља се сувишна насељеност и сувишни производи.”
- [40] „Трговање с новцима постало је најсигурнији и најкориснији рад у Србији.”
- [41] „А она класа која је владала новцем, овим главним оруђем производње у њифтинском газдинству, гледала је са најмиријом савешћу, да се користи што боље може новчаном оскудицом и да се наплати за своје 'услуге'.”
- [42] „Ново колело јављало се на позорницу јавног живота са другим идејама и другом тежњом. Оно је хтело ослобођење од спољних непријатеља и слободу унутарњу. Његов први глас исказивао...”
- [43] „На тај начин покрет од 1858 г. није повратио народу слободу, која му је одузета целим државним устројством у новој српској држави и запечаћена царским хатишерифом... Србија је постала неограничена монархија у савременом, европском смислу те речи.”
- [44] „Пошто је српски народ тучен у главу 50 година, у њему се затупила и тежња и способност да сам својом иницијативом ради на свом усавршавању, али би вредно било прорачунати: за колико би година влада својим сићушним мерама учинила какву значајну промену у народној привреди и шта би то народ коштало? Ја мислим кад би влада уватила тај рачун, морала би се и сама смејати свом детињастом послу.”
- [45] [Примедбу Св. Марковића о томе шта је то „рудиментарни орган” видети на стр. 92 ове књиге.]
- [46] „Под њеном владом Србија је добила снагу да може одсудно упливистати на догађаје на Балканском полуострву.”

ОДСТУПАЊА ОД ОРИГИНАЛА

Украјински превод

Српски оригинал

1*	„Турска власт”	„Турска државна система”
2*	„српског устанка”	„српске револуције”
3*	„веома мудро оценио”	„потпуно карактерисао”
4*	„С народом и земљом Турци раде све што сами желе. Све оно, што добија народ од земље, иде у руке турске власти; од тога власт плаћа војску за одбрану земље од страних непријатеља и за оно, што помаже власти да држи народ у неслободи, а део онога, што добија од народа и земље, даје чиновницима. Раја, српски народ, нема никаквог права и владе, од ње само узимају и тиме се одржава држава, јер раја храни војску, чиновнике и цара.”	„Народ и земља изгледају као какав голем капитал, на којег интересе има влада највеће право и од којих она неке уступа у наплату за одбрану, а неке даје чиновницима готово као под аренду. Раја је лишена сваке јавне власти, и још се показује само као оно, чим се управља, као средство да буде држава, и то држава, која је њу исту подјармила, јер раја издржава тој држави војску, чиновнике па и сам двор.”
5*	„после Корана”	„по Корану”
6*	Цитат из књиге Л. Ранкса – „Цело царство у XVIII веку...”	– преводилац наводи као речи Св. Марковића.
7*	„Сваки спахија је био војник”	„Спахије су биле привилегисани војници”
8*	„То је била турска војска (регуларна).”	„Ту је била источњачка, регуларна војска.”
9*	„У мирно доба да би постао гувернатор требало је да плати у новцу у Цариграду – узети у закуп пашалук.”	„У мирно време пашалуци су се обично куповали.”
10*	„Хришћанин не сме јахати коња”	„хришћанин не сме јашити коња пред Турчином”

- 11* „...њих је било премало да би седели у селима, међу народом и да га тамо гњавили. Хришћана по селима било је више и лако би могли да униште све Турке.”
- 12* „Само после тога, кад су се научили од Европе, како треба држати народ у послушности...”
- 13* „Задруга и њена привредна снага”
- 14* „...или од разлике у језику, вери, крви, образовању...”
- 15* „...остао је највећи слој тадашње државе – сељаци, до којих није никад дошла византијско-талијанска наука XIV века.”
- 16* „То је разлог што је народ српски остао чист за толико дуго време турске владавине.”
- 17* „У историји сваки се народ појављује у неколико племена, чврсто везаних међу собом”
- 18* „Власт...”
- 19* „Ја сам те сам родио /или „родила”/, одранио, ја сам сам твој господар”
- 20* „...ако у кући има момак-шипарац”
- 21* „...понекад држава одузима од оца-бекрије имање и предаје сину.”
- 22* „А тако радити могуће је само у задрузи.”
- 23* „Већ само то, што он стално ради исти посао током целог живота, толико њега убија, да он не може да усавршава свој ум”.
- 24* „...а општина државна јединица српског народа.”
- 25* „...то је био извор, из којег су они црпили снагу за рат с Турцима”
- 26* [Назив трећег поглавља]: „Противност између српске општине
- „Због самог малог броја мухамеданаца спрам потчињених хришћана они нису могли да владају непосредно над селима.”
- „Тек пошто су се Турци научили од Европејаца бирократизму...”
- „Задруга и њен економски значај”
- „...да ли разлика религије, раса, језика, цивилизације”
- „...остао је само доњи али највећи слој народа – сељаци, до којих се није ни дотакла српска византијско-млетачка цивилизација 14 века.”
- „То је узрок што је живот народни под туђинском владом остао чврст и непромењен у течају много векова.”
- „Сви патријархални народи појављују се као савез племена”
- „Морална власт...”
- „Ја сам те родио /или „родила”/ и одранио – ја сам твој господар.”
- „ако у њој /кући/ има одраслих мушких чланова.”
- „...по нашем грађанском закону синови могу да одузму оцу руковање с имањем”
- „Једном речи: сувремене економски идеал веома је близак у начелу оном економском строју, који постоји у задрузи.”
- „Ништа тако не убија вољу за рад и предузимачки дух, не затупљује ум човеков, као непрекидни рад једног истог посла”.
- „...а општина политичка јединица српског народа.”
- „...то је био морални и материјални извор, из којег је црпео снагу за ослобођење од турске власти.”
- „Противност између српског друштва и турске државе. Утицај управе

- и турске државе. Утицај управе на ту противност. Хајдуци, њихов значај у општинском и државном животу. Српски устанак и шта је он учинио у општинском животу народа.”
- 27* „...свих побуна и самог устанка Срба био је један разлог – друштвени живот, а не разлика у вери.”
- 28* „Тако, као сиротиња, не могу живети људи који имају утицај на живот народа.”
- 29* „Ми нећемо испитивати утицај хришћанске вере на рат између Срба и Турака.”
- 30* „Разлика вера била је само један од разлога разлике у целом животу.”
- 31* „...народ српски није поштовао 'државни поредак'...”
- 32* „Паше...”
- 33* „...цео народ представља као ован”
- 34* „...или је то била нека хајдучка чета...”
- 35* „...они [Срби] иду у Босну...”
- 36* „Најважније што је урадила прва српска револуција то је, без сумње, народна мисао...”
- 37* „...задобили у своје руке потпуну власт”
- 38* „...они би увели код себе потпуно изборну државну организацију”
- 39* „Само у рату, када је неопходно покоравати се једном најпаметнијем и најхрабријем и не противуречити му ни у чему, доводи до тога да најпаметнији и јаки људи стану на чело целог народа, а за њима иду сви слабији.
- на ту противност. Хајдуци, њихов грађански и политички значај. Српска револуција и политично-друштвени преврат, што га је она учинила.”
- „...све оделите буне, као год и српска револуција, имају увек политички и друштвени карактер, а ни мало религијозан.”
- „Такав један положај не може имати једна класа људи, која има одсудног уплива на судбу народа.”
- „Ми не ћемо овде да доказујемо улогу хришћанске вере у борби између Срба и Турака.”
- „Религијозна разлика била је само један од узрока социјалне провале.”
- „...Срби нису никад поштовали 'јавно право' и 'друштвени поредак' у Турској држави.”
- „Спахије...”
- „...цео народ преставља као богаљ...”
- „...као да је то неки четнички покушај...”
- „...Српски народ мисли на ослобођење своје браће у Босни...”
- „Један од најпретежнијих преврата у умном развоју српског народа што га је донела прва српска револуција, без сумње је она револуционарна мисао покорене раје...”
- „...задобили диктаторску неограничену власт над народом”
- „...цела би му државна организација била демократска.”
- „Нарочито што се вели да је деветогодишње ратовање учинило те се у Србији образовала неограничена влада. У природи човековој лежи да се у опасним тренуцима као што су бојеви, људи храбри, енергични, умни и предузимљиви истичу напред, а сла-

- Зато се појављују 'господари' – вође, први пут за време рата с Турцима."
- 40* „...као у Црној Гори”
- 41* „...такав облик преживела је цела Европа.”
- 42* „...чак пошто је република пропала”
- 43* „...да је то воља народа...”
- 44* „... који [старешина] попушта рођацима или пријатељима”
- 45* „...из овога произилази апсолутно монархична влада – и тако је постала влада у Србији.”
- 46* [У називу петог поглавља]: „Народна скупштина [савет]. Узрок пропасти демократске основе у новој српској држави. Почетак монархичне власти и династије.”
- 47* „Никаква друга војничка регула не би могла дати народу више снаге, него она која је била код Срба.”
- 48* „У дипломи, датој војводи Луки Лазаревићу, стоји: 'И о свему морате да тражите савет код совјета и морате признати га као врховну власт'.”
- бији иду за њима – покуравају им се. Тако се код свију ратничких племена код првобитних народа истичу природне поглавице. Њих нико није ни 'изабрао', ни 'поставио'. Њих је изнела на врх њихова лична врсноћа, народ их је само признао. Тако је било и у српском устанку – тако су постали господари – вође, који су се у први мах истали пред народом у борби против Турака.”
- „...као, например, данас у Црној Гори.”
- „...такав су облик проживеле скоро све савремене монархије у Европи”
- „...и чак пошто је пала прва монархија у време републике”
- „...о 'суверенитету' народа, који би издавао све законе и о 'властима', које би биле само извршитељи народне воље, а не влада, т.ј. господари народа.”
- „Нарочито кад се узме у обзир да породичне везе, пријатељски обзираи и богатство могу имати веома силног утицаја на избор главара као год и поштење, ум и предузимљивост.”
- „...и из такве је форме владавине ницала и апсолутна монархија и феудална система. На тај начин развила се монархична влада и код Срба.”
- „Народна скупштина. Узрок пропасти демократског начела у првој српској држави. Начело монархично и династија.”
- „Никакво војничко устројство нити државна организација, не би могли да издржавају у тако сиромашном народу толику војску, као што је могла организација српских општина у време девестогодишње борбе.”
- „Бар из једне дипломе дате војводи Луки Лазаревићу 1811. год. види се да је круг његове власти исти што и садањих начелника... У поменутој дипломи стоји: „и за свашто од совјета

- наставленије да иште и да познате да је 'врховна власт' ”.
- 49* „Проучавајући устројство совјета, морамо приметити, да се у њему осећа мађарски дух...”
- 50* „То је била права народна установа прекројена у народном патријархалном духу.”
- 51* „Њему су старешине на скупштини предавали рачуне од различитих трошкова.”
- 52* „...уместо убијеног Чуше...”
- 52/a* „...у Србији”
- 53* „Овде ми видимо цели рат између војвода-господара и вожда.”
- 54* „...организована снага – држава.”
- 55* „...добре воље самог народа.”
- 56* „...одатле правити зло своме увредиоцу.”
- 57* „У једном писму Молера проти Ненадовићу читамо:...”
- 58* „...да не може да се живи тако ако мир свакога не би био ничим заштићен; да би ограничио самовласт свакога и био је постављен совјет и магистрат.”
- 59* „Ма да ови закони и нису били уведени у земљи...”
- 60* „...угледамо врло велику законитост веома јако у народу проширену.”
- 61* „Власт, која уједињује народ у једну целину, јавља се зарад спољног непријатеља.”
- 62* „...да је он био најспособнији да одржи поредак у земљи.”
- 63* „...како је спремао с Хетеристима да поцепа турску царевину.”
- „Прво устројство совјета, а особито онај демократски дух...”
- „То је била права демократска установа прекројена у народном патријархалном духу.”
- „... њему су старешине на скупштини о новој години предавали рачуне од различитијех трошкова.”
- „...Место убијеног војводе Ђуше...”
- „...у Србији и Русији,”
- „У томе је цео смисао борбе између великаша и вожда.”
- „...организованом политичком силом – државом.”
- „...поштовањем свију чланова општине и моралном снагом јавног мњења.”
- „...те одатле пркосити правном поретку.”
- „У једном писму војвода Молер пише проти Матији како Срби немају појма о законитости па вели:...”
- „...да једно друштво не може да опстане, ако се у њему не поштују сва права сваког појединца – ако нема законитости. Зато одма чим се је образовао 'совјет', он установи магистрате по свим нахијама...”
- „Ма да ти закони нису били усвојени у првој српској држави...”
- „...онда се овако правно стање мора сматрати као голем напредак”
- „Политичка власт, која преставља целину народа у први мах, ниче само зарад спољног непријатеља.”
- „...што је он био најспособнији да одржи поредак у народу и сачува мир у земљи султановој.”
- „...кад је спремао са грчким Хетеристима буну против целе турске царевине.”

- 64* „Из једног пријатељског писма В. С. Караџића...” „Из једног пријатељског писма што га је В. С. Караџић писао кнезу Милошу у то доба...”
- 65* „Осим такве отимачине и кварења људи, Милош је платио Турцима и државним кнезовима Србије.” „Осим споменуте плате, Србија је платила за наследну кнежевску власт и својом народном политиком.”
- 66* „...наравно да за Србију не би било ништа боље кад би се Турска распала на мале комаде.” „Ништа за Србију није било корисније него да се Турска у Европи поцепала на неколико државица, као што су хтели Али-паша у Јањини, Хусејн-капетан у Босни – све савременици Милошеви.”
- 67* „...заједно са хатишерифом, којим су се признавале народне слободе. А берат је био врло добар, њиме је Милош Обреновић постао наследни кнез Србије. Ово наследно 'право' кнеза...” „...заједно са хатишерифом, у коме су се признавала права српском народу, па између осталих права признавало му се и то да је Милош Обреновић по гласу берата, наследан у достојанству баш кнеза у Србији. Ово ново 'право' српског народа...”
- 68* „Српски слободоумни писци...” „Наше публицисте, а особито из либералне партије...”
- 69* „Све се прилагођавало тако да једно буде власт, а друго послушан роб који не сме да се супротстави било којем насиљу.” „У опште сва брига владина и сва средства државна била су управљена на то да се организира власт, која би била довољно снажна да одржи поредак бирократски у земљи, а у исто да се да такво 'устројство' како би народ никада не би ни помислио да сме роптати против 'законите власти'.”
- 70* „Ма да народ под својом српском владом није имао пуно слободе, ипак је овде био сигуран да код њега неће опет доћи Турчин и неће га убити због богатства.” „Ма да државни терети у слободној Србији бијаху скоро исти за цео народ, који су били за време Турака, опет су сви услови за економски напредак, били сада далеко бољи. Сада Србин није био у опасности да ће бити убијен, ако који Турчин примети његово богатство, као што је било пређе.”
- 71* „А још више богатство земље помогло је градовима.” „Али нарочито подизање вароши имало је јак утицај не само на увећање производње него и на сам карактер народне привреде.”
- 72* „Они су узимали код других народа форме живота цивилизованих народа, без обзира, што су ове форме већ биле досадиле и

- оним људима, од којих су их они узимали, и што су ти људи већ устајали да сруше те форме.”
- код сваког народа и који су код различитих народа сасвим различите. Неке или управо већина тих цивилизованих народа, обичаја и навика у живљењу у то време беху већ дотужали и оним народима, где су поникли. Европски народи у то време и пре тога устајаху свом силом да их сруше, кад је млади српски народ почео да их усваја.”
- 73* „Кад је европско друштво почело да се диже из дивљег живота...” „Кад је европско друштво почело излазити из варварства средњих векова...”
- 74* „...Србија је почела да уводи тај поредак и да се учи тим мислима, које су биле у највећој снази пре неколико времена, а сада су пропадале...” „...у то време Србија је учила отрцане ђифтинске теорије економске. Она није обраћала пажњу на своје патријархалне економске одношаје у задрузи и у општини. Пустила је да пропадне да би се развила 'индивидуалност' и лична слобода!”
- 75* „Сада да споменемо, углавном, о земљоделству у српском друштву.” „Да напоменем овде само главне карактерне црте у земљоделском, српском друштву.”
- 76* „...што се десило код свих народа у Европи.” „... који се свршио код других држава, иљадама година.”
- 77* „Кад човек погледа књижевност онога доба, мора се зачудити – толико је она била сиротињска.” „Кад човек проучи књижевност онога доба, мора се ужаснути од оне умне сиротиње и оног ропског духа, којима је она била напојена и којим је напајала српски народ под именом науке.”
- 78* „...она [влада] чак је хтела да узме на себе бригу о развоју различитих занимања у народу, као што је свиларство и т.д.” „Држава, т.ј. влада узимала је чак на себе бригу да званичним путем усавршава привреду, као да распростире свиларство и усавршава стоку и земљорадњу, да улепшава вароши и т.д.”
- 79* „Ми не поричемо да је монархија допела неку корист српском народу; она је уништила владу Совјета и изградила самосталност српске државе у свету.” „Српска монархија без сваке сумње играла је врло важну улогу у животу српског народа. Уништив совјетничку олигархију, она је уништила мешање Турске и страних држава у српске домаће послове; она је основала независну српску политику; под њеном владом Србија је подигла своју војничку силу и опрему и задобила политичку важност на балканском полуострву и у целој Европи.”

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

	Стр.
Портрет Светозара Марковића	XIII
Насловна страна првог издања Марковићеве <i>Србије на Истоку</i> , Нови Сад, 1872.	4
Оглас у <i>Раднику</i> , бр. 22, од 27. фебруара 1872. године, о престанку даљег штампања <i>Србије на Истоку</i>	5
Насловне стране <i>Радника</i> из 1872. године са почетком и последњим наставком текста <i>Србија на Истоку</i>	6
Божих у српској кући, <i>Београдске илустроване</i> <i>новине</i> , 1866.	14
Вршидба (цртеж Ф. Каница)	14
Збор у Орашцу 1804. године – избор Карађорђа за војда Првог српског устанка (рад Вељка Станојевића, Историјски музеј Србије)	25
Ђорђе Карађорђе Петровић (1768–1817; рад В. Л. Боровиковског, Историјски музеј Србије)	28
Теразије, снимак дела старог Београда од И. В. Громана 1876.	34
Прота Матија Ненадовић	35
Зграда у Крагујевцу у којој су одржаване седнице народне скупштине	37
Кнез Милош Обреновић, рад Грандаусера, Беч, 1844.	48
Збор у Такову, рад П. Јовановића	50
Намесници: Ј. Ристић, М. Блазнавац и Ј. Гавриловић	76
Нови Сад, снимак из 1876.	96
Насловна страна часописа <i>Свѣт (Светлост)</i> у којем је изашао други наставак <i>Предговора преводиоца</i>	128

Две странице из Марковићеве књиге <i>Начела народне економије</i> , књ. I, из оставине Ивана Франка са његовим белешкама на маргинама	136–137
Насловна страна рукописа Софрона Крућа, тј. Теофана Василевског, превода <i>Србије на Истоку</i>	140
Једна страница из рукописа Т. Василевског	141
<i>Радник</i> , бр. 28. од 12. марта 1872. (један одјек о <i>Србији на Истоку</i>)	244

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

- А**
 Аксаков Иван Сергејевич, 135, 236, 252
 Аксаков Константин Сергејевич, 252
 Аксаков Сергеј Тимофејевич, 252
 Александар Карађорђевић, 59, 63, 88, 89, 194, 212, 256
 Али–паша Јањински, 54, 274
 Ана, жена Андроника III, 133, 234
 Андроник I, 133, 234
 Андроник II, 133, 234
 Андроник III Палеолог, 133, 234
 Арсеније III Чарнојевић, 135, 236
- Б**
 Бан Матија, 62
 Бела Урош, 126, 228
 Бџир–паша, управник Београдског пашалука, 47, 179
 Бизмарк Ото (Bismark-Schönhausen, Otto von, Fürst), 97, 218
 Бјелетић Добросав, III, VII
 Бјелица Михаило, 248
 Благојевић Обрен, III, IV, V
 Блазнавац Миливоје, 76, 116, 243, 277
 Бранковић Вук, 133, 234
 Бођански О., 252
 Бурмутлић, 266
- В**
 Василевски Теофан (псеудоним Крут /Крућ/ Софрон), 117, 140, 141, 144, 145, 146, 149, 154, 163, 168, 169, 187, 205, 207, 212, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 258
 Васиљевић Алимпије, 248
 Ванцел фон (von Wantzel), 114, 115
- Вишњић Филип, 29, 162
 Вук Бранковић, видети Бранковић Вук
 Вукан Немањић, 127, 229
 Вукашин Мрњавчевић, 132, 233
 Вулићевић Вујица, 38, 172, 255
 Вулићевић Ђуша, 38, 170, 273
 Вулићевић Петар, 52, 182
 Вучић Перишић Тома, 50, 249, 180
- Г**
 Гавсла Ђуро, XI
 Гавриловић Јован, 76, 277
 Гаја, рабација, 52, 247, 248
 Гарашанин Илија, 50, 180
 Генишић, 65, 266
 Голуб, капетан, 52, 182
 Горуновић Драгић, 49, 180, 243, 263
 Грандауер Ј., 48, 277
 Громан Иван В., 34, 277
 Грујић Јеврем, 249, 255
 Грујовић Божидар, 34, 36, 168
- Д**
 Давидовић Димитрије, 57, 58, 61, 187, 188, 191
 Дамјановић Перо, III, VI
 Даничић Тура, 131, 232
 Дарвин Чарлс (Darwin Charles), 84
 Димитријевић Сергије, III
 Добрњац Тодоровић Петар, 32, 36, 164, 247, 266
 Драгић, капетан, видети Горуновић Драгић
 Драгоманов Михајло, 252
 Дрепер Џон Вилијам (Draper, John William), 147, 253

- Дубовац Јован, III
 Душан Немањић, 129, 130, 131, 132, 133, 136, 230, 231, 232, 233, 235
- Ђ
- Ђак, видети Поповић Милоје Ђак
 Ђурђе Бранковић (Ђурађ Дука Смедерсвац), 134, 235,
 Ђуша, видети Вулићевић Ђуша
- Ж
- Живковић Радомир, VII
 Жујовић Живојин, 248
- З
- Зигелъ Фјодор Фјодорович, 129, 131, 133, 230, 232, 234,
 Зола Емил (Zola, Emile), 128
- И
- Игњатовић Ђорђе, VI
 Илић, 66, 267
 Ирби Аделина Павлија, 123, 225
- Ј
- Јанковић Милован, 249
 Јанковић, старешина гр. Земуна, 113
 Ј. М., видети Милинковић–Алавантић Јован
 Јоаникије (Јанићије), патријарх, 131, 232
 Јовановић Владимир, 243, 245, 249
 Јовановић Паја, 50, 277
 Јоксимовић Љуба, XII
 Ј. С., 243
- К
- Кувар Камило (Cavour, Conte Camillo Benso di), 97, 218
 Каниц Феликс Филипп (Kantz, Felix Philip), 14, 125, 147, 227, 252, 253, 277
 Кантакузини (Кантакузени), 133, 234
 Карађорђевићи, 189
 Карађорђе Петровић, 5, 25, 27, 28, 32, 34, 36, 37, 38, 39, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 57, 59, 243, 245, 246, 247, 255, 256, 261, 262, 263, 266, 273, 277
- Карапанџић, кнезови из Тимочке крајине, 12
 Караџић (Караџић) Стефановић Вук, 5, 34, 36, 37, 38, 41, 53, 134, 138, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 182, 183, 235, 237, 243, 245, 246, 247, 248, 255, 256, 258, 265, 274
 Карло X, Густав, 58, 188
 Кашпир, 226
 Кулиш П., 147, 253
- Л
- Лазар Хребљановић, 133, 234, 235
 Лазаревић Лука, 34, 168, 172, 255, 272
 Ласал Фердинанд (Lassalle Ferdinand), 92, 214
 Луј XVIII (Louis XVIII), 58
 Лукић Радомир, III, IV, V, VI, IX
- М
- Мајков Аполон Александрович, 126, 129, 228, 230, 252
 Маковић Никола, XII
 Марашли Али–паша, 45, 47, 51, 177, 179, 181, 243, 263
 Мариновић Јован, 92
 Марјановић Андрија, 248
 Марковић Никола, 104
 Марковић Светозар, I, IV, V, IX, XI, XII, XIII, 4, 5, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 114, 116, 117, 119, 120, 126, 136, 140, 142, 147, 155, 156, 171, 209, 218, 219, 221, 222, 227, 239, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 256, 257, 258, 265, 266, 267, 269, 277
 Марковић Симо, 49, 180, 243, 263
 Маркс Карл (Marx Karl), 251
 Маслеша Веселин, XII
 Матић Душан, III
 Маџура Милош, IV, V
 Мијатовић Ђока, 249
 Мијатовић Чедомил, 260
 Мил Џон Стјуарт (Mill, John Stuart), 251
 Милан Обреновић, 218, 257
 Милета, видети Радојковић Милета
 Милинковић–Алавантић Јован, 64, 194, 248

- Милићевић Милан Ђ., 17, 172, 245, 255, 265
 Милосављевић Јокса, 57, 266
 Милош Обреновић I, XI, 5, 12, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 59, 61, 62, 63, 65, 67, 90, 146, 171, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 187, 189, 191, 193, 194, 197, 212, 243, 246, 247, 248, 255, 256, 262–263, 266, 274, 277
 Милошевић Светлана, VII
 Милутин, 42, 174
 Митић Мирослав, VII
 Митровић Ђорђе, III, VI, VII
 Михаило Обреновић III, 53, 59, 91, 93, 171, 189, 214, 243, 249, 255
 Михаиловић Коста, 250
 Михаиловић Павле, Паја, 116, 250
 Михаиловић Стевча, 250
 Молер Николајевић Петар, 42, 44, 49, 174, 176, 180, 243, 273
 Мрњавчевићи, 133, 234
- Н
- Недељковић Душан, III
 Немања Стефан, видети Стефан Немања
 Немањићи, 126, 228
 Ненадовић Матија, 34, 35, 42, 44, 168, 172, 174, 176, 245, 255, 273, 277
 Ненадовићи, 38, 170
 Несторовић Биљана, VII
 Нико(дим), патријарх, 134, 235
 Никола(ј), руски цар, 58, 256
 Никола свети, видети св. Никола
 Никола I Петровић, 123, 218, 225, 257
 Николајевић Петар, видети Молер Николајевић Петар
 Никшић Мелентије, 49
 Новаковић Стојан, 245, 246
- Њ
- Њутн Исак (Newton Isaac), 84
- О
- Обрадовић Доситеј, 29, 162
 Обреновићи, 38, 59, 93, 170, 189, 214, 249
 Онупријенко, 124, 226
 Орхан (Orkan), 133
- П
- Параментић, 65, 266
 Петровић Вељко (Хајдук Вељко), 29, 162
 Петровић Константин, 110, 113, 114, 115
 Петровић Маринко, брат Карађорђевићев, 172, 256
 Петронијевић Аврам, 3, 50, 58, 59, 180, 188, 189, 243, 248
 Пијановић Петар, VII
 Писањук Михаило, VI
 Писарек Хенрик (Pisarek Henryk), 251
 Попов Нил Александрович, 5, 51, 53, 58, 61, 71, 179, 181, 183, 188, 191, 247, 248
 Попов Чедомир, III, VI
 Поповић Људмила, VII, 251
 Поповић Милоје Ђак, 52, 247
 Поповић Павле, 42, 174
 Поповић Петар, III
 Поцерац Милош, 172, 255
 Предислав Немањић, видети Сава II
 Прјадка Хомо, 124, 226
- Р
- Радојковић Милета, 52, 53, 57, 247, 256, 266
 Ранке Леополд (Ranke Leopold), 9, 23, 27, 39, 143, 157, 161, 171, 245, 246, 261, 269
 Ранковић Драгутин, VII
 Ратковић Стева, 107
 Рашковићи, кнезови из Старог Влаха, 12, 146
 Реџспагић Јашар, III, VI
 Риљман, барон, 187, 256
 Ристић Јован, 76, 91, 123, 213, 225, 243, 277
 Роберт Кипријан (тј. Роберт Сипријен, Robert Surpren), 30, 162, 246
 Рудјаков Миколајович Павло, VI, 251
- С
- Сабадош Јанко, VI, 251
 Сава I, архиепископ (свети Сава), 126, 228

- Сава II, архиепископ (световно име Предислав, син Стефана Првовенчаног), 126, 228
 Сава, патријарх, 134, 235
 Савицки, 124, 226
 Св. Ђорђе, (Св. Јуриј), 154, 254
 Св. Никола, 254
 Сибињанин Јанко (Хуњади Јанош), ердељски војвода, угарски краљевски намесник, 134, 235
 Симић Алекса, 50, 180
 Скерлић Јован, XI
 Срђековић Панта Пантелија, 248
 Станојсвић Вељко, 189, 277
 Станојсвић Драгиша, 245
 Стефан Немања, 126, 127, 228, 229
 Стефан Немањић Првованчани, 126, 127, 228, 229
 Стоићевевић Јанко, 38
 Стоићевевић Минлош, 38
 Стојанчевевић Владимир, III, VI
 Стојковић Андрија, III, VI, VII
 Стојковић Миленко, 32
 Строганов Григориј Александрович, 53, 183
 Сулејман, султан, син Орханов, 133, 234
 Сулејман I, султан, 134, 235
 Сулејман-паша Скопљак, 12, 47, 146, 179
 Т
 Тарновски Стањислав (Tarnowski Stanislaw), 124, 226
 Твртко I Котроманић, 133, 234
 Тодоровић Драгоје, VI
- Ѓ
 Ђурчија Ђорђе, 29
- У
 Урош III (Стефан Немањић, Дечански), 132, 233
- Ф
 Филиповић Теодор, видети Грујовић Божидар
 Франко Иван, 136, 250, 251
- Х
 Хабзбурговци (Habsburg), 38, 170
 Хајдук Вељко Петровић, видети Петровић Вељко
 Хаџић Јован, 248
 Христос, 23
 Хусс(ј)ин-капетан, 54, 274
- Ц
 Цукић Коста, 116
- Ч
 Чарапић Атанасије (Анастас), 38, 170
 Чарапић Васа, 38
 Чкробић Душан, III, VI
 Чолак Живко, 49, 180, 263
 Чушу, видети Вулићевић Ђуша
- Ш
 Шевченко Тарас, 250
 Шљивић Живко, 172, 255

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

- А
 Адрианопољ, видети Једрене
 Азија, 133, 234
 Акерман, 53, 183
 Албанија (Арбанија), 97, 218, 246
 Арабија, 251
 аустрија, 18, 25, 29, 36, 42, 44, 57, 61, 68, 85, 88, 97
 Аустро-Угарска, 13, 89, 95, 97, 113, 225, 257
- Б
 Балкан(ско полуострво), 7, 11, 13, 25, 93, 95, 97, 117, 123, 126, 127, 132-134, 159, 217-218, 222, 225, 228-229, 234-235, 245-246, 267
 Бања, видети Сокобања
 Бела Црква, 110
 Београд, IV, V, IX, XI, XII, 3, 5, 14, 25-26, 29, 34, 36-37, 47, 49-50, 52-53, 89, 101, 103, 106, 108, 136, 159, 162, 164, 168-170, 174, 179, 181-183, 212, 238, 243-249, 251, 255, 266, 277
 Берлин, 252
 Беч, 21, 48, 155, 246, 277
 Бечej, 110
 Борак, село, 36, 168, 255
 Босна, 9, 11-12, 29, 54, 92-93, 95, 113, 132-133, 138, 143, 145-146, 162, 214-215, 219, 234-235, 237-238, 257, 271, 274
 Брессова, 125, 227
 Бугарска, 97, 120-121, 125-127, 132, 218, 222-223, 227, 229, 234, 246, 252, 258
 Будимпешта, 72
- Букурешт, 53, 183
- В
 Венција, 13, 149, 270
 Виден, видети Беч
 Византија, 13, 127, 149, 229, 270
 Влашка, 53, 121, 125, 147, 183, 223, 227, 253
 Волошница, видети Влашка
 Врачар, 248-249
 Вршац, 110
 Вуковар, 110
- Г
 Галиција, 225, 250
 Германија, видети Немачка
 Горњи Карловци, видети Карловац
 Госпођинци, 110
 Гроцка, 52, 182
 Грчка, 67, 97, 127, 197, 218, 229, 253
- Д
 Дарданели, 133, 234
 Дрина, 172, 255
 Дунав, 25, 93, 121, 215, 219, 223, 252, 257
- Ђ
 Ђеменик, 133, 234
 Ђур, 72
- Е
 Европа (Запад), 7, 11, 17, 19-21, 24, 26-27, 29, 31, 42, 54, 58, 69, 75, 77, 79-85, 89-90, 93, 96, 122,

134, 145, 147, 149, 151–152, 154–156, 159, 161, 163, 167, 174, 184, 188, 198, 202–207, 209, 211, 213, 215, 218, 224, 235, 253, 255, 259, 265–266, 272, 274–275
Енглеска, 121, 147, 223, 252–253

Ж

Женева, 252
Жука, село, 124, 226

З

Загреб XII
Земун, 47, 110, 113–115, 179, 245, 249

И

Индија, 39, 121, 171, 223, 252
Исајке, село, 124, 226
Италија, 149

Ј

Јагодина, 250
Јадар, 162
Јањина, 54
Једрене, 52–53, 135, 182–183, 236
Југославија, 245

К

Кавказ, 122, 224
Канев, 124, 226
Карабурма, 116
Карловац, 110
Карлска Аутономна Република, 252
Кијев, 124, 226, 250, 252
Књажевац, 17, 152, 265
Колубара, 29, 162, 247
Косово, 121, 123–124, 133–134, 162, 223, 225, 234–235, 258
Кочубеј, 226
Крагујевац, 37, 42, 152, 247–249, 277
Крајина, неготинска, 146, 162, 251
Кременчук, 124, 226
Криви Вир, 72
Крушевац, 245
Кула, 110

Л

Лавов, 123, 225, 250, 252
Ладога, 252
Лондон, 243, 245
Лохвиц, 124, 226

М

Мађарска, 36, 64–65, 97, 119, 123, 134–135, 194, 221, 236
Македонија, XII
Малорусија, 123, 125, 225, 227
Меленци, 110
Млещи, видети Венеција
Мол, 110
Монголија, 13
Морава, 29, 146, 162, 247, 251
Москва, 21, 122, 125, 135, 188, 207, 224–225, 236, 251–252

Н

Немачка (Германија), 27, 78, 121, 161, 205, 223, 245
Ниш, XII, 52, 182
Нови Сад, XI, XII, 4–5, 96–97, 101–106, 109–110, 113–115, 243, 250, 277

О

Олонец, 122, 252
Орашац, 25, 277

П

Панчево, XII, 102, 104, 249
Париз, 121, 246
Петербург (Петроград), 21, 34, 155, 168
Петрово Село, 110
Пешта, видети Будимпешта
Пива, 172
Плашко, 110
Пожаревац, 36, 52, 247, 266
Полонеска област, 224
Полтава, 124, 226
Пољска, 260–261
Поцерје (Поцерина), 172, 255
Пруска, 93

Р

Рађевина, 162
Рам, град, 172, 256
Рим, 31, 132, 134, 163–164, 187, 233, 251, 261
Румунија, 147, 179
Русија, 5, 13, 25, 34, 36, 42, 44–45, 47, 49, 51, 53–54, 58, 63, 81, 120–125, 139, 147, 149, 168, 171, 174, 179, 181, 183, 219, 222–224, 226–227, 239, 248, 250–255, 257, 266, 273

С

Сава, 25, 93, 215, 219, 257
Сардинија, 93
Сента, 110
Сибир, 124, 226
Смедерско, 36, 38, 52, 169–170, 182, 247
Сокобања, 29, 162
Соко-град, 52, 182
Сомбор, 110
Србија, XI–XIII, 3–5, 7, 10–13, 15, 17–18, 20, 23–24, 26–27, 30, 32–34, 37–39, 41–43, 45, 47–55, 57, 59, 61–65, 67, 69–73, 75, 80–82, 85, 87–94, 96–97, 101–110, 113–117, 119–122, 125–127, 129–132, 134–135, 138–143, 147, 149–150, 152–159, 161–163, 165, 167–168, 170–171, 173–175, 177, 179–180, 182, 184–185, 187–189, 191–192, 194, 197–203, 206, 209, 211–215, 217–219, 221–222, 224, 228–229, 235–235, 238–239, 243, 245–248, 250–251, 253–258, 260–261, 263, 265–267, 269, 271–275, 277

Стамбол, видети Цариград

Стапар, 110
Стара Градишка, 110
Стара Србија, 93, 95, 113, 214, 217
Стари Влах, 12, 146
Степановка, село, 124, 226

Т

Таково, 50, 277

Татари(ја), 149, 227
Тимок, 146, 251
Топчидер, 116
Турија, 110
Турска, 5, 7, 9–13, 20–21, 23–26, 29–30, 32–33, 37–39, 41–44, 47, 49–55, 57–59, 62, 67–68, 70, 72–73, 81, 88, 92, 94–97, 119–126, 129, 132–135, 138–139, 141–145, 147, 149, 155–159, 161–164, 173–175, 177, 179–181, 183–184, 188, 192, 197, 206, 211, 213, 215, 217–219, 221–229, 230, 235–239, 245–247, 249–250, 252–260, 262–263, 265–266, 269–272, 274

У

Угарска, видети Мађарска
Ужице, 52, 174, 182
Украјина, 123–124, 135, 225–226, 236, 250, 252–253, 255, 269
Урал, 81, 82

Ф

Фоча, 174
Француска, 30, 58, 77, 121, 162–163, 188, 204, 223, 245–246, 260
Футог, 110

Х

Хамбург, 72, 201
Херцеговина, 13, 92, 93, 95, 113, 120, 123, 149, 214, 219, 222, 225, 250, 257
Хива, 121, 223, 252
Хрватска, 126, 228

Ц

Цариград, 9–10, 12, 21, 47, 52, 58, 139, 143–144, 146–147, 155, 179, 182, 187–188, 213, 218, 238, 249, 256, 269
Црна Гора, XII, 13, 29, 31, 39, 93, 95, 108, 113, 123, 149, 162–163, 171, 217–219, 250, 256–257, 272
Црна Реска, 17, 29, 162, 246, 265

Ч
 Черкеска област, 224, 227
 Чингринаја, 124, 226

Ц
 Цемслик, видети Ђемслик

Ш
 Швајцарска, 18, 38, 79, 147, 152,
 170, 205, 253
 Шпанија, 11, 13, 145
 Шумадија, 29, 162, 247

RÉSUMÉ

Comme le texte *La courant réaliste dans la science et la vie* est l'oeuvre principale de Marković dans le domaine de la philosophie et *Les principes de l'économie politique* dans le domaine de l'économie politique (voir volumes III, IX et X de la présente édition), *La Serbie en Orient* est son oeuvre socio-politique la plus originale et la plus importante. Dans cette dernière oeuvre il a présenté son opinion sur le développement national, social et politique de la Serbie depuis la libération des Turques jusqu'à l'époque contemporaine. Marković y désirait expliquer à ses contemporains "la naissance de l'Etat serbe et l'importance de la première révolution serbe"; il voulait ensuite indiquer "ce que nous devons faire et à quoi nous devons aspirer dans notre lutte pour la libération qui pourrait commencer à chaque moment dans les Balkans et où la Serbie a sans aucun doute le rôle principal". Il est très clair lorsqu'il expose son idée là-dessus: de la même façon que le peuple en Serbie, qui a obtenu sa liberté par la révolution, ses frères asservis pourraient et devraient obtenir leur liberté.

En analysant la position du peuple serbe sous la domination turque dans la première partie de son livre, il a démontré toutes les mauvaises qualités des envahisseurs. Il y a décrit également la vie des paysans serbes, profondément attachés à leurs familles organisées sur les principes de patriarcat qui conservaient leur manière de vivre, leurs coutumes, leur religion, leurs principes éthiques et leur identité. Et il a conclu: "La famille et la commune ont été sauvegardées dans l'Etat turque", car "les Serbes n'y étaient que les paysans".

A la première occasion, le paysan serbe s'insurgeait contre l'opresseur, soit en participant dans des guerres des pays voisins contre les Turques, soit en renforçant les actions des *haïdouks*, qui représentaient d'ailleurs une forme constante de résistance à la violence turque.

La révolution serbe de 1804 a aboli la tyrannie et le système féodal turque. La période de Karađorđe a contribué à l'affirmation de la vie de famille serbe organisée sur les principes de patriarcat, qui a subi vaillamment toutes les difficultés de dix ans de guerre. Au cours de la même période, d'autres formes démocratiques de l'action populaire, comme des réunions et des assemblées, ont obtenu de l'importance. On a organisé le *Conseil gouvernemental serbe* ("Praviteljstvujušči sovjet serbski"), que Svetozar Marković considérait comme institution patriarcale-démocratique. En continuant son texte par l'étude de la deuxième insurrection serbe (1815) et du développement de la Serbie sous le règne des Obrenović, Marković traite l'organisation du système bureaucratique qui, à l'époque du premier règne de Miloš Obrenović et des "défenseurs de la constitution" (1842-1858), représentait la négation des anciennes traditions démocratiques de la

société serbe. Sous l'offensive de ces institutions et des coutumes nouvelles commençait la désintégration des familles organisées sur les principes de patriarcat, du village serbe, le paysan serbe – principal support de l'Etat – devenait de plus en plus pauvre, les employés et les usuriers de plus en plus riches, la bureaucratie obtenait plus de pouvoir et la voix du peuple s'entendait de moins en moins. Marković considérait que la désintégration du système patriarcal et l'appauvrissement du peuple étaient causés par la séparation du gouvernement de la bureaucratie et du pouvoir monarchique du peuple.

Après une analyse approfondie et un traité critique du développement de la Serbie après la libération, Marković a exposé son programme politique et social en considérant que la résolution de la crise dans laquelle s'est enfoncé le pays se trouvait notamment dans la destruction du système bureaucratique et l'introduction de l'autogestion dans les communes et les districts. En partant des formes démocratiques connues, pareilles au "mir" russe, Marković considérait que les pays agraires, comme la Serbie et la Russie, pourraient "éviter le purgatoire du capitalisme", développer l'industrie sur les bases autogestionnaires et arriver plus vite et plus sûrement au socialisme.

Après avoir exposé dans les premiers douze chapitres de son livre ses opinions, dans le treizième et final Marković dit que la révolution restait la voie unique et authentique pour la réalisation de l'idée de la création d'un nouvel Etat serbe. Car cette idée a pris "racine dans tout le peuple serbe, tant parmi les habitants opprimés de Bosnie, Herzégovine et en Ancienne Serbie, que parmi ceux en Serbie, au Monténégro et en Autriche-Hongrie". Par la réalisation de ce devoir révolutionnaire et historique, "disparaît le droit à l'Etat de petits pays serbes indépendants, la Serbie et le Monténégro, ils n'existent plus, et reste le peuple serbe en tant que réunion de personnes à part qui, suivant un accord général, organisent un ordre juridique nouveau". Dans la réalisation de cette idée il fallait chercher le devoir principal de la Serbie en Orient: la libération des frères opprimés sous la tyrannie turque et austro-hongroise et la possibilité "de l'union en tant qu'*hommes libres et ouvriers à droits égaux*, en tant qu'association de communes – de districts – d'Etats – à leur propre choix". C'est de cette manière que le peuple serbe allait réussir à "organiser la société à la base de la liberté, de l'égalité et de la fraternité, ce qui est le but de tous les peuples progressistes du monde"-. C'est par cette conclusion que Svetozar Marković a achevé ses idées sur la mission de la Serbie en Orient.

Dans le présent, VIII livre des *Oeuvres complètes de Svetozar Marković* outre l'oeuvre originale *Srbija na Istoku* (Serbie en Orient) de l'année 1872 se trouve aussi le chapitre des *Prilozi* (Contributions) avec les documents et articles de la presse sur la parution de cette oeuvre, ensuite la traduction ukrainienne de la *Serbie en Orient* des années quatre-vingts, faite par Фсофан [Теофан] Василевски (pseud. Софрон Круть), dont le manuscrit se trouve dans la succession du grand écrivain ukrainien Ivan Frank (Institut de littérature de l'Académie des Sciences Ukrainienne, Kiev). Les rédacteurs de ce tome ont donné, outre leurs notes, aussi l'analyse comparée des différences dans le texte de *Srbija na Istoku*, dans le livre ainsi que dans le journal *Radenik* (Ouvrier) où il a commencé à paraître, ainsi que les passages omis de l'original lors de la traduction en ukrainien et les divergences de l'original dans la traduction.

TABLE DES MATIÈRES*

	Page
Note du rédacteur	IX
Note sur ce livre.....	XI
SERBIE EN ORIENT	
Préface	3
Introduction	7
I	
Système de l'État turc à la veille de l'insurrection serbe. Organisation de la commune et de la nahiyé. Autorité ecclésiastique	9
II	
Famille, zadruga (communauté de famille) et son importance économique. Institutions patriarcales: moba, pozajmica, spreg. Propriété communale, de famille et individuelle. Importance sociale de la communauté de famille et de la commune. Développement de la personnalité dans la société patriarcale ...	13
III	
Contrariété de la société serbe et de l'État turc. Influence de l'administration et de l'église sur cette contrariété. Haïdouks, leur importance civile et politique. Révolution serbe et bouleversement politique-social qu'elle avait fait	23
IV	
Bouleversement socio-politique dans la révolution serbe. Formation du nouvel État serbe. Société patriarcale et société démocratique. Gospodars (seigneurs) et "vrhovni vožd" (chef suprême)	27
V	
Organisation du premier État serbe. Sivič (Conseil) et magistrats. Assemblée nationale. Cause de la débâcle du principe démocratique dans la premier État serbe. Principe monarchique et dynastie	33

* Dans la première édition de cette oeuvre de Svetozar Marković de l'année 1872 n'a pas été imprimée la Table des matières, ce que nous faisons, cette fois, en appliquant la méthode de Marković lors de l'impression des *Principes de l'économie nationale*.

VI	Évolution des notions de la légalité et de l'État chez le peuple serbe. Deuxième insurrection et commencement du nouvel État serbe	41
VII	Formation du nouvel État serbe. Lutte pour le pouvoir. Lutte contre l'autorité. Relations avec la Turquie et la Russie. Consolidation de l'État monarchique	47
VIII	Lutte pour la constitution. Victoire du parti bureaucratique. Consolidation de l'ordre bureaucratique en Serbie	57
IX	Ordre bureaucratique (suite). Justice officielle	61
X	Développement économique du peuple serbe. Influence exercée par l'État sur le développement économique. Désintégration des relations économiques patriarcales. Dépérissement des métiers et de l'industrie domestique. Économie monétaire et moralité philistine	67
XI	Développement des fausses notions de la civilisation, de l'État et de la société en Serbie. Fondements de la civilisation slave et serbe. Destruction de ces notions	75
XII	Ruine de la liberté intérieure et extérieure dans le nouvel État. Opposition des intellectuels. Nouveau mouvement de l'année 1858. Monarchie illimitée et parlementarisme. Grande Serbie. Révolution comme base juridique du nouvel État serbe	87
XIII	Conclusion	95
ANNEXES		
	Svetozar Marković: "Serbie en Orient" – invitation à l'abonnement dans le journal "Zastava", le 24 mars 1872	101
	Svetozar Marković: "Serbie en Orient" – invitation à l'abonnement et recommandation du journal "Pančevac", le 26 mars 1872	102
	Svetozar Marković: "Serbie en Orient" – invitation à l'abonnement dans le journal Radnik, le 31 mars 1872	103
	Nikola Marković: Littérature – sur la Serbie en Orient – et collection des abonnements, Pančevac, le 6 avril 1872	104
	Aux collecteurs des abonnements et aux abonnés à la Serbie en Orient – annonce dans le journal Radnik, le 16 avril 1872	105

Nouvelle littéraire – Zastava informe sur la collection des abonnements au Livre <i>La Serbie en Orient</i> , le 26 avril 1872	106
"La Serbie en Orient" vient de paraître – deux informations publiées dans le journal Zastava sur la parution de ce livre, le 21 juin 1872	107
<i>La Serbie en Orient est parue</i> – information de la parution de ce livre et recommandation du journal Crnogorac, le 15/27 juillet 1872	108
Nouvelles littéraires – Svetozar Marković informe de la manière d'envoyer les abonnements au livre "La Serbie en Orient", Zastava, le 4 août 1872	109
Nouvelle littéraire – Svetozar Marković sur l'abonnement au livre <i>La Serbie en Orient</i> , Zastava, le 25 octobre 1872	110
DOCUMENTS	
Capitainat de la ville de Zemun – au maire Konstantin Petrović, le 14 juillet 1872	113
Maire de Zemun Konstantin Petrović – au commissaire du gouvernement von Wentzel, le 17 juillet 1872	114
Commissaire du gouvernement von Wentzel – au maire de Zemun Konstantin Petrović, le 16 septembre 1872	115
Régent Milivoje Blaznavac au sujet de la parution de <i>La Serbie en Orient</i> – des notes de Paja Mihailović	116
<i>La Serbie en Orient</i> de Svetozar Marković, traduction en ukrainien par Sofron Kruć	117
Préface du traducteur Sofron Kruć, traduit en serbe	221
NOTES DU RÉDACTEUR	243
Différences dans les textes de <i>La Serbie en Orient</i> , publiés dans le journal Radnik et dans le livre	259
Les passages de l'original, omis par le traducteur Kruć	265
Divergences de l'original lors de la traduction en ukrainien	269
Liste des illustrations	277
Registre des noms personnels	279
Registre des noms géographiques	283
Résumé	287
Table des matières	289

САДРЖАЈ*

	Стр.
Напомена уредника	IX
Напомена уз ову књигу	XI
СРБИЈА НА ИСТОКУ	
Предговор	3
Увод	7
I.	
Турска државна система пред српским устанком. Организација општина и нахије. Црквена власт	9
II.	
Породица, задруга и њен економски значај. Патријархалне економске установе: моба, позајмица, спрег. Општинска, задружна и лична својина. Друштвени значај задруге и општине. Развитак личности у патријархалном друштву	13
III.	
Противност између српског друштва и турске државе. Утицај управе на ту противност. Хајдуци, њихов грађански и политички значај. Српска револуција и политично-друштвени преврат, што га је она учинила	23
IV.	
Социјално-политички преврат у српској револуцији. Образовање нове српске државе. Патријархално и демократско друштво. Господари и „врховни вожд”	27
V.	
Организација прве српске државе. Совјет и магистрати. Народна скупштина. Узрок пропасти демократског начела у првој српској држави. Начело монархично и династија	33

* У првом издању овог дела Светозара Марковића 1872. године није штампан садржај, овога пута то чинимо, примењујући Марковићев метод при штампању *Начела народне економије*.

VI.	
Развитак појмова о законитости и држави код српског народа. Други устанак и почетак нове српске државе	41
VII.	
Образовање нове српске државе. Борба око власти. Борба против власти. Одношаји спрам Турске и Русије. Утврђење монархичне државе	47
VIII.	
Борба за устав. Победа бирократске партије. Утврђење бирократског поредка у Србији	57
IX.	
Бирократски поредак (продужење). Званична правда	61
X.	
Економски развитак српског народа. Утицај државе на економски развитак. Распадање патриархалних економских одношаја. Пропадање заната и домаће индустрије. Новчано газдинство и њифтински морал	67
XI.	
Развитак лажних појмова у Србији о цивилизацији, држави и друштву. Основи славенске и српске цивилизације. Рушење тих основа	75
XII.	
Пропадање унутарње и спољашње слободе у новој држави. Опозиција интелегенције. Нови покрет од 1858 г. Неограничена монархија и парламентаризам. Велика Србија. Револуција као правни основ нове српске државе	87
XIII.	
Свршетак	95
ПРИЛОЗИ	
Светозар Марковић: „Србија на Истоку” – позив на претплату у листу <i>Застава</i> , 24. III 1872. год.	101
Светозар Марковић: „Србија на Истоку” – позив на претплату и препорука листа <i>Панчевац</i> , 26. III 1872.	102
Светозар Марковић: „Србија на Истоку” – позив на претплату у листу <i>Радник</i> , 31. III 1872.	103
Никола Марковић: <i>Књижевност – о Србији на Истоку</i> и прикупљању претплате, <i>Панчевац</i> , 6. IV 1872.	104
Скупљачима и претплатницима <i>Србије на Истоку</i> – оглас у <i>Раднику</i> , 16. IV 1872.	105

Књижевна вест – <i>Застава</i> о скупљању претплате за књигу <i>Србија на Истоку</i> , 26. IV 1872.	106
„Србија на Истоку” изашла је из штампе – два обавештења у <i>Застави</i> о појави ове књиге, 21. IV 1872.	107
<i>Изашла је Србија на Истоку</i> – обавештење и препорука листа <i>Црногорац</i> по изласку ове књиге из штампе, 15/27. VII 1872.	108
Књижевне вести – Светозар Марковић о слању претплате на књигу <i>Србија на Истоку</i> , <i>Застава</i> , 4. августа 1872.	109
Књижевна вест – Светозар Марковић о прикупљању претплате за <i>Србију на Истоку</i> , <i>Застава</i> , 25. X 1872.	110

ДОКУМЕНТИ

Капетанија града Земуна – градоначелнику Константину Петровићу, 14. јул 1872.	113
Градоначелник Земуна Константин Петровић – владином комесару von Wantzcl, 17. јул 1872.	114
Владин комесар von Wantzel – градоначелнику Земуна Константину Петровићу, 16. септембар 1872.	115
Намесник Миливоје Блазнавац поводом изласка <i>Србије на Истоку</i> – из забелешака Паје Михаиловића	116

ШО РОБИТИ СЕРБИЈИ МЕЖИ БАЛКАНСЪКИМИ СЛОВ'ЈАНАМИ? СРБИЈА НА ИСТОКУ Светозара Марковића, превод Софрона Крућа на украјински	117
Предговор преводиоца Софрона Крућа, превод на српски језик	221

БЕЛЕШКЕ ПРИРЕЂИВАЧА	243
Разлике у текстовима <i>Србије на Истоку</i> у <i>Раднику</i> и у књизи	259
Изостављено из оригинала	265
Одступања од српског оригинала у украјинском преводу	269
Списак илустрација	277
Регистар личних имена	279
Регистар географских имена	283
Résumé	287
Table des matières	289

Обим: 19^{1/4} штампарских табака

Формат: 17x24 cm

Тираж: 3000 примерака

Слог: 🍏 Арсић

Штампа: ДИГП „Просвета” Ниш

РАДЕНИК.

У Београду

17. Априла

1871.

П Р О Г Р А М.

Наша је цел да науком помажемо напредак српског народа.

Напредовање народа огледа се поглавито у ове три главне стране: материјалном благостању, образовању и слободи.

Човек, који је материјално осигуран да може својим радом поштено живети, који је образован као човек и као радник и члан друштва и који је слободан да располаже сасвим независно својом вољом и радом — такав је човек напредан. Напредовање народа није ништа друго већ напредовање свију чланова народа у истом смислу.

Наука и њена примена у животу веома је опширна и разнолика. Оне све скупа упливну на народни развитак, али ми би узели на се сувише теретан, управо немогућан посао кад би хтели да нашом радњом обухватимо све гране у науци и животу. У овом програму дужност нам је дакле да кажемо границе у науци и животу у којима ће се поглавито кретати наша радња. У исто време да обележимо правац наше радње.

1. Економски одношаји. Код нас су економски одношаји у многоструки различити од економских одношаја код западних народа од којих ми првобитно узимамо „економску науку“ и економске установе.

цијације (наша породична задруга постоји још погледом по селима али се сваке године умањавала) за производњу, размену и кредит. Али ми не држимо да је асоцијација последњи ступањ економског развитка народа. Напротив: ми мислимо да је то тек први корак да се привредна снага појединца увелича; у исто време да се стане на пут жудњи појединаца да грабе тужну зараду, већ да сваки добија према својој заради. Пре или после људи морају увидети да човек не треба да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за виши, лични и друштвени развитак. Са изменом економских појмова мора доћи и економски просвештај у животу. Људи неће присвајати — узимати у своју власт — средства за производњу, како би могли давити друге привреднике, већ ће радити да увеличају производност друштвене снаге на тиме да увеличају и своју властиту снагу.

Ми ћемо излагати начела економске науке са њеним крајњим резултатима, а остављајући да се у току времена организација рада и размене сами тако развију, да сав народ ступи у праву друштвену заједницу; — наш ће главни посао бити: да изучавамо економски живот српског народа са свима његовим потребама и условима за раз-

вити зликовац) има изображена и вредна привредника.

Према овоме „Радник“ ће: изучавати данашње просветно стање у Србији у сваком погледу:

Излагати начела и нацрт (план) како да се организује система образовања, према изреченим начелима и према нашим условима и потребама; упознавати читаоце са свима просветним заводима који би се са коришћу могли код нас увести;

пратити критички сваки нов појав у нашој књижевности, који би имао вредности по нашој образовање;

испитивати све појаве у нашем друштвеном животу, које би имале утицаја на образовање јавног мњења и уопште на наш умни и морални развитак.

По могућству упознавати читаоце и са књижевношћу страном.

3. Држављански одношаји. Ми не повлачимо границу између тако званих држављанских одношаја и других друштвених одношаја. У животу једног народа сви су одношаји појединаца тесно везани једни с другима — једни се не могу развити и усавршити док се и други не развију и не усаврше. На прилику: економски одношаји у па-